अथछांदोग्यभाष्यपंचमाध्यायारंभः

वृत्तमन्त्रघवर्जिष्यमाणाध्यायस्यसंगतिंसंगिरतेसगुणेतिविद्यांतरंचाग्निविद्यातिरिक्तासुगुणविद्यातच्छीलिनोतंनिर्दृनामितिमावत्तामेवगति
मर्चिरादिलक्षणामित्यर्थः।ततोगतिद्वयात्तृतीयाचविद्याकर्मरहितानामितिशेषः।अथक्रमेणमुक्तिसंभवाद्धत्तरागतिरुच्यतांकिमितिदक्षिणात्तृतीया
चसंसारहेयागतिरतिकष्टाच्यदिश्यतेतत्राहाकष्टतरेति।सगुणब्रह्मविद्यावतामर्चिरादिगतिमुक्तासमुच्चितानामसमुच्चितानांकर्मणांसंसारगति

ॐसगुणब्रह्मविद्यायाउत्तरागतिरुक्तायेदानींपंचमेध्यायेपंचाग्निविद्योगृहस्थस्यनुर्ध्वरेतसांचश्रद्धालुनांविद्यांतरंश्रीत्विनांतामेवगति
मन्नद्यान्यादक्षिणादिक्संबंधिनीकेवलकर्मिणांधूमादिलक्षणाघनरुष्टतिरूपातृतीयाचततःकष्टतरासंसारगतिर्वैराग्यहेतो
र्वक्तुंप्रारभ्यते।प्राणाग्नेष्टोवाणादिभ्यःप्राणोब्रह्मसंवर्गइत्यादिचबहुश्रीतीतिग्रंथेप्राणिग्रहणंकृतं॥ ४॥ ॥४॥ ॥४

प्रभेदरूपंफलंवक्तुमयमारंभइत्यर्थः।कर्मविधिश्चधनसंयुक्तोसत्यंभवतितत्संपत्तिश्चब्राह्मणस्यश्रेष्ठेसत्येवसंभवतीतिश्रेष्ठसिद्ध्येप्राणोया
सनेसर्वत्रोक्तंवक्ष्यमित्यनेनग्रथसंगतिंवरन्नप्रसंगंकरोति।प्राणाग्नेष्ठइत्यादिना।प्राणोब्रह्मेत्यादिवाक्यमादिशद्वार्थः।उदाहृतानुदात्तश्रु
त्यंतरसमुच्चयार्थश्चकारः

प्राणस्य वागादिभ्यः श्रेष्ठत्वमुक्तमाक्षिपति॥ सकथमित्यादिना॥ सर्वैर्वागादिभिः संहत्य प्राणस्य कार्यकरत्वे संप्रतिपन्नेषु एवकथंतेषु श्रेष्ठोनिर्धर्षतेतेषामन्यतमस्येव श्रेष्ठंकिं न स्याद्धित्यर्थः॥ तस्मै वोवाचेत्यादिना श्रेष्ठत्वसमाशंक्य वागादीनामन्यतमस्याप्यात्मत्वमपास्य प्राणस्यैवेनोयास्त्वं हेत्वभावादित्याक्षेपांतरमाह॥ कथंचेति॥ प्राणस्य श्रेष्ठत्वं ज्येष्ठत्वमित्यादिगुणविधानार्थमेवतावत्प्रथममारभ्यते॥ योहवैज्येष्ठंचेत्यादिचोद्यपरिहारति॥ प्रथममिति॥ प्राणस्यैवोयास्तनत्वाद्वागादीनामिमंस्तनदनंतरमारभ्यते॥ अथप्राणउ॥ ऋक्रमिषन्नित्यादिनेतिद्वितीयचोद्यमनुवदति॥ इदमनंतरमिति॥ कोसौज्येष्ठत्वश्रेष्ठत्वगुणोवेदितव्य इत्यतआह॥ फलेनेति॥ कुतोवागादिभ्योज्येष्ठप्राणस्यप्रतीतिसर्ववागादयःसप्राणाःसहैवगर्भस्थेस्वतोवृद्धतिभागिनोभवंतीतत्राह॥ गर्भस्थेहीति॥ तत्रगर्भवृद्धिदर्शनंप्रमाणयति॥ यथेति॥ कदातर्हिवा

सकथंश्रेष्ठोवागादिषुसर्वैःसंहत्यकारित्वाविशेषेकथंचतस्योयास्तनमितितस्यश्रेष्ठत्वादिगुणविधित्सयेदमनंतरमारभ्यतेयोहवैकश्चिज्ज्येष्ठंचप्रथमंवयसाश्रेष्ठंचगुणोस्यधिकंवेदसज्येष्ठश्रेहवैश्रेष्ठश्चभवतिफलेनपुरुषंप्रतीभामिमुखीकृत्याहप्राणोवाव ज्येष्ठश्चवयसावागादिभ्योगर्भस्थेहिपुरुषेप्राणस्यवृत्तिर्वागादिभ्यः प्रबलध्यात्मिकाभवति॥ पथागमौविवर्धतेचक्षुरादिनिदर्शनेनातःप्राणएवज्येष्ठश्चाव्यवागादीनांवृत्तिलाभइतिप्राणोज्येष्ठोवयसाभवतिश्रेष्ठत्वंतु प्रतियादृषिष्यतिसहयइत्यादिनिदर्शनेनातःप्राणएवज्येष्ठश्चाऽस्मिन्कार्यकरणसंघातियोहवैवसिष्ठंवसिष्ठत्वमाक्षादयितुतमंवसुमत्तमंवायोवेदसतथैववसिष्ठोयोहवैप्रतिष्ठांवेदसज्ञहभवतिस्वानांज्ञातीनांकुलहिवसिष्ठइत्याहयावाववसिष्ठोवाग्मिनोयुरुषाववसत्यन्यान्वसुमत्तमाञ्ज्ञातीवाग्वसिष्ठोयोहवैप्रतिष्ठां वेदसचास्मिन्लोकेऽमुष्मिंश्चयंप्रतिष्ठितिहकान्हिप्रतिष्ठत्याहवचक्षुर्वावप्रतिष्ठाचक्षुषाहिपश्यन्प्रमेचरतीचप्रतिष्ठितिछंदोयस्मादतःप्रतिष्ठाचक्षुर्योहवै

गादीक्षःसमाप्तमनोवृत्तिलाभस्तत्राहाचक्षुरादीति॥ प्राणास्यज्येष्ठंप्रतिपादितंनिगमयति॥ इतिप्राणः॥ संयदेवेदंतस्माअप्येतर्हिवाश्वमानुषाश्चकामाःसंयद्धनंते॥ ॥ ति॥ गुणद्वयमुपास्यत्वायदर्शितंनिगमयति॥ अतइति॥ तदर्थत्वेनैवगुणांतरंदर्शयति॥ योहवाइति॥ वसुमत्तमंधनवत्त्वादन्येषांनिवासकरणमित्यर्थः॥ तथैवे त्युपासनानुसारेणेतिपावत्॥ वसिष्ठोहभवतीति॥ वासयितावेत्यर्थः॥ वाचोवसिष्ठत्वंसमर्थयते॥ वाग्मिनोहेति॥ वसुमत्तमाश्चतेनान्याञ्छ्रेयांसयंतीतिशेषः॥ गुणां रामः २
तरमाध्यानायोपदिशति॥ योहेति॥ प्रतिष्ठात्वं चक्षुषोविशेषयति॥ चक्षुषाहीति॥ गुणांतरमाह॥ योहवाइति॥ देवाःकामाःस्वर्गादयोवामानुषाःपश्वादयः॥ ॥

Digitized with financial assistance from the Government of Maharashtra on 11 June, 2017

परशक्तिषु श्रेष्ठतारहितेषु निरुप्यनिरुप्यनिरूपितेषु चित्येतत्व॥ यदनशीवाःपादास्तेषांसंहतिःपदवीतस्याशशानियामद्धाःशंकवोवर्णविकारः छांदसंतायोक्तानत्योयुगमदुत्या दयेधयेतिदृष्टांतमुक्त्वादार्ष्टांतिकमाह॥ एवमिति॥ मयिश्रेष्ठत्वधीर्युष्माकमस्तीतिकथंनातुंशक्यमित्याशंक्याह॥ अथेति॥ वचनेप्रश्नकारपूर्वकंप्रकटयति॥ कथमित्यादि ना॥ क्रियाविशेषणत्वमेवविशदयति॥ यद्भवसिष्ठत्वेति॥ वसिष्ठत्वेनगुणेनाहंगुणवान्स्मीतियत्तत्वमेवतियोजना॥ अनेतरवाक्यमादायव्याचष्टे॥ त्वमित्यादि ना॥ तद्भवसिष्ठस्तिसमस्तंपदमितिग्रहीतव्यात्व्याख्यायप्रक्षांतरमाह॥ अथवेति॥ यद्वत्त्वदित्यर्थः॥ अहंवसिष्ठत्वगुणस्मीतियत्तत्वमेववसिष्ठत्वगुणस्मीतिकथमितरानीमुच्यते॥

पथाग्नेकेसुहवःशोभनोभवःयद्वैशशंकुन्यादत्वंवनकीलकान्यरीरसणायाहुडेनकण्यायाहन्तःसंक्षंखिदेत्समुखनेत्समुत्याटयेदेवमितरानन्यान्वागादीन्प्राणान्सम खिदत्समुद्धतवांसेप्राणाःसंचालिनाःसंतःस्वस्थानेस्थातुमनुत्सहमानाअभिसमेत्यमुत्वंप्राणंतमब्रुःहेभगवन्नेविभवतःस्वमीयस्मात्वंनोस्माकंश्रेष्ठोसिप्रा वास्मादेहादुत्क्रमीरिति॥ अथहैनंवागादयःप्राणस्यश्रेष्ठतांकार्यंणयादयंत्त आहुर्बलिमिवहरंतोराज्ञेविशः॥ कथंचोक्तावदुवाचयद्हवसिष्ठोस्मियदि त्तिक्रियाविशेषणेयद्वसिष्ठत्वगुणोस्मीत्यर्थः॥ त्वंतद्वसिष्ठस्तेनवसिष्ठगुणेनतद्वसिष्ठोसितद्गुणस्त्वमित्यर्थः॥ अथयावतछ्वोविक्रियाविशेषणमे वतेनक्रतुनस्त्यदीयोसोवसिष्ठत्वगुणोज्ञानान्ममेतिमणिभितइत्येतत्॥ तथोतरेषुयोज्येचक्षुःश्रोत्रमनःसु॥ क्रतेरिदंचोयुक्तंइदंवागादिभिर्मु ख्यैप्राणैप्रत्यभिहितेयन्नवैनोकेवाचोनवक्तंघिनश्रोत्राणिननोमीतिचवागादीनिकरणान्याचक्षतेलोकिकाआगमग्रहणात्॥ किंतर्हिप्रा णइत्येवाचक्षतेकथंतिर्हस्मान्प्राणोह्येवैतानिसर्वाणिवागादीनिकरणस्मात्तानिभवति॥ अतोमुख्यंप्राणंप्रत्यक्षरूपमेववागादिभिरुक्तमितिप्रकर

अन्यथाहिस्वेमभिधानंनवासीदित्याशंकाह॥ क्षक्तेइति॥ वाचिदर्शितंन्यायंचक्षुरादावतिदिशति॥ तमेति॥ वागादिस्वेवनादुद्धायप्रा णधीनतोवागादेःक्रतिरेवकथयतीतस्तरस्यनवैवाचइत्यादेलात्पर्यमाह॥ क्रतेरिति॥ तदेवचसोयस्कारंव्याकरोतिं॥ युक्तमित्यादिना॥ यदिसर्वाण्येवकरणानि वाक्त्वादीनिस्युःतर्हिवाचइत्येवतोनिक्रमःयश्चक्षुस्तेत्रादिस्युस्तदासर्वाण्येवचक्षूंषिस्युरवदेयुः॥ नचैवंवदंतिप्राणाइतितुतानिकथयेतित्तस्मात्प्राण

यारतंत्रंकरणानोसिद्धमित्यर्थः॥ वागादिभिरुक्तंत्वेतद्वसिष्ठोसीत्यादिप्राणस्यैवयथोक्तगुणवत्तोध्येयत्वंप्रकरणार्थः॥ साक्षादुपसंहारादर्शनादुपसं

आख्यापिकायायथाक्रमर्थमाक्षिपति॥ नन्विति॥ यथापुरुषाश्चेतनाअस्यधेतं॥ तथावागाद्योऽचेतनाःस्वकीयश्रेष्ठत्वसिध्यर्थंवि प्रतियन्तामिथःस्पर्धेरन्नितिनैव युक्तमचेतनेषुस्पर्धादेरदर्शनादित्यर्थः॥ किंचवाग्व्यतिरिक्तानामन्योन्यंवचनमेवानुचित्तेवचनस्यवाग्व्यापारत्वादित्याह॥ नहीति॥ किंच॥ वागादीनांदेहादसर्पणाद्यु क्तमचेतनत्वादित्याह॥ तथेति॥ वाग्रहोनहीत्यस्यानुकर्षणार्थः॥ अथाहयश्चेतनावत्योदेवताअभिरधिष्ठितत्वात्तादात्म्याभिप्रायेणवागादीनांचेतनावत्त्वंसंभ वाद्वराद्व्यवहारःसंभवतीत्यविवक्षित्वामुखप्राविशदिक्कतिमनुस्त्वोत्तरमाह॥ तत्रेति॥ एकस्मिन्देहेऽनेकचेतनावतांप्रसक्तविरुद्धनेकाभिप्रायानुविधायित्वेन देहस्योन्मथनप्रसंगाद्दक्रियत्वप्रसंगाद्वानानेकचेतनाधिष्ठितत्वमेकस्यदेहस्यसंभवतीतिशंकते॥ तार्किकेति॥ किमेकशरीरमनेकचेतनैराधिष्ठितंनभवति किंवातैर्निर्णीतकर्तृभोक्तृधिष्ठितमितिविकल्प्याद्यंदूषयन्नेति॥ अस्तिहिपरमतेशरीरस्यजीवाधिष्ठितस्यैवेश्वराधितत्वंतथाचैकशरीरमनेकचेतनाधिष्ठितेन

नन्वेकस्मिंश्चेतनावत्त्वेपुरुषाश्चहंश्रेष्ठतायेविवदंतोन्योन्यंस्पर्धयेयुरितिं॥ नहिवक्षुरादीनांवाचंप्रत्यारव्यायप्रत्येकंकरणेसंभवति॥ तथाऽयमभेदेहस्य क्रमप्रवेशोब्रह्मगमनेप्राणस्कृतिर्वायथाश्रुते॥ तत्रेश्वराधिष्ठितत्वाद्वागादीनांचेतनावत्त्वेतावच्चिद्भागमनः॥ तार्किकसमयविरोधइतिचेद्दह एकस्मिन्नेकचेतनावत्त्वेनेश्वरस्यनिमित्तकारणत्वाभ्युपगमोद्वितावद्भ्रमभ्युपगच्छंतिताकिंनाकिंकात्स्न्यनाद्यधिकार्यकरणानाघटकोपिस्व माध्यात्मिकनोवाद्यानोचपथिव्यादीनांमीश्वराधिष्ठितानामेवनियमेनप्रवृत्तिमिच्छंतिरथादिवत्॥ नचास्माभिरव्याघातश्चेतनावत्योपिदेवताअध्या त्मकत्वेभोक्तृभोग्यंमन्यंते॥ किंतर्हिकार्यकरणवतीनांहितासांप्राणेकदेवताभेदानामध्यात्माधिभूताधिदैवभदकोदिविकल्पानांमध्यक्षतामा

भवतीतिनास्तिसेश्वरवादिनोशंकेत्यर्थः॥ संग्रहवाक्येविवक्षितेति॥ पैतावदिति॥ अचेतनानांचेतनमात्रेणनियंतेश्वरेभ्युपगम्यतेसघटकरणाः॥ ॥ ॥

नांचेतनाधिष्ठितानांमेवप्रवृत्तिरित्यत्रदृष्टांतमाह॥ रथादिवदिति॥ द्वितीयप्रत्याह॥ नचेत्ति॥ कार्यकरणानामधिष्ठातृदेवतातर्हितत्कार्यकरणानांकिम धिष्ठातृदेवतांतरमितिप्रश्नति॥ किंतर्हीति॥ देवताकार्यकरणानामधिष्ठातृदेवतांतरमिदंचेदनवस्थास्यादितिमन्वानंप्रत्याह॥ कार्यकरणवतीनामिति॥ शाकल्यब्राह्मणमनुसृत्याह॥ प्राणेति॥ ननुभूयस्त्वादेवताःकुंठतासांप्राणत्वेकदेवताप्रभेदत्वमतआह॥ अध्यात्माधिभूताधिदैवानांभेदकोदिविकल्पोपपत्तिमितिविग्रहः॥ निर्णीतत्वप्रपुक्तव्यायारचनेत्यारभ्यतिविशिनष्टि॥ अथेश्वरस्यापिनियंतृत्वंकार्यकरणवतानामिवस्यादि

॥ ॥ ॥

रूपं ऋचिं प्रमाणयति॥ अथ यानेति॥ आदित्यदेवतत्वस्य कार्यकरणं च विघत्ते इत्यादिमंत्रवर्णो गृहीतः सत्ववर्णो हीतः सत्वात्मा हिरण्यगर्भ सावेकाममधिरूयादे
वतातदवस्थाभेदानां देवतानामीश्वरोनियंतेत्युक्तं तत्र प्रमाणमाह॥ हिरण्यगर्भमिति॥ आदिशब्देन हिरण्यगर्भः समवर्तते त्यादिगृह्यते॥ देवानामीश्वरस्य चास्मि
न्हे हो रूपत्वाभावे कस्य भोक्तृत्वमत्यत आह॥ भोक्तेति॥ तद्विलक्षणोदेवतेश्वराभ्यां व्याकृत इतियावत्॥ वागादिशब्दाच्चाक्षुषेतरावत्तो देवता इतिस्त्रीरूपत्वाव्यपि
कायास्वार्थनिरूपणार्थमुक्तमिदानीं तस्यास्तात्पर्यमाह॥ वागादीनां चेति॥ कल्पनाप्रयोजनमाह॥ विदुष इति॥ यथोक्तकल्पनादृष्टांतेनस्यष्टयति॥ यथेत्यादिना॥

अथ यानि यादेवतानि गृहीतानि यत्त्वयत्यक्षुः सम्रक्षोत्यकर्णइत्यादिमंत्रवर्णाद्धिरण्यगर्भेपश्यन्नजायमानंहिरण्यगर्भंननयामासदेवमित्यादिचश्वेताश्वत
रीयाःपठंति॥ भोक्तृकर्मफलसंबंधीदेहस्तद्विपक्षणोजीवइतिवक्ष्यन्नजायमानंहिरण्यगर्भंमः वागादीनांचेहसंवादःकल्पितोविदुषोन्वयव्यतिरेकाभ्यां
प्राणाश्रेष्ठतानिर्धारणार्थंयथायदुषाभोक्तेअन्योन्यमात्मनःश्रेष्ठतायेविवदमानाःकंचिद्रुद्रमाजग्मुस्तंचोचुरेधिनोनःश्रेष्ठोसीतितेनोक्तंकर्मभे
दंकृत्वादःकार्यंसाधयितुमुद्यंतेयेनाहःकार्यंसाधयतेसवःश्रेष्ठइत्युक्तास्तथेत्योद्यंतंतंचोत्क्रामन्तमन्योन्यस्यवाश्रेष्ठतांनिर्धारयंतितेथेमेसंव्यवहारंवागादिषु
कल्पितवतीश्रुतिः॥ कथंनामविद्वान्वागादीनामेकेकस्याःभावेपिजीवनंदृष्ट्वानतुप्राणस्यैतिप्राणश्रेष्ठतांप्रतिपद्येतेति॥ तथाचश्रुतिः॥ कोह्येतत्कीनो
जीवतिवाग्यदेवोमूकाकानहिपश्यतीमोजीवतिचक्षुर्यदोंधाहिपश्यतीमोजीवतिश्रोत्रेणोप्यधिराहिपश्यतीमोजीवतिमनोयेतोबालाहिपश्यतीमोजीवतिवाहुचि
नोजीवत्यरुचिन्नहीत्यादि॥१॥ सहोवाचमुख्यःप्राणःकिंमेत्वंमविघ्यतीतिमुख्यंप्राणंप्रहारंमिवकल्पयित्वावागादीन्प्रतिवक्तृनिवाकल्पयंतीश्रुतिरा
हयदिदेवोकेन्नजातंप्रतिबुद्धभोक्तृव्यःस्वभिःसहाशकुनिभ्यःसर्वप्राणिनांयद्वत्तेनतद्वाचंमितिहोचुर्वागादयइति॥ ॥ छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥

तेनोक्तइत्युक्तमेवव्यनक्ति॥ एकैकस्येनेति॥ विदुषइत्यादिनोक्तप्रयोजनंप्रकटयति॥ कथंनामेति॥ विद्वान्प्राणश्रेष्ठतांकथंभामप्रतिपद्येतेतिसंबंधः॥ प्रति
पत्तिप्रकारंसप्तियति॥ वागादीनामिति॥ फलवतीकल्पनेतिशेषः॥ दृष्टत्यर्थश्रुतिमनुग्राहकत्वेनदर्शयति॥ तथाचेति॥ वागादीनांस्वाभीश्रेष्ठताहिगुणाःप्रा
णस्यैतिविघातिप्रधानविघातमुपदिश्यतद्दर्शनागमज्ञानवासाद्दृष्टिंविघातंप्रकुरुतेसहोवाचेतिमुख्यस्यप्राण
स्यप्रष्टत्ववागादीनांप्रतिवक्तृत्वंचकल्पयितमवत्वाह॥ एवंवदिष्यंतीति॥ अथप्राणंप्रतिवासारुयत्वंगमकमाह॥ यस्मादिति॥ वासादृष्टिफलमाचष्टे॥ तमु
करोति॥ अनन्नोहभवतीत्यस्यानुक्तमाशंक्यार्थविशेषमाह॥ वासयतीति॥ आचमनानंतरप्राणविन्नविधायते॥

एवंविदप्रियान्नाचमेदितिश्रुतेरित्याशंक्याह॥भोक्ष्यमाणस्येति॥आदियदेनप्रतिवचनेगृह्यते॥सर्वप्राणिभोग्येन्नेतस्यान्नमितिदृष्टिवदाचमनीयास्वप्सुतस्यविधीयतेत्वा
सादृष्टिरेवविधीयतेनश्रुत्यर्थकल्पनेतिकश्चिदाशंक्याह॥यदीति॥तादर्थ्यानानर्थक्यमितियावत्॥अथैवंमन्त्रदृष्टिरेवविधीयतेसर्वान्नभक्षणस्यप्रमाणाविरुद्धत्वादि
त्यवंमाचमनविधेर्विधीयत्तामित्याशंक्याहतत्स्यार्थेति॥एकस्याचमनस्यशुध्यर्थत्वमनेनार्थत्वंचवक्तुमशक्यंविरोधादित्याशंक्याह॥यद्विति॥विरोधोयथा
स्मातथैतियावत्॥तर्हिकोदाचमनेविवक्षितमित्याह॥किंतर्हीति॥प्रयतत्वंभाव्यःप्रायत्यंतदर्थायाचमनक्रियातत्साधनेभक्षास्वप्सुवासःसंकल्पनेक्रियांतरमश्रुविधि
त्सितमित्याह॥प्रायत्यमिति॥क्रियाभेदफलितमाह॥तत्रेति॥अन्यार्थास्वप्सुअन्यार्थत्वचिंतनेप्रमाणविरोधाद्विधेयोगेनवासोर्थमाचमनांतरमेवविधेयंतत्रचानर्थार्थ

भोक्ष्यमाणस्यभुक्तवतश्चयदाचमनंशुध्यर्थंनिर्ज्ञातंतस्मिन्प्राणस्यवासइतिदर्शनमात्रमिहविधीयते:द्विःपरिदधतीतिनवाचमनांतरं॥यथालोकिकैःप्राणि
रद्यमानमन्नंप्राणस्येतिदर्शनमात्रेणदुष्टंमेन्नंकिंमेयास्यादित्यादिप्रश्नप्रतिवचनाभ्यांस्तुत्यत्वाद्यद्याचमनमपेक्षतेनक्रियेतनताक्रुत्याद्यन्नमधिप्राणस्येतिमन्यते
नश्रुतीहितंस्यात्॥तुल्ययोर्विज्ञानार्थयोःप्रश्नप्रतिवचनयोःप्रकरणस्यविज्ञानार्थत्वादर्थजरतीयोन्यायोनयुक्तःकल्पयितुं॥यत्तुप्रसिद्धमाचमनप्रायत्यार्थंप्राणसा
नश्रुतार्थंचनभवतीत्युच्यते॥नतस्यावयमाचमनमुभयार्थंभ्रमःकिंतर्हिप्रायत्यार्थाचमनंसाधनभूतंश्रुत्याआपःप्राणस्यवासइतिदर्शनंचोद्यतइतिभ्रमःतत्राचमनस्यो
भयार्थत्वप्रसंगादाचमनोद्गानवदेवेयंश्रुतिर्व्याख्येयेतिचेन्नप्राणभावात्तद्दर्शनस्यास्तुतिमात्रत्वात्॥वासोर्थएवाचमनेतद्दर्शनंस्यादितिचेन्नप्राणभावात्तद्दर्शनस्यास्तुत्यर्थत्वात्॥अथवासोर्थाद्वाक्यभेदःस्यादाचमनस्यतदर्थत्वमन्यार्थत्वंचेतिप्रमाणाभावात्तद्दर्शनेस्तुयतेकथंतद्धेतुत्वंप्राणदर्शनस्य
विधानेतत्रैवनश्रुतार्थत्वद्दृष्टिविधानेचवाक्यभेदःस्यादाचमनस्यतदर्थत्वमन्यार्थत्वंचेतिप्रमाणाभावात्तद्दर्शनेस्तूयतेकथंतद्धेतुत्वंप्राणदर्शनस्य
त्यकामोनाश्नीयात्॥अक्षतेयेनाश्नातिविजानाद्यथयद्यथाह्यस्यरोगेयत्तैवास्यभवतिरोगोह्यस्यतच्चस्तस्मादोषोऽक्षतख्यापनायैवेयंश्रुतिर्व्याख्येयेतिचेन्न
अक्षतख्यापनस्यानर्थक्यात्॥अक्षतेयेनाश्नातिविजानाद्यथयद्यथाह्यस्यरोगेयत्तैवास्मिन्स्वाराणोशाखाःप्ररोहयुश्चयत्राशानियत्रापिकिमुजीवतेपरुषायाहिति॥ ॥ ॥७

लचिंतनेतुचिंतमितिशंकार्थः॥वासोर्थएवाचमनविधानेतत्रानर्थार्थदृष्टिविधानेचवाक्यभेदप्रसंगात्सापिह्याचमनसाधनभूतास्वप्सुवासोदृष्टिपरमेववाक्यमित्यु
त्तरमाह॥नित्यादिना॥वासोर्थत्वमन्यार्थत्वेदृष्टयर्थत्वमिमुक्तंप्रमाणाभेकस्यवाक्यस्याप्रमाणत्वपृथक्त्ववद्वाक्यमित्युत्तरमाह॥नित्यादिनेत्यंगादिनेयावत्॥तदेतदित्या
दिवाक्येनविधानार्थनार्थिकत्ववचनंतथाचव्यर्थमित्याशंक्याह॥तदेतदितिउक्तमितिभेवप्रस्तुतंपर्वकविदृणोति॥कथमितिजीवन्नेवरुधायप्राणविद्यावेनैतद्दृ
ष्टीनेष्टफलंस्यान्नहाफलंभवतीतिकिमुवक्तव्यमितियोजना॥ ॥ ॥ ॥ ॥

गोरहनवदविरुद्धाविकारमिदंकर्मप्राणविदोस्मिन्नकारोस्तीत्याह॥यथोक्तं॥अनेतरंप्राणविद्यानिष्पन्नेरितिशेषः॥वाक्यशेषंपूरयति॥तास्विति॥महत्त्वप्राणविषयोयभो
गकामुकस्यकर्मविधायिशास्त्रंश्रुत्यैनाधिशास्त्रवदनर्थकंयमेवेत्याशंक्याह॥महत्त्वेहीति॥तस्येतिप्रकृतमंथाख्यंकर्मकिं॥कालादित्यादिशब्दोद्रव्यादिमयहार्थः॥दृ
ष्टयदीक्षायांभवंभोज्यमश्नंजनादिनसर्वमेवायमनुतिष्ठतिप्रकृतिधर्मोहिविकृतावनुवर्त्ततेप्रकृतिवद्विकृतिःकर्तव्येतियावत्॥नचेदंकर्मकस्यचिद्विकृतिरतो
यथोक्तधर्मवत्त्वमेवात्रविवक्षितमित्यर्थः॥दीक्षितत्वेनेनविवक्षितंधर्मांतरमाह॥उपसदितिं॥उपसदोमामेधयःप्रवर्ग्याहःसुप्रसिद्धाःतासुव्रतंपयोमात्रभक्षणंत
दुपेतोभूत्वामंथंपयाघस्तुहोतीतिवाजसनेयकेसमानप्रकरणश्रवणादितियावत्॥पिंष्टंकृत्वातदाममयज्ञमेवदधिमधुनोःसंवंधमात्रेक्षिप्यतिसंबंधः॥ओदुं

यथोक्तप्राणदर्शीतविदृष्टंमेथाख्यंकर्मआरभ्यते॥अथानंतरंयदिमहन्महत्त्वेलिंगमिष्टेरुतमिष्टेर्नन्महत्वप्राप्तिंप्रकामयेदित्यर्थात्तस्येदंकर्मविधायतेमहत्त्वेहिस
तिश्रीरुपनमत्तेश्रीमतोहिअर्थप्राप्तंधनंततःकर्मानुष्ठानंततश्चदेवयजनंचितयानंवायथानंप्रतियत्क्यतइत्येतत्त्ययोर्ज्ञानमुररीकृत्यमहत्वप्रेप्सोरिदंकर्मनेष
योयभोगकामस्य॥तस्यावकाशादिविधिरुच्यतेःमावास्यायांदाक्षित्वादीक्षितइवैभ्रमिशयनादिनियमंकृत्वातयोरुपसत्सुवचनंब्रह्मचर्यादिधर्मवान्
भवेत्यर्थःनयुनर्दृष्टमेवकर्मजातंसर्वमुपादत्तेऽतद्धिकारत्वान्मथकर्मणश्चयस्तद्वतीतिशक्यंतत्रापयोमात्रभक्षणंचश्रुद्धिकारणंतयोश्चयाश्नेयोर्णमास्यो
रात्रौकर्मारभतेसवौषधयस्त्रायम्बारण्यानांमोषधीनांपवछत्वत्वमत्यमुपाददीतहितुधीरुत्वामेवविदुरधिमधुनोरोदुबरंकंसाकारेचमसाकारे
वायात्रेऋत्वंतरस्त्रक्षियोपमथ्यायतःस्थायपित्वाज्येष्टामश्रेष्ठायेत्वाहेत्यत्रावावसथ्येआज्यस्थालीयस्तानेहुत्वाऋक्वत्सनंमंथेसंपातमवनयेत्सत्त
वमधःपातयेत्समानमन्यत्रावसिष्ठायप्रतिपेसंयदेआयतनायस्वाहेतिप्रत्येकंतथेवसंपातमवनयेत्॥हुत्वाथप्रतिपद्याग्नेरीश्वरयस्त्वाजलोमथमाधा
वरत्वेनियमःप्रात्रस्याकारेत्विकल्पः॥कथमश्रुतंयात्रेकल्पनेतत्राह॥ऋत्यतरादिति॥ओदुंबरंयज्ञयतीमंत्रेऋमोनामास्यमहितेऽमहतिप्राणस्यनाम॥ ॥ ॥ ७

रेकंसाकारेकंमेचमसेवेतिवाजसनेयेश्रवणात्सर्वशाखाप्रत्ययन्यायेनायेक्षितंयात्रामंत्रंगृहीतमित्यर्थः॥आवसथसंबंधीलोकिकोग्निरावसथ्यादिवक्षितोयस्मिन्नौ
पासनाख्यकर्मक्रियतेआज्यस्थहुत्वेतिसंबंधः॥आवायस्थानमाहुतिप्रक्षेपप्रदेशोगृह्योक्तः॥वसिष्ठायस्वाहेत्यादिवाक्यंपूर्ववाक्येनतुल्यार्थमित्याह॥स
मानमितिं॥तुल्यत्वमेवस्पष्टयतिं॥वसिष्ठायेति॥स्वाहेतिमंत्रेसमुच्चार्यहुत्वेतिसंबंधः॥तंथेवमथमहोमानंतरमित्यर्थः॥आहुत्यानंतरमथशब्दार्थः॥ ७॥

भवतु प्राणस्येदन्नमंशस्यद्रुकथं मंत्रार्थत्वमित्याशंक्याह॥ अन्नेहीति॥ प्रतिज्ञातेर्थे संप्रश्नो हेतुमाह॥ कुत इति॥ अन्नञ्भोनामासीतिदर्वणासंबंधः॥ हेतुं व्याचष्टे॥ यस्माद्इति॥ अनंतरंजपकर्मणः सकाशादितिशेषः॥ तदेवस्यस्यइति॥ मंत्रस्येति॥ मंत्रस्येकेकेनपादेनमंथस्येकेकंग्रासंभक्षयतीतियोजना॥ भोजनेमंथरूपमितिसंबंधः॥ तत्कथंसवितुःस्यात्प्राणस्यहिमंथद्रव्यमंत्रमित्यंकृतंत्राह॥ प्राणमितिं॥ उच्यतेसवितुर्भोजनमितिशेषः॥ प्राणादित्ययोरेकत्वेकल्पितेवाक्यार्थमाह॥ आदित्यस्येति॥ मंथरूपतेद्भोजनमितिपदच्छेदेनसंबंधः॥ प्रायेणाविद्वांसंभोजनमेवविशिनष्टि॥ येतेति॥ तस्यैवविशेषणंतत्रश्रेष्ठमित्यादि॥ स्थितिकरणत्वमुक्तंभोजनकल्पेयस्मात्तरमाह॥ आतेनहीति

प्राणःप्राणिनांदेहस्थितोमंथद्रव्यंप्राणस्यान्नंतत्प्राणत्वेनस्तूयतेऽभोनामासीतिकुतोयतोऽमासहितेनप्राणेनसहसर्वंसमश्नुतेतस्मात्तेनप्राणेनसहसर्वंसमश्नुतइत्यर्थः॥ सहिप्राणभृतोमंथोज्येष्ठःश्रेष्ठश्चातएवचराजादिभिरन्नाधिपतिश्चाधिष्ठायपात्रयितासवैस्यसमामप्यमेथःप्राणोज्येष्ठाश्रेष्ठश्चगणेशमात्रनोगमयत्वहमेवेदंसर्वंजगदसानिभवानिप्राणावहितिशेषोमंत्रशेषोवास्यार्थः॥ अथानंतरंवक्ष्यमाणयावच्यमाणयचीयपक्षःपादशश्चाचामतिभक्षयतिमंत्रस्येकेकेनपादेनैकैकंग्रासंभक्षयतितद्भोजनेसवितुःसर्वस्यप्रसवितुःप्राणमादित्यंचैकीकृत्योच्यतेआदित्यस्यहरणीमहेप्रार्थयेमहिमंथरूपेणान्नेनभोजनसाधनेनयभुक्तेनवयंसवित्रात्मकायन्नाभवेमेत्यभिप्रायः॥ देवस्यसवितुरित्यनेनपूर्वेणसंबंधःअस्यप्रशस्यतमंसर्वान्नेभ्यःसर्वधान्तमंसर्वस्यजगतोधारयित्तृमितिवा॥ सर्वेषांभोजनविशेषणंतुरंतूर्णंशीघ्रमित्येतद्रूपस्यदेवस्यसवितुःस्वरूपमितिशेषः॥ धीमहिचिंतयेमहिविशिष्टभोजनेनसंस्कृताःशुद्धात्मानःसंतइत्यभिप्रायः॥ अथवाभगस्यश्रियःकारणंमहत्वंप्राप्तुकमंक्रतैवंतत्प्रापयंतद्धीमहिचिंतयेमहीति॥ सर्वंचमंथत्वेयंधिवंतिनिर्णिज्यप्रक्षाल्यकंसंकंसाकारंचमसंचमसाकारंचोदुंबरयात्रेयीत्वाचम्यप्रक्षालनेनःप्राक्शिरःसंविशतिचमसेवाजिनेस्थंडिलेकेवलायांभसोवाचंयमोवाग्यतःसन्नित्यर्थः॥ अप्रसादनप्रसङ्गेनाभिभूयतेत्त्रियाघनिस्तत्वप्रदर्शनेनयथातथासंयतचित्तःसन्नित्यर्थः॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥

शयानेतिं॥ जगद्धानोःफलदानेधातुःश्रेर्ध्रौकिमितिभोजनेकथ्यमानेध्यानमुक्तमेतत्राह॥ विशिष्टेति॥ शुद्धधीसंध्यानकारणमुक्तामक्तत्वंकर्मवत्प्रेप्सितमहत्वेहेतुत्वादपिध्यानमनुष्ठेयमित्याहा॥ अथवेति॥ सावित्रेरूपमुक्तं॥ नियमेनोदुंबरंवैप्राक्शिरास्त्वशयीतेत्याह॥ पीत्वेति॥ शयनस्यकर्तव्यंदर्शयति॥ वाचंयमइति॥ ७॥ ७॥ ७॥

तस्यस्वप्नेकश्चिदुत्तमस्त्रीदर्शनेशुभागमःसत्यंतइत्याह॥ सएवंभूतइति॥ प्राणविद्यातदंगकर्मचेत्युभयमुक्तमिदानीमग्निविद्यामाख्यातुकामस्तद्वाख्यायिकामात्पर्यमाह॥ ब्रह्मादीति॥ तांसाचक्रुरित्यत्रहेतुमाह॥ वैराग्यहेतोरिति॥ एवंजातुमारंतंसंबोधयन्नभिमानेश्वेतकेतोरयमिनीषतिं॥ कुमारेति॥ यथेत्यस्यार्थमाह॥ येनेति॥ विद्वद्विद्वद्भोक्तव्यमाग्नेयंरम्यंतोदेप्रागंतव्यमंशेटवयानयेत्याद्यर्थोज्ञेयः॥ उक्तवाक्यार्थंसंक्षिपति॥ इतरेतरेति॥ विद्वद्वाक्यकर्मणांचमाग्नेयमधिकृत्यसहप्रस्थितानांयत्रमिथोविरोधोभवतितत्किंवेत्थ

सएवंभूतोयदिस्त्रियंयत्रेत्स्वप्नेषुतदाविद्वान्सद्यंमेदंकर्मेतितदेतस्मिन्नर्थएषश्लोकोमंत्रोपिभवति॥ यदाकर्मसुकाम्येषुकामार्थेषुस्त्रियंस्वप्नेषुस्वप्नदर्शनेषुस्वप्नकामेषुवायत्रेतिसप्तम्यर्थेतृतीयाज्ञानीयात्कर्मणांफलेनियुंक्तेभविष्यतीतिज्ञानीयादित्यर्थः॥ तस्मिन्स्त्रियादिप्रशस्तस्वप्नदर्शनेसतीत्यभिप्रायः॥ हिहेतौ॥ किंकर्मपरिसमाप्त्यर्थमित्याह॥ बह्वादिस्तंबयमतोःसंसारगतयोर्वृक्ष्यावरुण्यहेतोर्मुक्तस्यामित्यतआख्यायिकारभ्यते॥ श्वेतकेतुर्नामतनयःइतिएतिघार्थः॥ अरुणस्यापत्यमारुणिस्तस्यापत्यमारुणिःपंचालानांजनपदोनांसमितिसभामेयायआजगामतमागतंहप्रवाहणोनामराजाजीवलस्यापत्यंस्वेधलिरुवाचहोक्तवान्हेकुमारानुत्वात्वाप्रशिषदन्वशिषत्पिताकिमनुशिष्यस्वपित्रेत्यर्थः॥ इत्युक्तःसआहानुहिअनुशिष्टोस्मिभगवइतिसूचयन्नाह॥ तंहोवाचयद्वनुशिष्टोसिवेत्थयतइतोस्माल्लोकात्प्रेत्यध्रुवंध्रियमाणाःप्रयंतिततक्किंजानीषइत्यर्थः॥ नभगवइत्याहइतरेननज्ञानेहंतघत्तर्हिछसिएवंतर्हिवेत्थजानीषेयथायेनकमणानुनरावर्ततइतिनभगवइतिप्रत्याहवेत्थयथोभौगौयोःसहमुखायणोर्वयानस्यपित्रयाणाच्चव्यावर्तनाव्यावर्तनमितरेतरविरोधंगच्छंतंसहगच्छतामित्यर्थः॥ नभगवइति॥ वेत्थयथासोलोकःपितृसंबंधीयंप्राप्यपुनरावर्ततेत्यहमिप्रयद्भिरग्नियेनकारणेननसएवंस्यादितिनभगवइतिप्रत्याह॥ वेत्थयथायेनऋमेणपंचसंख्याकायाहुतोहुतायामाहुतिनिर्वृताआहुतिसाधनाश्चायःपुरुषवचसःपुरुषइत्येववचोभिधानंयासंहूयमानानां ॥ ७॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥

त्यर्थः॥ पितृलोकसंबंधिनंलोकमेवव्याकरोतिं॥ यंप्राप्तिमितिं॥ आहुतिर्निर्वृताइत्यस्यव्याख्यानं॥ आहुतिसाधनाश्चेतिअग्नेर्वरुणायाग्नयेभ्रातरसमुद्रायार्थश्चकारः॥ अथवा॥ पयोघृतादिरूपेणाहुतिंसाधयंतीतिचाहुत्योपुरुषोवात्मनानिष्पन्नाइत्यर्थः॥ ७॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥

क्रमेणेति॥ऋङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जरेतसांहवनद्वारेणेतियावत्। षष्ठाहुतिभूतानांत्रयेषिविधानेनशरीरसूक्ष्मतोगतानामित्यर्थः॥लक्ष्यज्ञातातिरिक्तविषयमनुशासनंममा
क्षीत्यनेनोक्तोस्मीत्युक्तमित्याशंक्याह॥योहेति॥अननुशिष्यलब्धशिष्यमितिकथमुक्तवानस्मीत्याशंक्याह॥यतइति॥नेकंचनेत्युक्तमेवतज्ज्ञयदंनाशकमितिवं
यंधदर्शयितुंप्रपञ्चयते॥अतोमेप्रतितवमिथ्यावादिन्नसीतिहेतुंशोधः॥वित्तस्वकायमिथ्यावादिनंशोकेपरिहरति॥सहोवाचेति॥यथामात्वमित्यादिवाक्येपूरयित्वा
व्याख्यायानेतरवाक्यमाकांक्षापूर्वकमुत्थापयति॥कथमित्यादिनातद्व्याचष्टेयेति॥अज्ञानाविशेषोऽतःज्ञाताऽर्थः॥अन्यथाभावोज्ञातेपिविषयेतवानुक्ति

क्रमेणयज्ञाहुतिभूतानांतासांपुरुषवचसःपुरुषशब्दवाच्याभवंतिपुरुषाख्यांलभंतइत्यर्थः॥इत्युक्तोनेवभगवइत्याह॥नेवाहमत्रकिंचज्ञानामीत्यर्थः॥अ
थैवमत्तःसत्किमनुकस्मात्वमनुशिष्योस्मीत्यवोचथाउक्तवाननियोहामानिमयाएतान्यर्थज्ञातानिनविदुर्ब्राह्मणाविज्ञानायात्वंकथंसविद्वत्सुअनुशि
ष्योस्मीतिब्रूयातेत्येवंस्वेतकेतुरुवाचहा॥यतःआयासितःसन्यितुरर्धस्थानमेयायगतोसंश्चपितरंवावाचानुशिष्यअनुशासनमकृत्वेवमा
मांकिलभगवान्समावर्तनकालेऽब्रवीदनुक्तवाननुत्वाशिष्टवंतमितियतःयेचयेचसेब्योकाश्चिज्ञानान्यबंधुःराजन्यबंधोयस्येतिराजन्यबंधु
स्वयंदुर्वृत्तइत्यर्थः॥प्राक्षीत्एवाहमेषांप्रश्नानांनेकंचनएकमपिनवेदकंचनएकंनशक्तवानहेविवक्तुंविशेषेणार्थतोनिर्णेतुमित्यर्थः॥सर्व
वाचयितायथामांभोवत्सत्वंतदागममात्रमेतान्प्रश्नानवदउक्तवानसितेषांनेकंचनाशकंविवक्तुंमितिपथांमंजानाहित्वदीयाज्ञाननास्त्रिगेनमम
अतोमप्यन्यथाभावोनकर्तव्यः॥कुतएतदवयंतोयद्वहमित्यादिप्रश्नानवदिष्यंविदितवानस्मिकथंतेतुभ्यंब्रियायंत्रायसमावर्तनकालेपुराना
भागेनवर्तमानोवासभागःएवंमानोऽन्येःस्वयंगोतमःउदेष्यायराजानमुद्दत्तवांस्तंहोवाचगोतमेरराजामानुषस्यभगवोगोतममनुष्यसंबंधिनोवि

तिपावत्तावत्त्वदीयंवित्तंनेकुतोहेतोर्मेपाहातव्यमित्याशंक्यामुद्राव्यानेतरवाक्येनोत्तरमाह॥कुतइत्यादिना॥अतस्तवयात्रभवत्तस्यानुपदेशान्नदीयमज्ञानंज्ञातमि
तिशेषः॥अहोएवायंप्रज्ञामित्यर्थः॥समाप्तयदंसप्रप्येतरराजविषयंप्रथमांतंगोतमविषयमितिभेदःगोतममागतोगत्वासमित्पाणिर्नबुभूषेऽहंज्ञापयेत्रःसन्नुकवा
नित्याहागतेहोवाचेति॥

तर्हिकृतकृत्यस्यतवकिमित्यागमनमित्याशंक्याह॥यामेवेति॥कृच्छ्रीभावमभिनयति॥कथमितिगोतमस्यवचनेनक्षोभः खीभावकारणवज्रेतामस्तर्हिप्रत्याख्या
पतामित्याक्षिप्याह॥सहेति॥किमितितर्हिचिरंवत्सेत्युक्वानित्यत्राहान्यायेति॥संवत्सरंवसतियावत्॥वक्ष्यमाणविधेयशेषः॥कथंराज्ञोब्राह्मणंप्रत्याज्ञांकुर्वतोनप्र
त्याख्यायःस्यादित्याशंक्याह॥पत्न्यर्थमितिप्रत्याख्यानादिविषयंहेतुवचनं॥नकेवलंविद्यावशादेवत्रेष्यकिंतुन्यायतोपीत्यपेरर्थः॥तर्हिब्रह्महत्योवाचमित्याशंक्याह॥
तत्रेति॥विद्याप्रवचनेप्रस्तुतेसतीतियावत्॥यथेत्यस्यापेक्षितंपूरयतितथेति॥प्रसिद्धमेवस्फोरयति॥तस्मादिति॥ब्राह्मणानामनयोर्विद्ययाप्रशस्तत्वस्यप्रागभा

षामेवकुमारस्यमत्पुत्रस्यांतेसमीपेवाचंयंचप्रश्नलक्षणामभाषथाउक्तवानसितामेववाचंमेमह्यंब्रूहिकथयेत्यर्थःगोतमेनराज्ञासत्कृत्यप्रीतःखीभवकथंत्विद
मितिसहक्रतुंप्रीतोऽप्रत्याख्येयंब्राह्मणमन्वानोन्यायेनविद्यावक्ष्येतिमत्वातंहगोतमंचिरंरहराघ्रकंवेवसेत्येवमाज्ञापयांचक्रेआज्ञप्तवान्त्वंमत्याख्यातवान्राज्ञा
विद्योपजीव्यश्चिरंवसेत्याज्ञप्तवान्त्वन्मित्रंब्राह्मणंक्षामयतिहेतुवचनोक्तयातंहोवाचराज्ञासर्वंविद्योब्राह्मणोपिमन्ययायेनप्रकारेणमामेहगोतमावदस्वंतामे
वविद्यालक्षणांवाचंमेमह्यंहीतिअज्ञानान्नेतज्ज्ञानीहितथाहंकरिष्यइत्यर्थः॥तत्रास्त्रिवक्तव्यंअज्ञानान्नेतज्ज्ञानाहियथायेनप्रकारेणयंविद्याप्रवक्तुंब्राह्मणंत्र
गच्छतिनगतवतीनचब्राह्मणंअनयाविद्यया:लुप्तशिष्टवंतस्तथेत्तस्मिंल्लोकेयत्तस्तस्माद्युष्मत्क्षत्रस्येवक्षत्रज्ञातेरन्यानयाविद्ययाप्रशास
नंप्रशास्तत्वंशिष्याणामप्यस्तिअतोमयायदुक्तंतत्क्षंतुमर्हसीत्युक्तास्मैहोवाचभूयइवक्षत्रियवरयेवंयंविद्येतार्धसर्वेषुलोकेषुक्षत्रस्येवंतंकाल
मास्तातथाप्यहमेतांतुभ्यंवक्ष्यामित्वंप्रदानार्होब्राह्मणोभिष्यतिअतोमयायदुक्तंतत्क्षंतुमर्हसीत्युक्तास्मैहोवाचविद्याराजा॥३॥पंचम्यामाहु

वादितियावत्॥इतिशब्दोयात्तमर्थंकथयति॥क्षत्रियेति॥उक्तप्रत्याख्यानादिकारणमंतःशब्दार्थः॥ननुयथाप्रश्नमेवप्रतिवचनमुचितंयेचमंतुप्रश्नेप्राथम्येनप्रति
वदताऽकोविदाकृतस्तत्रकिंकारणमंतआह॥येचम्यामितिअयंऋममनुस्तत्यवाऽऋमोभिधात्तव्यइत्यर्थः॥ननुवाज्ञसनेयकेऽग्निहोत्रेप्राकरणेऽग्निहो
त्राहुत्यपूर्वयरित्यादेर्नगवीत्युक्तंतदेवेहापिविवक्ष्यतेइतिचेत्किमनेनापिष्टयेरन्यायेनेत्याशंक्यार्थभेदंवक्तुमग्निहोत्रेप्रकरणस्थितमर्थमनुवदति॥अ

DR BHAU DAJI MEMORIAL

उक्तप्रकारमेवप्रदर्शयन्नथमंयज्ञवल्क्यस्यजनकंप्रतिषट्प्रश्नानुत्थापयति।तंप्रतीति।।कार्यारंभस्तूक्तएवार्थः।।अग्निहोत्राहुत्सन्नाएर्वयरिणामेनगृह्यन्ते।।तत्राग्नि
होत्रे।।सायंप्रातश्चहुतयोराहुत्योरस्माल्लोकादुत्क्रांतिरुत्क्रांतयोःपरलोकंप्रतिगतिर्गतयोःतत्रप्रतिष्ठा।।प्रतिष्ठितयोःस्वाश्रयेसंघायमानातासित्रिमायाद्यावस्थितयोःपुन
रिमंलोकंप्रत्यावृत्तिरावृत्तयोरागमनंयुक्तमुत्क्रांतयोरागमनंकथमिमंलोकंप्रत्युत्पानशीलोभवतीतिकार्यारंभमधिकृत्यषट्प्रश्नाप्रवृत्ताइत्यर्थः।।तत्रैवाजसनेयंयज्ञवल्क्यंप्रतिजन
कस्यप्रतिवचनंदर्शयति।।तेष्ठाचेति।।अएर्वहुयेखल्वाहुतीयज्ञमानमुत्क्रामंतंयएवेष्टाउत्क्रामंतंतेवधस्रादिनाजायमानंतरिक्षमाविशंतितदाश्रितत्वात्तदाविशंतःते
पुनरंतरिक्षस्थंयज्ञमानानुकूलतयास्थितेसुयमंतरिक्षाधिकरणेतदाहवनीयमिवकुर्वंतेआहुत्यधिकरणत्वाद्धवनीयत्वात्तत्रवायुसमिधमिधमिवकुरुतोवायुनांत
रिक्षस्थसमिध्यमानत्वाच्छ्वाभ्राहुतीमिवमभरीचीरवोधत्तेवाधत्तेमरीचीनामंतरिक्षेव्याप्तत्वात्तेचांतरिक्षस्थेतद्भिन्नंयज्ञमानंफलोन्मुखमादधातेतेपुनरंतरिक्षाहुतो
मतियज्ञमानेसहोत्क्रामंतोयज्ञमानेचद्युलोकमाविशंतिसहाविशंतस्तमाविशंतमेवाहवनीयंकुर्वीत्तेआदित्यंसमिधमित्याधत्तेरिक्षेचयदेवोत्क्रंयथाचाहुतीरेवंमंतरि

तंप्रत्नेस्वतिप्रश्नउत्क्रांतिरुत्क्रांतयोर्गतिःप्रतिष्ठात्रिःपुनरावृत्तिर्लोकंप्रत्युत्थायीतितेषांचायाकरणमुक्तंतत्रैवतेवाएतेआहुतीरुत्क्रामतस्तेतरिक्षमाविशतःतेतरि
क्षमेवाहवनीयंकुर्वीत्ते।।वायुसमिधमरीचीरेवमुत्क्रामाहुतिंतेतरिक्षंतर्पयंतस्तेततउत्क्रामंतइत्यादिवमेवरवंवदृष्टंतर्पयंतस्तेततआवर्त्तंतेइमामाविशंतस्तर्पयंति
त्वापुरुषंमाविशंतस्ततस्त्रियमाविशंत्यलोकंप्रत्युत्थायाभवंतीतितत्राग्निहोत्राहुत्योःकार्यारंभमात्रमेवंप्रकारंभवतीत्युक्तंअिहहुतेकार्यारंभमग्निहोत्राएर्वावि
यरिणामलक्षणंयेचधाप्रविभज्याग्नित्वेनोपासनमुत्तरमार्गमभियत्तिसाधनंविधित्सन्नाहासोवावलोकइत्यादिरिहसायंमानरग्निहोत्राहुतीहुत्वेपयआ
स्तेतयेतइत्युक्तंतथैवद्युलोकस्थंयज्ञमानंफलदानेनसुखिनमासन्नंतेतेचारब्धसयेनतोद्युलोकाद्यज्ञमानेपृथिवीमाविशत्यब्रूते।।दिसाधनेश्रद्धापुरःसरेः।।।।
सहावर्त्तंतेपृथिवींचाविशंत्रीह्यादिनास्वाश्रयेणधयित्वारेतःसिंचंपुरुषमाश्रयद्वारेणाविशतःपुरुषाद्वरेतोद्वारद्वितीयांप्रकृतिमाविश्यगर्भीभूतेस्वाश्रयं
कर्मानुष्ठानहेयंदेहमागिनमोषादयतस्ततोसोयंलोकिककर्मानुष्ठायांतेलोकंप्रत्युत्थानशीलोभवतीतिसंबंधनीयं।।तथाचिकथमर्थमेरसि
क्तिरित्याशंक्योक्तमेवसंक्षिप्याहातत्रेति।।वाजसनेयिकंसमन्यर्थः।।प्रकृतउक्तेरर्थविशेषंदर्शयति।।इहत्विति।।पंचधाद्युपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषित्प्रकारे
णाहुतेरग्नेश्चाधित्यग्निधर्थंविशिनष्टि।।पयआदीहि।।तदाःश्रद्धात्यग्निधर्थंश्रद्धायुरःसरेत्युक्तं।।

तयोरधिकरणेग्न्यादिकल्पनोपयोगित्वेनविशेषणांतरमाहते।।आहवनीयेति।।तयोःस्वातंत्र्यंपरिहरति।।कर्त्रादीति।।अधिकरणशब्दोभावप्रधानोधर्मिपरः।।कार्य्यनिष्ठोद्युलो
कोक्ष्योत्पित्सत्संबद्धमितितदोग्निविषयः।।अन्यत्रैत्युक्तस्यार्थः।।अन्यत्रेत्युक्तस्यार्थयति।।समिदादीति।।आदिशब्देनधूमार्चिरंगारादिविषयः।।यथोयतात्पर्यमुद्घाटयन्
व्याकरोति।।अमाविवादित्यानाइहतत्यैकनिर्देशःपूर्वेणसंबध्यते।।तद्व्याचष्टेनादित्यत्रतच्छब्देनादित्योगृह्यतेः।।अध्यात्माधिदैवविभागेनदेवान्विशदयति।।यजमाने।।प्रत्य
यविषयत्वेनश्रद्धायाहोम्यत्वान्नोपयत्तिरित्याशंक्याश्रद्धाव्याकरोति।।अग्निहोत्रेति।।किंच।।प्रश्नप्रतिवचनयोरेकार्थत्वात्प्रश्नेचायंहोम्यतयाश्रुतत्वात्प्रतिवचनेपितः।।श्र

आहवनीयादिसमिदाद्यर्चिरंगारविस्फुलिंगभावितेकर्त्रादिकारकभावितेचांतरिक्षेक्रमेणाक्रम्यद्युलोकंप्रविशंतोसत्समभूतश्रमवायत्वात्श्रद्धावाचीश्रद्धाहेतुत्वा
।।श्रद्धाशब्दवाच्ययोरपिकरणेग्निरन्यत्रतत्संबद्धसमिदित्यादावसाधुत्वादिभावनाहुत्योःसाधितत्वेवनिर्देशनेसोयंद्युलोकोग्निर्हेगौतमयथाग्निहोत्राधिकरणेआ
हवनीयंहुतस्यायंद्युलोकाख्यस्यादित्यएवसमित्तेनहीदंसोलोकोदाह्यतेतःसमिंधनात्समिदादित्योरश्मयोधूमस्तूत्थानात्समिधोहिधूमउत्तिष्ठतिअर्चिरर्चिःप्रकाश
सामान्यादादित्यकार्यत्वाच्चचंद्रमाअंगाराअहःप्रज्ञामेभिव्यक्तेरर्चिषोहिप्रज्ञामेंगाराअभिव्यज्यंतेनक्षत्राणिविस्फुलिंगाश्चंद्रमसोव्ययवाइवविप्रकीर्णितसामान्यात्तस्मिन्ने
तस्मिन्नयोरुत्वक्षणोद्योदयायजमानस्यप्राणाश्चक्षुरादिरूपाअधिदैवत्वं।।श्रद्धामग्निहोत्राहुतिंपरिणामावस्थारूपांसतीआपःश्रद्धाभावितःश्रद्धाउक्तेनैवंचम्याभाक्ता
वायःपुरुषवचसोभवंतीत्ययोहोम्यतयाप्रश्नेउक्तत्वात्श्रद्धावाआपःश्रद्धमेवारभ्यप्रणीयप्रचरंतीतिचविज्ञायतेतांश्रद्धामवदांजुहूंतितस्माआहुतेःसोमोराजाश्रयांश्रद्धा
शब्दवाच्यानद्युलोकान्योहुतानांयरिणामःसोमोराजासंभवतीत्ययाऋग्वेदादिषुध्रस्साऋगादिमधुकरोयनीतास्तआदित्येयशदिकोर्यरोहितादिरूपत्वेसूरणमा
रभंतइत्युक्तंतथाश्रग्निहोत्राहुतिसमवायिन्यःस्त्रस्माःश्रद्धावाच्याआपोद्युलोकमनुप्रविश्यचांद्रंकार्यमारभंतेऽतस्तरूपमग्निहोत्राहुत्योः।।।।७।।५

द्धाशब्दितोहोम्यतयाविवक्षितइत्याह।।यंचम्यामितिं।।अप्सुश्रद्धाशब्दस्यद्रव्यव्यवहारप्रयोगाभावान्नैवमित्याशंक्याह।।श्रद्धेति।।कथमापःश्रद्धाशब्देनप्रसिद्धवदुच्यंतेत्राह।।श्रद्ध
इति।।श्रद्धापूर्वकहोमसमुद्दिश्यपयःसोमाज्यादिसाधनंसंपाद्यजुहोतीतितेनिरूपकाःयठंति।।तथाचाप्सुश्रद्धाशब्दःसंभवतीत्यर्थः।।उक्तमर्थंदृष्टांतेनस्पष्टयति।।यथेत्यादि
ना।।उक्तंमधुविद्यायामितिशेषः।।चांद्रंकार्यंचंद्रसमीपस्थंतत्सदृशंशरीरमित्यर्थः।।७।। ।।७।। ।।७।। ।।७।। ।।७।। ।।७।। ।।७।। ।।७।। ।।७।।

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पवित्रं पापनाशनम् ।।१९।। सर्वतीर्थमयं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।।
एवमाह: तेनैव पितामहेन ब्रह्मणा पुरा सृष्टिसमये ।।२०।। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पवित्रं पापनाशनम् ।।
सर्वतीर्थमयं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।।२१।। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पवित्रं पापनाशनम् ।।
सर्वतीर्थमयं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।।२२।। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पवित्रं पापनाशनम् ।।
सर्वतीर्थमयं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।।२३।। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पवित्रं पापनाशनम् ।।
सर्वतीर्थमयं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।।२४।। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पवित्रं पापनाशनम् ।।
सर्वतीर्थमयं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।।२५।। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पवित्रं पापनाशनम् ।।
सर्वतीर्थमयं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।।२६।। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पवित्रं पापनाशनम् ।।
सर्वतीर्थमयं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।।२७।। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पवित्रं पापनाशनम् ।।
सर्वतीर्थमयं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।।२८।। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पवित्रं पापनाशनम् ।।
सर्वतीर्थमयं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।।२९।। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पवित्रं पापनाशनम् ।।
सर्वतीर्थमयं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।।३०।। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पवित्रं पापनाशनम् ।।
सर्वतीर्थमयं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।।३१।। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पवित्रं पापनाशनम् ।।
सर्वतीर्थमयं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।।३२।। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पवित्रं पापनाशनम् ।।
सर्वतीर्थमयं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।।३३।। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पवित्रं पापनाशनम् ।।
सर्वतीर्थमयं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।।३४।। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पवित्रं पापनाशनम् ।।
सर्वतीर्थमयं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।।३५।। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पवित्रं पापनाशनम् ।।
सर्वतीर्थमयं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।।३६।। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पवित्रं पापनाशनम् ।।
सर्वतीर्थमयं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।।३७।। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पवित्रं पापनाशनम् ।।
सर्वतीर्थमयं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।।३८।। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पवित्रं पापनाशनम् ।।
सर्वतीर्थमयं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।।३९।। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पवित्रं पापनाशनम् ।।
सर्वतीर्थमयं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।।४०।। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पवित्रं पापनाशनम् ।।
सर्वतीर्थमयं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।।४१।। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पवित्रं पापनाशनम् ।।
सर्वतीर्थमयं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।।४२।। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पवित्रं पापनाशनम् ।।
सर्वतीर्थमयं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।।४३।। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पवित्रं पापनाशनम् ।।
सर्वतीर्थमयं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।।४४।। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पवित्रं पापनाशनम् ।।
सर्वतीर्थमयं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।।४५।। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पवित्रं पापनाशनम् ।।
सर्वतीर्थमयं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।।४६।। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पवित्रं पापनाशनम् ।।
सर्वतीर्थमयं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।।४७।। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पवित्रं पापनाशनम् ।।
सर्वतीर्थमयं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।।४८।। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पवित्रं पापनाशनम् ।।
सर्वतीर्थमयं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।।४९।। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पवित्रं पापनाशनम् ।।
सर्वतीर्थमयं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।।५०।। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पवित्रं पापनाशनम् ।।
सर्वतीर्थमयं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।।५१।। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पवित्रं पापनाशनम् ।।
सर्वतीर्थमयं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।।५२।। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पवित्रं पापनाशनम् ।।
सर्वतीर्थमयं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।।५३।। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पवित्रं पापनाशनम् ।।
सर्वतीर्थमयं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।।५४।। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पवित्रं पापनाशनम् ।।
सर्वतीर्थमयं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।।५५।। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पवित्रं पापनाशनम् ।।
सर्वतीर्थमयं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।।५६।। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पवित्रं पापनाशनम् ।।
सर्वतीर्थमयं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।।५७।। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पवित्रं पापनाशनम् ।।
सर्वतीर्थमयं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।।५८।। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पवित्रं पापनाशनम् ।।
सर्वतीर्थमयं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।।५९।। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पवित्रं पापनाशनम् ।।
सर्वतीर्थमयं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।।६०।। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पवित्रं पापनाशनम् ।।
सर्वतीर्थमयं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।।६१।। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पवित्रं पापनाशनम् ।।
सर्वतीर्थमयं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।।६२।। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पवित्रं पापनाशनम् ।।
सर्वतीर्थमयं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।।६३।। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पवित्रं पापनाशनम् ।।
सर्वतीर्थमयं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।।६४।। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पवित्रं पापनाशनम् ।।
सर्वतीर्थमयं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।।६५।। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पवित्रं पापनाशनम् ।।
सर्वतीर्थमयं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।।६६।। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पवित्रं पापनाशनम् ।।
सर्वतीर्थमयं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।।६७।। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पवित्रं पापनाशनम् ।।
सर्वतीर्थमयं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।।६८।। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पवित्रं पापनाशनम् ।।
सर्वतीर्थमयं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।।६९।। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पवित्रं पापनाशनम् ।।
सर्वतीर्थमयं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।।७०।। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पवित्रं पापनाशनम् ।।
सर्वतीर्थमयं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।।७१।। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पवित्रं पापनाशनम् ।।
सर्वतीर्थमयं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।।७२।। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पवित्रं पापनाशनम् ।।
सर्वतीर्थमयं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।।७३।। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पवित्रं पापनाशनम् ।।
सर्वतीर्थमयं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।।७४।। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पवित्रं पापनाशनम् ।।
सर्वतीर्थमयं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।।७५।। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पवित्रं पापनाशनम् ।।
सर्वतीर्थमयं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।।७६।। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पवित्रं पापनाशनम् ।।
सर्वतीर्थमयं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।।७७।। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पवित्रं पापनाशनम् ।।
सर्वतीर्थमयं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।।७८।। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पवित्रं पापनाशनम् ।।
सर्वतीर्थमयं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।।७९।। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पवित्रं पापनाशनम् ।।
सर्वतीर्थमयं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।।८०।। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पवित्रं पापनाशनम् ।।
सर्वतीर्थमयं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।।८१।। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पवित्रं पापनाशनम् ।।
सर्वतीर्थमयं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।।८२।। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पवित्रं पापनाशनम् ।।
सर्वतीर्थमयं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।।८३।। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पवित्रं पापनाशनम् ।।
सर्वतीर्थमयं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।।८४।। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पवित्रं पापनाशनम् ।।
सर्वतीर्थमयं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।।८५।। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पवित्रं पापनाशनम् ।।
सर्वतीर्थमयं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।।८६।। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पवित्रं पापनाशनम् ।।
सर्वतीर्थमयं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।।८७।। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पवित्रं पापनाशनम् ।।
सर्वतीर्थमयं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।।८८।। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पवित्रं पापनाशनम् ।।
सर्वतीर्थमयं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।।८९।। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पवित्रं पापनाशनम् ।।
सर्वतीर्थमयं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।।९०।। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पवित्रं पापनाशनम् ।।
सर्वतीर्थमयं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।।९१।। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पवित्रं पापनाशनम् ।।
सर्वतीर्थमयं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।।९२।। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पवित्रं पापनाशनम् ।।
सर्वतीर्थमयं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।।९३।। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पवित्रं पापनाशनम् ।।
सर्वतीर्थमयं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।।९४।। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पवित्रं पापनाशनम् ।।
सर्वतीर्थमयं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।।९५।। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पवित्रं पापनाशनम् ।।
सर्वतीर्थमयं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।।९६।। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पवित्रं पापनाशनम् ।।
सर्वतीर्थमयं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।।९७।। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पवित्रं पापनाशनम् ।।
सर्वतीर्थमयं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।।९८।। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पवित्रं पापनाशनम् ।।
सर्वतीर्थमयं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।।९९।। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पवित्रं पापनाशनम् ।।
सर्वतीर्थमयं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।।१००।। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पवित्रं पापनाशनम् ।।

प्रासंगिकीं संगतिमित्यत्रोक्तावाक्षेपद्वारेतरग्रंथयोरस्मिंगतिरितिनित्यर्थांतरमाह॥इहचेति॥प्रजानामूर्ध्वगमनमुत्तरत्रनिरूपयिष्यतेतादर्थ्यनतासासुत्पत्तिएवोच्यतइत्यर्थः॥द्विधा संगतिमुक्त्वावाक्यक्षएतियोजनयति॥सगर्भइति॥सोमइत्यत्रेतांस्यपेक्ष्यपंचमत्वंगर्भस्यपरिणामस्यदृश्यं॥अथोप्रकृतत्वद्योतनार्थमाहतीत्यादिविशेषणद्वयं॥अथवाएवोक्तकालान्मूलादिकेनवाकालेनयावतासंतुः समग्रोजायतेतावताकालेनकुक्षोशयित्वेतिसंबंधः॥अनंतरयोनितोनिर्गमनकारणीभूतकर्मोपक्रमइतिशेषः॥ उल्वावृतत्वकुक्षोचिरंशयनेयोनितोनिःसरणमित्येतद्दोषमतिप्रसिद्धंकिमित्यत्रुक्त्वाव्यपदिश्यतेतत्राह॥उल्वावृतइत्यादीति॥वेरणार्थत्वमस्यस्फुटयति॥कथंहीति॥ ऊष्मादात्यादिशब्दैनास्यस्यूयत्राप्रमज्जादिविवाद्यते॥तदनुलिप्तस्येतितच्छ्लेष्मत्रपुरीषादिविषयः॥शक्तिर्बुद्धिसामर्थ्यंवज्रंदेहसामर्थ्यं॥वायमिंद्रियसामर्थ्यं॥ते

इहचप्रथमेप्रश्नेउक्तत्वमेवंवेत्यथरितोधिप्रजाःप्रयंतीतितस्यवायमुपक्रमः सगर्भोयोंयंचमःपरिणामविशेषआहुतिकर्मसमवायिनीनोअद्भ्योद्भ्योव्याप्यानांसु ल्वावृतउल्वेनजरायुणावृतोवेष्टितोदशवानववामासानेतमांतुःकुक्षोशयित्वायावद्वापावद्वायावताकालेनान्यूनेनातिरिक्तेनवाऽथानंतरंजायतेउल्वावृतस्मा दिवैरग्यहेतोरिदमुच्यते॥कथंहिमातुःकुक्षोमत्रपुरीषवातपित्तश्लेष्मादिपरीतदनुलिप्तस्यगर्भस्योल्वाच्छुचिपदार्थवृतस्यलोहितरेतोऽशुचिबीजस्यमातृशितपीतर सासुप्रवेशेनविवर्धमानस्यनिरुद्धशुक्रबलवीर्यतेजःप्रज्ञोचेद्व्यशयद्यवृतस्यलोहितरेतंततोयोनिद्वारेणयोनिप्रमाणस्यकथंनिःसरिष्यन्जन्मेतिवेएवंप्राहयति॥मुहूर्तमप्यसंदृश्यवामासानितिदीर्घकालेमृतःशयित्वेति॥सएवंजातोयावन्नयंत्येनःपुनःपुनःघटीयंत्रवद्गर्भनागमनायकर्मकुर्वन्कुलालचक्रवद्वा तिर्यग्भ्रमणायावत्कर्मणापात्तमायुस्तायज्जीवतितन्मेनंक्षीणायुषंप्रेतमंतेदिवंकर्मणानिर्दहंयंलोकंप्रति॥ ७॥ ॥७॥ ॥७॥ ७॥

नःशरीरगताकांतिंप्रज्ञांचेतनांजीवनधर्मः॥वैष्यप्राणधर्मः तानिरुद्धायस्यतस्येतिविग्रहः॥मातुरुदरेशयानस्यकष्टत्वेपितदुरद्योनिद्वारानिःसरणंसुखकरमितिचेन्नेत्याह॥नतइति॥तद्दुष्कलप्रकारमेवाभिनयति॥मुहूर्तमपीति॥यन्मातुरंतःशयनंमुहूर्तमपिबहुदुरद्योनिद्वारादिदुःसहंनक्तथेदीर्घकालेशयित्वेतुशब्दकथंचदशवा नववामासानेतःशयित्वायनोनिद्वारादुष्करनिःसरणेदुःसहंस्यादितिवेरणंगोग्राहयतिक्रतिरित्यर्थः॥जातस्यएनरनर्थनाशीत्याशंक्याह॥सएवमितियावदायुषमित्यंतव्य ख्येयं॥पुनरिति॥घटीयंत्रवद्गर्भगमनार्थवानिषिद्धंकर्मयोनःपुनेनाचरन्यावत्कर्मणापात्तमायुस्तावदस्मिन्देहेजीवतिततोम्रियतेनतथाचजातस्यमरणंध्रुव्यान्नास्तिस म्यक्ज्ञानविनास्वस्मिन्प्राप्तिरित्यर्थः॥अस्कृतार्हमत्तस्यकृतकृत्यतेत्याशंक्याह॥तमेनमिति॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ७॥ ॥७॥

सर्वस्यतर्हिमत्तस्यपरलोकिंत्वंस्यादितिचेत्नेत्याह॥पदीति॥तदायरलोकंप्रतिकर्मणानिर्दिष्टमितिपूर्वेणसंबंधःपक्वंतत्रकृतस्याग्न्यर्थेनयनमित्याह॥यतइति॥सइत्यादृतइत्या दिनोक्तमनुवदति॥वेत्थेति॥प्रत्यपस्थितःप्रज्ञोत्पन्नप्रदर्शनेनप्रसंगतइतियावत्॥तघृइत्यंविदुरित्येतच्चाद्यं॥ततस्तत्रेत्यादिना॥सप्तम्यर्थमेवस्फोरयति॥लोकमिति॥निर्धी रणार्थाषष्ठीवेदनप्रकारमनुवदति॥द्युलोकादीति॥तत्रैषमभिसंभवतीत्यत्रसंबंधः॥साधारणकेविशेषसंकोचोहेतुंविनासिध्यतीतिशंकते॥कथमिति॥प रिशेष्यंसंकोचकमितिपरिहरति॥गृहस्थानामिति॥षष्ठीनिर्धारणे॥अतश्चकेचेत्कर्मिणोगृहस्थानविदुरितिगृहणमर्हतीतिशेषः॥यदिब्रह्मचारिणोप्यग्निहोत्रेतता

यदिवेज्ञोवचेदिकेकर्मणिविद्वानेवाधिकृतस्तदेनंमृतमितोस्माद्ग्रामादग्नेयंग्राम्यंपशुमत्त्विज्ञोहरंतिपुत्रावोत्यकर्मणेयत्तएवंतआगतोग्नेःसकाशात्पुरुषोघाड् तिकर्मणायत्नश्चयंचभोग्निभ्यःसंभृतउच्चैर्भवति॥तस्मादेवाग्नयेहरंतित्यामेवयोनिमग्निमायादयंतीत्यर्थः॥९॥वेत्थयदितोधिप्रजाःप्रयंतीत्ययंप्रश्नःप्रसु पप्तिस्थितोपाकर्तव्यतया॥तत्तत्रलोकंप्रत्युत्थायिनोग्रहमेधिनोपदेशेधिप्रजाःप्रयंतीत्ययमेवयथोक्तंचाग्निदर्शनेद्युलोकादग्निभ्योवयंकर्म णाज्ञातुमिच्छवःस्वरूपंचात्मानस्तंवेदविदुर्विज्ञानीयुः॥कथमवगम्यतइत्यविदुरितिगृहस्थाज्ञानेखानसाःपरिव्राजकाश्चएवोक्तेनान्यइतिगृहस्थानांयत्नेन स्थंविदःकेवलेपरत्रदत्तेदत्तपराक्तेधर्मादिनाचंद्रंगच्छंतीतियच्छ्रुतियेचारण्यमनुक्षिप्तंवैखानसाःपरिव्राजकाश्चश्रद्धयातपसासत्येनवेत्येविदुः महाचिसहितंगमनेवक्ष्यतिपरिशेष्यादग्निहोत्रादुतिसंबंधाच्चगृहस्थएवगृह्यंतइत्यविदुरिति॥ननुब्रह्मचारिणोप्यग्निहोत्रंतायामक्रत्वारण्यक्रत्या

चानुपयुक्षितावित्येतेकथंयाज्ञिकाःशिष्यमिति चेत्

मितिचेन्नेत्याह॥येचेत्ति॥केषांतर्हीहयहणमतआह॥यानिशेष्यादिति॥गृहस्थाएवेतिहेत्वंतरमाह॥अग्निहोत्रेति॥तदाहुत्यर्थंयरिणामात्मकंजगद्त्रयंचधा प्रविभज्यात्मित्वेनदर्शनमुत्तरमार्गप्राप्तिसाधनंचोद्यतेतोविधायास्तत्संबंधाद्गृहस्थानामधितेस्संबंधस्यप्राप्तत्वात्तेषामेवेहग्रहणमुचितमित्यर्थः॥पारिशेष्यमाह॥ पत्नीति॥नचेति॥ग्रामेसपत्नीकोवासानवश्चत्वारिंशत्पत्नीसंबंधस्तन्नग्रामऋत्विग्वासानिवासोगृहानाशुरुकुलवासित्वाच्च॥नारण्यऋत्विक्पत्नीकात्तन्नतेषामिहग्रहणंसंभवान्न पारिशेष्यमित्यर्थः॥

किंनेषिकव्रह्मचारिणोत्रेत्यंविदुषितिगृह्यैरन्किंवोयकुर्वाणइतिविकल्प्याद्यंदूषयति॥नेषइति॥ऋक्षाशीतिसहस्राणियतीनामूर्ध्वरेतसांस्मृतंस्थानंतुयतेर्यो तेऽतदेवगुरुवासिनामित्यादिपुराणस्मृतेःऋतिमूलत्वेनप्रामाण्यान्नेषिकव्रह्मचारिणामूर्ध्वरेतसामादित्यसंबंधेनोत्तरयोगाभावेनक्षितोदेवयानाख्योमा र्गोयावत्प्रसिद्धस्तस्मात्तेषामरण्यवासिभिःसहखंडितव्रह्मचर्यैरोद्धार्चिरादिगतिलाभान्नयंवाग्निवित्वेनप्रयोजनमितियारोद्धासिद्धिरित्यर्थः॥द्वितीयंप्रत्याह॥ उपकुर्वाणकास्त्विति॥तेहिस्वाध्यायग्रहणार्थाःतस्मिन्नहीतेस्वेष्वाचार्यादात्रमांतरंगृहंकृत्वःस्तत्फलेनैवफलवंतोभवंतीतिनगृहस्थाद्भिद्यंत्येत्यंविदुरि तिचेन्नहंतीत्यर्थः॥किंनेषिकानोर्ध्वरेतसोत्तरमाश्रमप्राप्तिसंभवादनर्थकमित्यंवित्वेप्राप्तमितिऋक्षंतिविरोधाद्द्वितीयेनुपपत्तिरोध्वरेतसांसिद्धिस्तावत्स्थानि तिशेषार्थः॥किमित्यंवित्वेनेषिकान्नत्यर्थकेनेमित्युच्यतेकिंयावत्पूर्वेनेवप्रतिविकल्प्याद्यमंगीकृत्यार्थः॥तथाचेद्वितीयंदूषयति॥नगृहस्थाइति॥तान्नेत्यर्थवि

नेषदोषःपुराणस्मृतिप्रामाण्याद्ऊर्ध्वरेतसांनैषिकव्रह्मचारिणामुत्तरेणाश्रमेणयोगःयथाःप्रसिद्धोवनेवसेत्यरण्यवासिभिःसहगमिष्यंत्युपकुर्वाणकास्तुस्वाध्यायग्रहणार्थाइतिन ोद्वनिर्देशाहीः॥नन्वूर्ध्वरेतस्त्वेचेदुत्तरमाश्रमितियुक्तिकारणंपुराणस्मृतिप्रामाण्यादिष्यतइत्यंवित्वमनर्थकमाहनगृहस्थाअनित्यंविदस्म षांस्वभावंतोदक्षिणतोगत्वासादिःयथाःप्रसिद्धेवोयद्यत्यंविदुःसगुणंवान्यद्व्रह्मविदुरथयदुचैवास्मिन्काम्यंकुर्वंतियदुचनार्चिषमेवेतिलिंगाद्ऊर्ध्वरेतसंतंगच्छंति ॥नन्वूर्ध्वरेतसोगृहस्थानोचसमानेआश्रमिलेऊर्ध्वरेतसामेवोत्तरेणापथागनेगृहस्थानामितिनयुक्तमग्निहोत्रादिवैदिककर्मबाहुल्यंचसति॥॥

नमेवेत्यंवित्वस्यविभज्यसमर्थयतेयेगृहस्थाइति॥स्वभावतस्तदनुष्ठितेस्वाश्रमेबलादित्यर्थः॥तेषामेवगृहस्थानांमध्येयेकेचिदुकेनप्रकारेणोत्थंपेवाग्निदर्शनं विदुरग्निभोज्यव्रह्मसगुणव्रह्मविदुस्तेदेवयानेनोत्तरेणमार्गगछंतीति॥संबंधः॥नकेवलंगृहस्थानांयेकेचिदग्निवित्वमेवकिंतुसगुणव्रह्मवित्वमपितेषामस्तीतिप्र माणभाग॥अथेति॥अग्नेतेर्षिकुरणाकरणाद्योरविशेषेणाव्रह्मविरामर्चिरादिगतिश्रवणादितिश्रवणादस्मियगृहस्थानामपिव्रह्मवित्वमस्तितेषामस्तीतिप्रम ाणमाह॥तेतिगम्यतेर्षिरात्रकाहिद्वयेद्युसंभवेनविधास्यतेरहिर्वत्वादित्यर्थः॥विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि॥ननुविहितत्वाविशेषादाश्रमाणांतुल्यत्वमाशंक्यशंकतेनन्विति॥सामान्यमुक्त गृहस्थेषुविशेषंदर्शयति॥अग्निहोत्रादानि॥वेदिकानिकर्माणिभूयांसितितेषांचबाहुल्येसत्यविदुषाऊर्ध्वरेतसामेवदेवयानेनयथागमनेनगृहस्थ नोमित्युक्तंसाधनंभूयस्त्वफलभूयस्त्वन्यायविरोधादित्यर्थः॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

आश्रमित्वाविशेषेपिधर्मेविशेषाद्विद्युद्विताततसंभवान्नेकरूप्यमितियरिहरति॥नेषदोषइति॥कथंतर्हृतत्वादित्यतेते॥अशुद्धिबाहुल्यकारणमतःशब्दार्थः॥ध ूर्ध्वरेतसामपिशुद्धिहेतुबाहुल्यादव्रह्मत्वमित्याशंक्याह॥तत्रेति॥अव्रह्मचार्यादीत्याद्यपदेनयतिगृहीतत्वादिग्रहणं ते॥अशुद्धिबाहुल्यकारणमतःशब्दार्थः॥तत्रूर्ध्वरेतसामपिशुद्धिहेतुबाहुल्यादव्रह्मत्वमित्याशंक्याह॥हिसेति॥ऊर्ध्वरेतसांव्रह्मत्वप्रसिद्धेःकलितमाह॥तेषां मिति॥ऊर्ध्वरेतसांदेवयानेयथानुप्रवेशेप्रमाणमाह॥तथाचेति॥योरण्यकंआहुरितिसंबंधः॥आश्रमधर्ममात्रमार्गद्वारेणव्रह्मत्वमूर्ध्वरेतसामुक्तमाक्षिपति॥ए थंविद्वमितिचेत्॥तेषांविद्वानर्थक्यमितिमैवंत्याशंक्याह॥तथाचेति॥परमात्मास्वमैमात्रमार्गद्वारेणज्ञातःसन्नेनमधिकारिणमपवर्गप्रदानेनयात्यपतीत्यर्थकंविद्वा

तोएतोऽव्रह्मत्वान्नोत्तरेणयथागमनंहिंसान्नतमायाःव्रह्मचर्यादियपरिहारश्चशुद्धाकोनोहीतरेशत्रुमित्रराग द्वेषादियपरिहारश्चविरजसस्तेषांपुरुषउत्तरःयथा॥ तथाचयोरण्यकाःप्रज्ञामीधिरेऽधीरअथतेऽमृताभवन्तीतिमैत्रेरेयमज्ञानेधिरेधीराःतेऽमृतत्वेहिभेजिरेइत्याहरित्यंविदोगृहस्थानामरण्यवासिनोचसमान मार्गत्वेऽमृतत्वैकत्वेचसत्यरण्यवासिनांविद्वानर्थक्यप्राप्तेःतथाचश्रुतिर्विरोध्येतनत्रदक्षिणायेतिनाविद्वांसस्तयश्चिनइति॥सएनमविदितोनभुनक्तीत्वि विरुद्धं॥नाऽमृतसंज्ञवस्थानस्यामृतत्वेनविवक्षितत्वात्तेत्रेवोक्तंपोरणिकैरमृतसंज्ञवेस्थानमऽमृतत्वंहिभाष्यतइति॥यच्चोक्तंतिकमऽमृत्वंतदपेक्षी यानतत्रदक्षिणायेतिनाभुनक्तीत्याद्याश्रुतयइत्यतोनविरोधः॥नचपुनरावर्तंतइतीमंमानवमावर्तनावर्तंत्तेइत्यादिश्रुतिर्विरोधइतिचे त्तेवेमंमानवमितिविशेषणात्तेषामिहनपुनरुत्पत्तिरस्तीतिच॥यद्यप्येवंकांतेनैवनावर्तेरन्निमंमानवमिहेतिचविशेषणमनर्थकंस्यादिममिहेत्याकृत्रिमात्रमुच्य मंतरेणामृतत्वंब्रुवतोविरुद्धमित्यर्थः॥ऊर्ध्वरेतसाममृतत्वस्यापेक्षिकत्वात्तत्रविद्यानर्थक्यमेवेतिपरिहरति॥नाभूत्तेति॥आपेक्षिकममृतत्वामित्यत्रप्रमाणमाह॥ तत्रेवेति॥पत्रप्रजनःकामपमानामुक्तिर्भाजोनभवंतिस्युर्मुक्तंत्रेवतत्संन्निक्षाविक्तियावत॥कथंतर्हियथोक्तश्रुतिविरोधसमाधिरित्याशंक्याह॥यद्यपीति॥आदिशब्दा त्यादिवाक्यसंग्रहार्थः॥आपेक्षिकममृतत्वमितिप्रपंचयति॥आपेक्षिकमृतत्वंब्रह्मणोधीनशक्तेयपरिहर्तुमितिशंकते॥नचेतिम॥आदिशब्दस्तोषामिहनपुनरावृत्तेरि

सर्वगत्वेषु श्रुतेरेतदश्मत्वादिमभिहेतिपरं हृयं सामान्येनसर्वकल्पविषयेविशेषणानर्थक्यंदुर्वारमित्युत्तरमाह॥ नानाश्रुतीति॥ विधांतरेणविशेषणार्थसंभवेकल्पितमाह॥
अतदिति॥ यस्मिन्कल्पेब्रह्मलोकप्राप्तिस्तस्मात्कल्पांतरमन्यत्रेत्युक्तं॥ ऊर्ध्वरेतसामाश्रमधर्ममात्रनिष्ठानांमरणेतत्वमोपक्षिकमुपक्षिप्तेसतिप्रतिषेधामेवसाक्षात्रह्मलोकत्वा
नामात्येतिकममरणत्वेगतिनिरयेक्षंसिध्यतीत्याह॥ नचेति॥ तयोर्गत्यादिनिरयेक्षमात्येतिकममरणत्वेभवतीत्यत्रप्रमाणमाह॥ ब्रह्मलोकेति॥ अतस्मात्प्राणाउत्क्रामंतीतिमाध्यं
दिनक्रमनुस्मृत्यनंतर्येत्यादिकाएवऋचोनिरपिक्षेतव्येशंकते॥ नतस्मादिति॥ वाक्यशेषविरोधान्नेवमितिदूषयति॥ नात्रेति॥ ऋत्विगंतरालोचनायामपिनस्वरूप्यंकल्पनेत्या
ह॥ सर्वेप्राणाइति॥ प्राणैःसहज्ञानंव्येतिशेषः॥ संसारदशायांप्राणैःसहविज्ञानात्मनोगमनेपिमोक्षेनास्तिप्राणैर्जीवेनसहगमनमित्याशंक्यायंनस्मादित्यादिवाक्यमि
नानाश्रुतिशब्देनैवनित्यानावृत्यर्थस्यप्रतीतत्वादाकृतिकल्पनानर्थिकाःतस्मिन्हेतिचविशेषणार्थंकृत्वाएतत्याश्रुतिःकल्पनीयानचसदेकमेवाद्वितीयमित्येवंप्रत्य
यवत्तोमर्धन्यायनाऽर्चिरादिमार्गेणगमने॥ ब्रह्मैवसन्ब्रह्माप्येतितस्मात्तत्सर्वमभवत्तस्यप्राणाउत्क्रामंत्यत्रैवसमवनीयंतइत्यादिश्रुतिःशातेर्म्योनतस्माज्ज्ञानाद्वाद्युत्क्रा
न्तियोःप्राप्तौर्गमनस्यप्राप्तत्वान्नोत्क्रामंतीतिसहैवगच्छंतीत्ययमर्थःकल्प्यतइतिचेन्नात्रैवसमवनीयंतइतिविशेषणानर्थक्यात्सर्वेप्राणाअनुत्क्रामंतीतिचमो
क्षेगमनस्यप्राप्तत्वान्नोत्क्रामंतीत्यनाशंक्यैवंसतिपरमोक्षस्यैसारगत्तिवैलक्षण्यंप्राणानांज्ञानेनसहागमनमाशंक्यतस्मात्रोत्क्रामंतीत्युचैर्नेतदाप्यत्रैव
समवनीयंतइतिविशेषणमनर्थकंस्यान्नचप्राणैर्वियुक्तस्यगतिरुपपद्यतेजीवत्वंवासर्वगतत्वात्सदात्मनोनिरवयवत्वात्प्राणसंबंधमात्रमेवह्यग्निर्विस्फुलिंग
वज्जीवत्वभेदकारणमित्यतस्तद्वियोगेजीवत्वंगतिर्वानशक्यावक्तुंयतेऽतएवश्रुत्यप्राणाः॥ नचसतोऽणुत्वंवयवःस्फुटोजीवाख्यःसद्रूपेणछेदाकुर्वन्नाशु
त्यांशंक्याहापदद्यंति॥ भवतुप्राणानांत्रैवसमवनयस्तथापिजीवस्यगमनापत्तेरमरत्वमित्याशंक्याह॥ नचेति॥ कस्मिन्वहमुत्क्रांतइतिनोभयेषांप्रतिष्ठितेप्रतिष्ठास्यामीतिसप्राणस्तत्रतेतिऋतेरितिशेषः॥ किंच॥ प्राणैर्वियुक्तस्यविदात्मनोजीवत्वेनोपपद्यतेप्राणोयाधिकस्येवतस्यजीवशब्दवाच्यत्वादित्याह॥ जी
वत्वंचेति॥ उक्तमर्थंसमर्थयते॥ सर्वगतत्वादिति॥ चिदात्माहिकल्पनाप्राप्तिधिष्ठानेसतिद्यतोनिर्भागंसर्वस्यात्मानस्मादग्नेर्विस्फुलिंगवज्जीवत्वाख्यभेदसं
पादनेतस्यप्राणसंबंधमात्रमेवेतिवेदकानांप्रसिद्धंतथाचप्राणवियोगयिदात्मनोजीवत्वंगतिर्वानशक्यतेकल्पयितुंतस्मात्प्राणात्मादिप्रतियादकश्रुतीनांप्रमा
णत्वादित्यर्थः॥ सदात्मनःसर्वगतस्यजीवाख्यभेदकारणेनप्राणैर्याधिक्यंतेकिंतुस्वतएवतत्स्फोजीवत्वंतथाग्निर्विस्फुलिंगवतस्यगत्युपपत्तिरित्याशंक्याह॥ नचेति॥

प्रकरणार्थंसुषसंहृतिःतस्मादिति॥ निर्गुणब्रह्मविदामात्यंतिकामरणत्वस्यगमनादिनिरपेक्षत्वादित्यावत्॥ सगुणब्रह्मोपासकस्यसापेक्षममरणत्वस्यगमनादिनिरपेक्ष
त्वादित्यावत्॥ सगुणब्रह्मोपासकस्यसापेक्षममरणत्वमित्यत्रविशेषणश्रुतिमनुकूलयति॥ तदर्थमाह॥ आदित्यइत्यादिना॥ तेषा
मेवब्रह्मविदांमेधपर्वोक्तविशेषगुणोब्रह्मणाःसत्याख्यस्यलोकोनान्येषांमरुतांतमोनामिनिविशेषदर्शिनांदेवत्वंतेषांतद्लोकनिवासिभिःसमंसायेरूपमेवेति
निधीरित्यर्थः॥ ऊर्ध्वरेतसामाश्रममात्रनिष्ठानामपिब्रह्मलोकोलभ्यतेगृहस्थानांपुनर्विदुषामेवेत्यथाघ्रक्षनऋतिव्याख्यानमनुवर्तयति॥ अतइति॥ इदंवाक्यं
शेषादित्यादिनेतियावत्॥ परिव्राजकाश्चेत्यमुख्यसंन्यासिनस्त्रिदंडिनोगृहस्थमुख्यसंन्यासिनोब्रह्मसंस्थाःसत्यत्वमतीतिपथकृतत्वात्॥ अहंसत्यमित्युपासतेइति ऋत्यंतर॥
पचाग्निविद्योगृहस्थाःसक्रमममात्रप्रकरणऊर्ध्वरेतसःसत्यव्रतोपासकाश्चोभयेभयेसर्वशब्देनोच्यंते॥ चतुर्थेयदुपकोसलविद्यायांगतिव्याख्यानमविद्वत्तेनेनसमानमित्यादिवाक्यमि

तस्मात्तयोर्धर्मायन्नमनत्वमोतीतिसगुणब्रह्मोपासकप्राणैःसहनाद्यागमनेसायेक्षमेवचाममरत्वंनसाक्षान्मोक्षइतिगम्यतेतदर्थमितारस्तैरमरोयंसरइत्याघ्रक्षतेषामेवैष
ब्रह्मलोकइतिविशेषणादतःयेवाग्निविशेषगृहस्थायेचेमेरण्येवानप्रस्थाःपरिव्राजकाश्चसद्वनेष्टिकब्रह्मचारिभिःश्रद्धातयइत्येवंमाघ्रपासतेऽद्धानास्तयस्तिनश्चित्यर्थः॥
इष्टापूर्तेदत्तमित्युपासतइतिपठ्यते॥ ऋत्यंतरादिचसत्यंब्रह्महिरण्यगर्भोत्रासुपासतेतेसर्वेचैवमर्चिरभिसंभवंतिप्रक्रियांघ्रक्षतेसमानमन्यद्गतेरर्थं
व्याख्याने॥ नैवहैवयानःयेथाः व्याख्यातःमत्यलोकावसथोनाराद्धहृदयंदंतरापितरंमातरंमातरंचेतिमंत्रवर्णोऽत्यर्थंतरप्रस्तावनार्थंएवंमेगृहस्थाग्रामेग्रामेति
ग्रहस्थानामसाधारणंविशेषणमारण्यवानिभ्योव्याहृत्यर्थंयथावानप्रस्थपरिव्राजकानामरण्यवासिविशेषणंगृहस्थेभ्योव्याहृत्यर्थंतद्वदिहापीत्यादिवाक्यव्याख्यानेतद्यावत्तत्रएवंकृतेव्यमित्याह॥ समानमितिउत्तरमार्गेव्याख्यानमु
पसंहरति॥ एषइति॥ देवयानेनपथाब्रह्मरंद्राद्ध्रुवःस्थितंब्रह्मगंतव्यमित्येकेत्रूयाहा॥ नोप्रतिउत्तरत्रेत्युदाहरणंदर्शयति॥ पितरंद्युलोकंमातरंमहत्पृथिवीमध्येयेद्यस्तीअस्म
लोकेतामभिरूपिंकंमैत्रानाधिकृतेगच्छतिनचोगृहस्थस्तिगतिरुपपद्यतइत्यर्थः॥ वेत्ययंहोधिप्रज्ञाःप्रमतीत्यस्यप्रश्नस्यप्रतिवचनेदंवयानोयंदेशोनेत्याख्यातेसंप्रतिपत्तयाद
शेनाधिग्रामनियोक्तविशेषादित्याशंक्याह॥ ग्रामशतीतिसपत्नीकोहिवासोग्रामंप्रस्थप्यंस्तेनचसपत्नीकत्वमूर्ध्वरेतसोमुक्तेतथाचगृहस्थानामेवग्रामविशे
षणमसाधारणंनचतदनर्थकमूर्ध्वरेतोभ्यस्तेषांव्याहृत्यर्थत्वादित्यर्थः॥ तदेवदृष्टांतेनस्फुटयति॥ पथेति॥ वेधतंभविष्यासेधद्भिर्वेदीतिविशेषणं॥ आदोदत्तमिति

इतिशब्दार्थमाह॥इत्येवंविधमिति॥परिचरणंगुरोरिष्वङ्गस्यायरिज्ञाणंरक्षणं॥आदिग्रहणंनित्यस्वाध्यायादिसंग्रहार्थं॥उपासतेतात्पर्येणानुतिष्ठतीत्यावत्॥कथमितिशब्दस्य यथोक्तार्थत्वमितिहस्मोवाध्यायःकथयतीतिवृत्तिकृतमानत्वमित्वाहित्याशंक्याह॥इतिशब्देति॥देवयानाधिकृतेभ्यःसकाशात्पितृयाणाधिकृतेषुविशेषांतरमाह॥नेतरहेति॥अप्राप्तप्रतिषेधायमितिशंकते॥कुतइति॥प्राप्तिर्दर्शयन्नुत्तरमाह॥अस्तिहेति॥एवंवैयद्यपरंदेवयानेनयथावयंवैभोवपरिवत्सरस्यप्राप्तिस्तथेत्यावत्॥अ

इत्येवंविधंपरिचरणंपरिचारणंगुरोरासन्नइतिशब्दस्यप्रकारप्रकारमदर्शनार्थत्वान्नेदंदर्शनवर्जितत्वाद्गंधमाभिमानिनीर्देवताभिसंभवंतिप्रतिपद्यंते॥तपास्तिक्षाहिंसाध्यमाद्रात्रिदेवतांएत्रिरपरपक्षदेवतां॥एवंकृष्णपक्षाभिमानिनामपरपक्षाद्यान्यएमासान्दक्षिणादक्षिणांदिशमेतिसंविज्ञानान्मासान्दक्षिणायनषण्मासाभिमानिनीर्देवताःप्रतिपद्यंतइत्यर्थः॥संघचारिणोहिषण्मासदेवताइतिमासाभिविद्वद्वचनप्रयोगस्तासुनेतेकर्मिणःप्रकृताःसंवत्सरंसंवत्सराभिमानिनीर्देवताभिप्राप्नुवंति॥कुतःपुनःसंवत्सरप्राप्तिप्रसंगोयतःप्रतिषिध्यते॥तिहिप्रसंगःसंवत्सरस्यह्येकस्यावयवभूतेदक्षिणायनएतयो॥तत्राचिरादिमार्गप्रवृत्तानामुदगयनमासेभ्योऽवयविनःसंवत्सरस्यप्राप्तिरुक्ताऽतइहापिनदवयवभूतयोर्दक्षिणायनमासयोःप्राप्तिरूक्त्वातंदवयविनःसंवत्सरस्यापिपूर्ववत्प्राप्तिमन्नेत्यतस्तत्प्राप्तिःप्रतिषिध्यतेनेसंवत्सरमभिप्राप्नुवंतीति॥मासेभ्यःपितृलोकाद्याकाशमाकाशाच्चंद्रमसंकोयंतस्तेःप्राप्यतेचंद्रमा॥एषएवदृश्यतेनरेक्षसोमोराजाभूत्वालक्षणोनातदन्नंदेवनांतंचंद्रमसमन्नंदेवइद्राद्योभक्षयंतिअतस्तेधमादिनागत्वाचंद्रभूताःकर्मिणोदेवैर्भक्ष्यंते॥किंनन्वनर्थायेष्टादिकारणायघन्नभूतोदेवैर्भक्ष्यन्नेषदोषःअन्नमित्युपकरणमात्रत्वस्यविवक्षितत्वान्नहितेकबलोक्षियेणादेवैर्भक्ष्यंतेकिंतह्युपकरणमात्रेदेवानांभवंतितेस्त्रीयोगोवाशुभत्वादिवतदृष्टश्चान्नत्रावयकरणेषुस्त्रियोन्नेषशवोन्नविशोन्नेणतामित्यादिनचनेषांस्त्रीनांयुरुषोपभोग्यत्वेप्युपभोगोनास्तितस्मात्कर्मिणोदेवानामुपभोग्याअविसंतःसुखिनोदेवैःक्रीडंति॥ ॥ ॥

त्रशब्दस्ययथाश्रुतमर्थंगृहीत्वाचोदयति॥नन्विति॥औपचारिकमर्थंगृहीत्वापरिहरति॥नेषदोषइति॥वृद्धप्रयोगमंतरेणकथमुपकरणविषयोन्नशब्दोव्याख्यायतेतत्राह॥दृष्टश्रुति॥भवतुकर्मिणोदेवान्नत्वमुपकरणत्वंतथापिस्वयमुपयोगाभावादनर्थकमिष्टादिकरणमित्याशंक्याह॥नचेति॥अन्योपभोग्यनाम पिस्वयंभोगसत्वंतस्माद्दिष्युच्यते॥ ॥ राम॰ १२

तथापितेषामतानामशरीरिणांकथंमनुष्योपभोगःसेभवतीत्याशंक्याह॥शरीरंचेति॥कथमयंचंद्रलोकेतेदेहारंभकत्वंतदाह॥तदुक्तमिति॥न्यथायंसोमत्वमेवात्रप्रतीयतेनतुकर्मिदेहारंभकत्वमित्याशंक्याह॥तआपइति॥कर्मसमवायिनीनामपांकर्मीएवद्वारंयत्तमानदेहप्रतिष्ठानांकथंघुलोकादिप्रवेशादिसंभवतीत्याशंक्याह॥अंत्यायांचेति॥प्राप्तिरारब्धस्यशरीरस्यभोगायतनत्वंदर्शयति॥तदारब्धेनेति॥तद्देवानामन्नमित्यादिव्याख्यायतस्मिन्क्रियादिव्याचष्टे॥यावदिति॥चंद्रलोकस्तछब्दार्थः॥यावत्संपातमुषित्वेतिअनुक्तेकथमन्यथाव्याख्यायतेतत्राह॥संपतंतीतिपुनःशब्दप्रयोगस्यतात्पर्यमाह॥पुनरिति॥अथैतस्मादिवाक्यार्थमुपसंहरति॥तस्मादिति॥इच्छन्प्रारब्धंहेतुंस्वयंपतति॥स्थितीति॥पथादीयस्यत्रेहक्षयेस्थितिनिमित्तभावादस्थितिस्तथाचंद्रलोकेस्थितिनिमित्तस्यक्षादेर्भोजनक्षयात्तत्रास्थित्यसंभवादाहुरित्यर्थः॥तस्मिन्यावत्

शरीरंचतेषांसुखोपभोगयोग्यंचंद्रमंडलेआप्यमास्थायतेनदुष्कृतपुरस्तीघुद्वाराच्चाप्योघुलोकान्नोहुताःसोमोराजासंभवतीतिताःआपःकर्मसमवायिन्यइतरैश्चभूतैरनुगताःघुलोकंप्राप्यचंद्रत्वमापद्यन्ताःशरीराद्यारंभिकाइष्टाद्युपासकानांभवंत्यसाधोंचशरीराकृतावप्योहुतायामग्निनादह्यमानेशरीरेतदुत्थाआपोघृतेनसहाध्येयजमानमावेष्यचंद्रमंडलंप्राप्यकुशमूलिकास्थानीयाबह्वशरीरारंभिकाभवंतीति॥तदारब्धेनचशरीरेणेष्टादिफलमुपभुंजानाआसतेयावन्नदुपभोगनिमित्तस्यकर्मणःक्षयःसहतनियतेनेतिसंपातःकर्मणःक्षयोयावत्संपातंतंयावत्कर्मणःक्षयोयावत्संपातेयावत्कर्मणःक्षयइत्यर्थः॥तावत्तस्मिंश्चंद्रमंडलेउषित्वाःयानेतरमेतमेवाध्वानंपुनर्निवर्तंतेयथेतमाकाशमाकाशाद्वायुंवायुर्भूत्वाधूमोभवतिधूमोभूत्वाभ्रंभवतिअभ्रंभूत्वाप्रवर्षतिते इहव्रीहियवौषधिवनस्पतितिलमाषाइतिजायंतेअतोबतनिष्पतरंयोयोहिमात्रमपिअन्नमत्तिरेतसिसिंचतितादृगेवभूत्वाजायतेतत्क्षयेचावर्ततेतदेषश्लोकमात्रमपिअत्रस्थितंनलभ्यते॥स्थितिनिमित्तकर्मक्षयात्तद्देहक्षयाद्दिवप्रदीयस्यत्रतत्रकिंयेनकर्मणाचंद्रमंडलमारूढस्यसर्वस्यक्षयेतस्मादवरोहतिकिंतावच्चिरंतत्रेत्यत्रविचारयतिअतत्रेति॥तस्मच्चंद्रमंडलप्रापकव्यतिरिक्तस्यचसर्वस्यकर्मणःक्षयेसतीत्यर्थः॥एतदिनसंभवतितततःशेषेणेत्यादिस्मृतिविरोधश्चस्यात्॥ ॥ यावत्॥सावशेषोमुक्ताकर्मणःसकाशादतिरिक्तेनकेनचित्कर्मणासहितःसन्नित्यर्थः॥पक्षद्वयेपिफलमेएवदत्तिकिंततइति॥तत्राद्यपक्षेएवयक्षमुखेनप्रतिविक्षिप्तमित्यत्रमाह॥यदीत्यादि॥तत्रैवदूषणांतरमाह॥तिष्ठंतीति॥चंद्रमंडलेसन्नमित्यर्थः॥ततश्चंद्रमंडलादित्येतत्॥इहेत्येतद्श्लोकोक्तिः॥आदियंज्ञाभाशुभकर्मानुसारिसर्वं चंद्रलोकेभोक्तव्यस्यकर्मणोभोक्तव्यस्यकर्मणोभोगेनक्षयादूर्ध्वंशेषेणानुयभुक्तेनकर्मणाजन्मप्रतिपद्यते॥इत्याद्यास्मृतिःसर्वकर्मक्षयपर्यंतविरुध्यतइत्यर्थः॥ ॥ ॥

छां० भा० १४

श्रः द्वितीयं प्रत्याह ।नेत्रेति ॥ अत्रेतिनिवृतिरुक्ता ॥ अनेवंविधमपीतिपदार्थगतिक्रमोदर्शितोनतथानिवृतिर्नियताकिंतुविधांतरेणापिसंभवतीत्यर्थः ॥ निवृत्तेः क्रमनियमाभा
वे कीदृशेनियमोविवक्षितइत्याशंक्याह ॥ पुनरिति ॥ केनाभिप्रायेणतर्हियथेत्तमित्युक्तमत्राह ॥ अतइति ॥ गतिक्रमवन्निवृतिक्रमनियमाभावोऽतः शब्दार्थः ॥ ऊरुक्षय
येतमनेवंचेति ॥ निवृतिनियमंप्रतिमाह ॥ अतइति ॥ परमात्मानेव्यावर्तयितुंभोक्तिकमित्युक्तं ॥ कथंपुनर्वस्तुनोनियमाभावोऽतः शब्दार्थमिश्राकाशात्प्राप्त्यादिरवरोह
तोविध्वतीत्याशंक्यत्तत्प्राप्त्यगमनमेवतद्वावापत्तिरित्युपचर्यतेत्याभाव्यापत्तिरितिन्यायादित्याह ॥ यास्तेषामिति ॥ घृतस्यसंस्थानेकाठिन्ये ॥ नाप्काकाशभूतात्मतत्प्रविवे
शितांःकर्मशेषव्यवहेतुसद्भूताइवभवंतीत्यर्थः ॥ आकाशादायुमित्यस्यार्थमाचष्टे ॥ तदंतरिक्षादिति ॥ इन्नतेषुसमुद्रादिष्वित्रिक्रोशघ्रदादिषुतिष्ठतोऽस्तियावत्तत्प्रत्यु

न तत्रयथेतमेवेतिनियमोऽनेवंविधमपिनिवर्तेतेत्यत्रनिवर्त्तेतइतितुनियमोऽतउपालक्षणार्थमेतद्द्रष्टव्यमिति ॥ अतोभौतिकमाकाशंतावत्प्रतिपद्यंतेयास्तेषांचंद्रमं
डलेशशशरीरमिकाआसंस्तास्तेषांतत्रोपभोगनिमित्तानोकर्मणाक्षयेविलीयंतेघृतसंस्थानमिवाग्निसंयोगेतावित्लीनाअंतरिक्षस्थाआकाशभूतास्वसूक्ष्माभवंतिता
अंतरिक्षाद्वायुर्भवंतिवायुप्रतिष्ठावायुभूताइत्तश्चासुतश्चोद्यमानास्ताभिःसहक्षीणकर्मावायुभूतोभवतिवायुर्भूत्वाताभिःसहैवधूमोभवति ॥ धूमोभूत्वाअभ्रंभव
तिअभ्रमपभरणमात्रत्वाभवत्यभ्रंभूत्वातानतःसेचनसमर्थोमेघोभवतिमेघोभूत्वोत्तेषुस्थग्रयप्रवर्षतिवर्षौषधयोहरुयेतीरोयकर्मोपपत्तीत्यर्थः ॥ तइहव्रीहियवा ओषधि
वनस्पतयस्तिलमाषाइत्येवंप्रकाराज्ञायंतेऽक्षीणकर्मणामनेकत्वाद्बहुवचननिर्देशः ॥ मेघाहिषुएवैषकरुयत्वादेकवचननिर्देशोयंस्माद्विप्रतिदुर्गनदीसमुद्रा
रण्यमरुदेशादिसन्निवेशसहस्राणिवर्षधाराभिःपतितानामतत्तस्मादुक्तोवैखलुदुर्निष्प्रयतरंदुर्निःक्रमणदुर्निःसरणायतोगणितयदुदकस्रोतसोह्यमाननदीःप्रा
प्नुवंतितत्समुद्रंतोतमकराद्यभिर्भक्ष्यंतेतैष्यन्नेनतत्रेवचसहसमकरणसमुद्रेविलीनाःसमुद्राभिः ॥ ६१ ॥ ॥ ६१ ॥ ॥ ६१ ॥

द्वितीयं प्रत्याह ।नेत्येति ।अत्रेतिनिर्वृतिरुक्ता ।अनेवंविधमर्थीनियथागतिक्रमोदर्शितोनतथानिर्वृतिर्नियताकिंतुविधांतरेणापिसंभवतीत्यर्थः ।निर्वृत्तेःक्रमनियमाभावे कीदृशेनियमेविवक्षितइत्याशंक्याह ।पुनरिति ।केनाभिप्रायेणतर्हियथेत्तमित्युक्तमत्राह ।अतइति ।गतिक्रमवन्निर्वृतिक्रमेनियमाभावोऽतः शब्दार्थः ।ऊर्ध्वयये तमनवंचेति ।निर्वृतिनियमेप्रश्नितेसाह ।अतइति ।यस्मात्मानेष्यावर्तयितुंभोक्तिकमित्युक्तं ।कथंएवंसतिनियमाभावोऽतःशब्दोक्तान्नाद्यात्प्यायतिरवरोहतोविध्वतीत्याशंक्यत्तस्मात्प्यागमनमेवत्तद्वावापत्तिरित्युपचर्यतेस्वाभाव्यापत्तिरितिन्यायादित्याह ।यासेषामिति ।घृतस्यसंस्थानेकाठिन्ये ।नास्वाकाशभूतासुत्यर्थः ।एवंस्थितोःकर्मतोध्यवरोहंतस्तद्भूता इवभवंतीत्यर्थः ।आकाशाद्वायुमित्यस्यार्थमाहयतीत्याह ।अतइति ।इत्यंतेषुसमुद्रादित्यंतेषु ।घृतप्रदेशोस्थितियावत् ।तत्स्थत्वेश

न त्वात्रयथेत्तमेवेतिनियमोऽनेवंविधमपिनियर्त्तेत्यत्रनिर्वर्त्तेतइतितुनियमोऽतउपालक्षणार्थमेतद्द्रष्टव्यं ।तत्रेहाकाशेभिकाआसंस्तास्तेषांतोयभोगनिमित्तानोकर्मणाक्षयेविलीयंतेघृतसंस्थानमिवाग्निसंयोगेतावद्विलीनाअंतरिक्षस्थाआकाशभूतास्तद्वत्सूक्ष्मभावंगताअंतरिक्षाद्वायुभावंतिवायुप्रतिष्ठावायुभूताइतश्चामुतश्चोद्यमानास्तोयैःसहश्लोणकर्मोदायुभूतोभवतिवायुर्भूत्वाताभिःसहैवघनोभवति ।घनोभूत्वाअभ्रंभवति अभ्रमपभरणमात्ररूपोभवत्यभ्रंभूत्वाततःसेचनसमर्थोमेघोभवतिमेघोभूत्वाक्वचित्तेषुअर्थप्रवर्षतिवर्षधारारूपेणतोयकर्मोपनतीत्यर्थः ।तद्दृष्ट्वोह्यवाअधिवनस्पतयस्तिलमाषाइत्येवंप्रकारेणायंतेऽक्षीणकर्मणामनेकत्वाद्बहुवचननिर्देशःमेघाहिबहुरूपत्वेनैकवचननिर्देशोयस्माद्भिन्नंतरदुर्गनदीसमुद्रारण्यमरुद्देशादिसन्निवेशमहत्त्वाच्चिरंवर्षधाराभिःपतितानामत्तस्तस्माद्धेतोर्वैखलुदुर्निष्पतरंदुर्निःक्रमणंदुर्निःसरणंयतोगिरितटदुर्गस्रोतोद्यमाननदीःप्रवेशितत्तःसमुद्रंतोतमकराद्यभिर्भक्ष्यंतेतैरप्यन्येनतत्रेवचसहसमकरेणसमुद्रेविलीनाःसमुद्राभिः ॥ ६१ ॥ ॥ ६१ ॥ ॥ ६१ ॥

रोऽतोऽतिस्मिंगाकृतिरेवभवतीत्यर्थः॥तथाहि॥उरुघात्मगोजायतेगोर्गवाकृतिरेवनाश्वेतराकृतिस्तस्माद्युक्तंइदंखलुभवतीतियेत्वन्येनुशरीरमात्रंइदं
लमनादृश्येवयायकर्मभिर्योरेवीहियवादिभावंप्रतिपद्यतेयेनुमनुष्यादिभावंगच्छा॥तेषांनानुशरीरेणाभिसंबंधोऽस्तीत्यतएवकर्मणाहितेक्रियायक
हियवादिदेहउत्पाद्यतइतितदुपभोगायभिन्नंलक्षयंश्रीव्रीह्यादिलक्षणंदेहंविनाशोषयत्कर्मोज्झितंदेहांतरंनयंस्तत्वंजानाति॥यदाकर्मक्षयंकृत्वा
सविज्ञानमेवान्वयंक्रामतीतिश्रुत्यंतराद्यद्यप्युपसृष्टकरणाःसंतोदेहांतरंगच्छंतितथापिस्वेनैवदेहांतरप्राप्तिनिमित्तकर्मोद्भावितवासनाज्ञानेनसंवि
ज्ञानेनसविज्ञानाएवदेहांतरंगच्छंतिश्रुतिप्रामाण्याद्यथाचिरादिनाध्वादिनाचगमनेस्वप्नदृष्टंतविज्ञानेनतथालब्धइतिकर्मनिमित्तत्वाद्गमनस्य
नतथानुशरीरिणोव्रीह्यादिभावेनज्ञाताःसविज्ञानमेवरंतेस्मिंगोर्विदेहसंबंधउपपद्यतेनहिव्रीह्यादित्वनिकंदनंयेषांतेदोषाःसविज्ञानानांस्थि
ति॥अथोपसृष्टकरणानांविज्ञानेकारणसंभवात्कथंसविज्ञानत्वंतआह॥यद्यपीति॥दृष्टकारणाभावेप्यदृष्टमेवैकंवासनात्मकंज्ञानोत्पत्तौनिमित्तमितितेन
सविज्ञानाएवगच्छंतिदेहांतरमित्यत्रहेतुमाह॥श्रुतिप्रामाण्यादिति॥श्रुतिस्त्रइहदारण्यकश्रुतिः॥यथासविज्ञानमेवव्रीह्यादिदेहांतरगमनेतथाचिरा
दिनाकर्मणांवादिनाचगमनेस्वप्नवदनुभूतवासनात्मकंविज्ञानेनसविज्ञानानामेवेत्याह॥ततश्चेति॥तेषांसविज्ञानत्वेहेतुमाह॥लब्धइतीति॥अनुशरीरिणांम
यितंहव्रीह्यादिसंश्लेषलोरेतसियादिदेहसंबंधःसविज्ञानानामेवेतिचनेत्याह॥ननुचेति॥अनुपपत्तेरित्याह॥नहीति॥व्रीह्यादिसंश्लेषानामनुशरीरिणांसवि

व्रीह्यादिदेहांतरंगच्छत्सविज्ञानत्वेायत्नेभादनुशरीरिदेहांतरप्राप्तेरविरोधाद्युक्तंसविज्ञानत्वमितिशंकतेननुचेति॥दृष्टांतंप्रतिजानीतेकागमनवदवरोहतामपिदेहांत
रंप्रतिगमनस्यतुल्यत्वाद्व्रीह्यादिवद्युक्तासविज्ञानेतेतियोजना॥अस्तुतेषांसविज्ञानत्वंकाहानिरित्यतआह॥तथासतीति॥इष्टादिकारणमंतरेणकर्मानुभवेत्यर्थः
चेतित्रनुष्ठानस्यानर्थकत्वंस्यादितिचेन्नैवंहिनित्येश्रयःसाधनविधयःकर्मकांडविरुध्येतेत्याह॥अतश्चेति॥यथावृद्धैर्वर्षकंवृक्षमारोहतांसविज्ञानत्वेवित्तस्यारुवृद्धैर्वर्षकंपतनोन्मुखंवि
ज्ञानत्वेविज्ञायतेतथाचेदमंडलमारोहतांसविज्ञानत्वेमितरेतरायारोहतांनैवरस्युदृत्कर्मभावादित्यारोहावरोहयोर्ज्ञानविरोधसंभवान्नैवमितियरिहरति॥नदृष्टांतेति॥सम्य
ग्वाक्यविवेकेति॥देहादिसंघातेति॥चकारादृष्टंतासविज्ञानत्वंभवेदितिसंबंधः॥अवरोहतांजीवानांसर्वथाविज्ञानशून्यत्वमयुक्तंतेषांचेतन्यस्याभाव्याद्दृष्टांतपतताम

ननुचेदमंडलाद्व्यवरोहतांदेहांतरगमनस्यतुल्यत्वाज्ज्ञानशून्यकावत्सविज्ञानतेवयुक्ततथाचसतिघोरेनरकानुभवश्चाएतीदिकाश्चिरंचंद्रमंडलारो
रभ्यप्राप्तायावद्धर्मक्षयंदिव्यनरकभोगादिजन्मतथासत्यनर्थायवेदाएतीघ्यासनेविहितंस्याद्धुतेश्चाप्रामाण्यंप्राप्तंवैदिकानांकर्मणामनर्थीनुबंधित्वान्नदृष्टारोहणपतनवद्विरो
संभवाद्देहांतरंप्रतिषिस्रोःकर्मणोलव्यहृतित्वाच्चकर्मणोद्भावितेनविज्ञानेनसविज्ञानत्वंयुक्तंवृक्षाग्यारोहतश्चतत्फलंक्षयेक्षीणेसत्यावृत्तिरहितंगच्छतांस
विज्ञानत्वंभवेदनुमानाच्चेदमंडलमारुरुक्षतांवृक्षाग्रादिवपततांसचेतनत्वंयथाचमुद्गरादिभिर्हन्यमानानांवेदनानिमित्ते
संमूर्छितप्रतिबंधकरणानांस्वदेहेनवदेशादृशंतरंनीयमानानांविज्ञानशून्यतादृष्टांतयाचेदमंडलान्मात्रघादिदेहांतरंप्रत्यवरोहतांस्वर्गभोगनिमित्तकर्मक्षय
पानरकदेहानांप्रतिबंधकरणानामतःपरिशुद्धदेहबीजभूताभिरद्भिर्मूर्छितांश्चाकाशादिक्रमेणामवरोहयत्कर्मनिमित्तज्ञानशून्यतांवरंदेहःसंश्लिष्यंते॥ ॥ ॥

पिविज्ञानमात्रमस्त्येवेत्याशंक्योदाहरणांतरमाह॥यथाचेति॥तेनमुद्गरादिनायोभिघातस्तेनहेतुनाययेदनाख्यांनिमित्तेनेनसंमूर्छितानिसंतरणानिप्रतिपद्यानिवारणानि
यंतेयांमितियावत्॥मूर्छितोभिन्नोदेहाभ्ययःस्युर्लोहायथातेषांनतएवप्रतिबंधकरणांनांयुक्तंविज्ञानशून्यत्वमितितेनसंमूर्छितानिसंतरणानिप्रतिपद्यानिवारणानि
दमंडलाद्वरोहतोविज्ञानशून्याःसिध्यतीतिनिगमयति॥अतइति॥तथापिमूर्छितानांस्थूलदेहसद्भावोदेहांतरगमनेयुक्तमवरोहतांत्वतद्भावेकथंव्रीह्यादिभाव
संभवतीत्यतआह॥अपरित्यक्तेति॥नयरित्यक्तदेहभावस्यवाऽजकर्मीएवंधाभिरद्भिस्ताभिरयंहिरण्यगर्भोजीवोमूर्छितवद्विज्ञानशून्यगगनादिक्रमेणाएथिवीप्राप्यकर्म

स्थावरदेहसंबंधित्वाद्धतजीववत्तदासविज्ञानत्वंसंभवतीत्यौरोगउच्यते॥ प्रतिबंधेति॥ब्रीह्यादिसंस्कारभावस्थायामनुत्पादिनोकर्मणोनुद्भूतवृत्तित्वात्करणानांचक्षुरादिवृत्तिलाभाभावा
दनुभूतविज्ञानत्वमुक्तमित्यर्थः॥ननुकेवलेब्रीह्यादिसंस्कारकालेऽनुद्भूतविज्ञानत्वंकिंतुब्रीह्यादेर्लवनादिकालेपीत्याह॥तथेति॥याकसंस्कारः॥रसादीत्यादिपदेनस्पर्शो गि
तेमांसमेदोस्थिमज्जारेतोव्यपदेश्यते॥तस्मिन्कालेमूर्छितत्वादनुद्भूतविज्ञानत्वंदग्धबीजप्ररोहानर्थक्रियानांप्राङ्मूर्छातरप्राप्तेसदृश्यंवेतिहेतुमाह॥देहेति॥अलब्धवृत्तित्वादिति शे
षः॥कथंपुनरेतेषांविज्ञानरहितत्वेतद्घातस्तस्मान्नलायुकातएवस्युरतोगत्वान्यमाकर्म्यात्मानमुपसंहरतीत्यादोसचेतनाज्जन्तूकादेर्व्यावर्तनायोपादायतेतत्राह॥देह
ब्रीजभूतेति॥सर्वोत्वेवस्थावरतासुब्रीह्यादिसंस्कृतत्वेवनादिवज्ञादितिव्यतिरेकः॥नचेतनाधिष्ठितत्वेकादाचित्कत्वंतस्यनियतकालत्वात्॥नचेतनाधिष्ठितत्वेनाकस्मिकत्वं
तेनतत्कादाचित्कंदृश्यमनुत्पादिनामित्यर्थः॥आदेहंतोसविज्ञानत्वमवरोहतोविज्ञानरहितत्वमित्ययावत्वस्थानेभ्यःकरणान्युपसंहृत्यहृदयेवस्थानेतावदेवसविज्ञानत्वेनदेह
हृद्विनिर्गतानांप्राग्देहंतरप्राप्तेसदृश्यनुत्पादिनोतुचंद्रमंडलादवरुरुक्षतामविनाभाविदेहयुगंतावसनोदीर्घीभवंतिप्रमाणाभ्यांदित्याह॥अतएवेतिति॥चंद्रमंडलादवरो

प्रतिबंधकारणात्यक्तदुद्भूतविज्ञानाएवतुयावच्चनयत्नेयेषणसंस्कारक्षणरसादिपरिणामरहितःसेचनकादिभिर्मूर्छितवदेवदेहंतरारंभकस्यकर्मणोऽवष्टब्धत्वाद्दे
हवाजभूतांप्रबंधापरित्यागेनैवसवीरुदवस्थासुवर्त्तंतइतिजन्तोकावद्येतनाकचनविरुध्यतेतरुलतेत्यादिनाचवैदिकानांकर्मणांहिंसाप्रकृ
तेनाभयहेतुत्वंशंकमानमनुमातुंहिंसायाःशास्त्रचोदितत्वादहिंसामप्सर्वभूतान्यन्यत्रतीर्थेभ्यइतिस्मृतेःशास्त्रचोदितायाःहिंसायाःनाधर्महेतुत्वमभ्युपगम्प
ते॥अभ्युपगतेप्यधर्महेतुत्वेमंत्रैर्विधाद्यनुष्ठितदधनोयवपशुनेनुद्रव्यकार्यारंभकत्वोपपत्तेर्वैदिकानांकर्मणांमंत्रैरवदिवधभक्षणस्येति॥ ॥ ५॥ ॥ ५

हंतांदेहांतरगमनस्यतुल्यत्वेपिविज्ञानशून्यत्वमनुष्यमित्युपसंहरतिस्थावरोहंतीति॥एतदुहिंसानुग्रहानात्मादिपरिकर्मणांस्थावरत्वमेवनत्वाद्यावैदिकानांकर्म
णामनर्थानुबंधित्वादप्राप्यंशक्रतोरितितत्राहशक्यतइत्यादिनाचोद्यति॥उभयेहेतुत्वमर्थानर्थहेतुत्वमितिपाठवत॥अहिंसानुग्रहात्मादिपरिकर्मणांस्थावरत्वमेवनत्वाद्यावैदिकानांकर्म
नर्थहेतुरितिव्याहृ॥अभ्युपगंतव्यमितिपदेनहिंसानर्थहेतुरभ्युपगम्यतेनयाचितेनुक्तानांवेदोक्तानांकर्मणांनानर्थारंभकत्वंपशुरुधेरविषदत्वादेर्मरणाच्च सम्
राहिहेतुत्वेपिमंत्रवाक्यैरहिंसाप्रयुक्तसंस्कृतंकार्यारंभकत्वंतथाहिंसायाःस्तोकधर्महेतुत्वेपिवैदिकंकर्मनिष्पादयंतंतथाहिंसायाःस्तोकधर्महेतुत्वेवैदिकंरेवकर्मभिस्तुल्यंतुरा षायन
यनासंदूषित्यर्थः॥एवंलौकिकमेवदृष्टांतंस्पष्टयति॥मंत्रेणेति॥तेनसहोपशुरुक्तस्यविषयस्यानर्थहेतुत्वेनपुरुषहेतुत्ववद्वैदिकंधर्मप्रविद्धायाहिंसायाःपुरुषार्थतमत्वंसि

तद्भूयस्त्वमवतीत्येतत्प्रसंगागतंत्यक्तिमाश्रित्यप्रकृतंस्फुटयितुमाख्यानमनुवर्तयति॥तत्रेति॥अन्याधिष्ठितेश्वरवदभिलाषादितिन्यायेनेतरेषुब्रीह्यादिसंस्कारायेनऋषिनः ते
षांमध्येयेकेचित्स्त्रियोकेवंद्रमंडलप्राप्तेःप्रागवस्थाप्रतिपन्नतामुक्तरमणीयचरणाक्षेरमणीयांयोनिमापद्येरन्नितिसंबंधः॥उक्तमेवस्पष्टयति॥शोभनइति॥कथंरमणी
यचरणानुशयेनशोभनोनुशयोलक्ष्यतेतत्राह॥कौर्यमितिनेतुल्यंनुशयिनोरतःस्निग्धागानेतरेतनकर्मणारमणीयोयोनिमीयद्येरन्नितियत्तदितियोजना॥तत्रापि
हेतुमाह॥स्वकर्मेति॥योनिविकल्पेतृतीययथानमवतारयितुंश्लोकोपयोगीनोसंक्षिप्यानुवदति॥येचिति॥शुभानुशयवशाद्येकेचिद्ब्राह्मणादियोनियाधन्त्रास्तिस्व
वर्णाश्रमविकल्पेतृतीययथानमवतारयितुंश्लोकोपयोगीनोसंक्षिप्यानुवदति॥येचिति॥शुभानुशयवशाद्येकेचिद्ब्राह्मणादियोनियाधन्त्रास्तिस्व

ततत्रनेछतश्चाधिकंयद्दृश्यंलोकेरमणीयंशोभनंचरणंशीलंयेषांतेरमणीयचरणारमणीयचरणोयुक्तलक्षितःशोभनोनुशयःपुण्यंकर्मयेषांतेरमणीयचरणाउच्यंते॥
क्रोयोनयस्तमापद्यंतितानोदिश्यचत्वपलक्षयितुंशोभनानुशयसद्भावस्तेनानुशयेनपुण्येनकर्मणाचंद्रमंडलेभुक्तभोगेषेणाभ्योहिप्रमेवमहिंसाक्रियाविशेषणंतेरमणीयांयो
नीरिवस्त्रियोनिमापद्येरन्प्राप्नुवंत्राह्मणयोनिवाक्षत्रियोनिवावैश्ययोनिंवास्वकर्मानुरूपेणायपुनर्यंतद्विपरीताःकपूयचरणापलक्षितकर्मणोऽशुभानुशयाश्चाभ्या
शेहपक्षेकपूयांयथाकर्मयोनिमापद्येरन्कपूयामेवधर्मसंबंधवर्जितांतिर्यग्योनिमापद्येरन्॥श्वयोनिवास्करयोनिवाचंडालयोनिंवास्वकर्मानुरूपेणसंसरेयुर्वयंतुरम
णीयचरणाद्विजातयःसेस्वकर्मस्थाःस्वदिष्टादिकारिणःसंधर्माहिलक्षणयोनैकांतरेणचनान्यतरेणापियंतितानीमानिभूतानिक्षुद्राणिदंशमशकादीन्यस
कृदावर्तीनिभवंतिअतइमंमार्गंपरिभ्रष्टाःक्षुद्राभवंतोम्रियंतेचेत्यर्थः॥तेयांचजननमरणसंततेरनुकरणमिदमुच्यतेतेजायस्वम्रियस्वेतिरहरनिमित्तंवेदोच्यतेन

लोपुनरवशिष्टेनकर्मणापृथिवीमागंछंत्येवंघटीयंत्रवत्पुनःपुनरारोहंतोवरोहंतश्चेति॥जननमरणक्लेशलोनेवकालमाधिनाभवंतिनतुक्रियासुखभोगसुवाकालोस्तीत्यर्थः॥ ॥
वस्वकर्मणोदृश्यंतेचेत्॥द्विजातयःस्वकर्मस्थाःसंतोधानंजलभेरनुत्तरणायानेनेतोब्रह्मलोकंगच्छंतीत्यर्थः॥ईदृशीतृतीयस्थानमुपदिशतियदाहीति॥यदाहीति॥योनःपुनर्येलोह
मध्यमेकवचनांतयोःससर्वारत्यातेषुविधानात्पुनःपुनर्जायंतेम्रियंतेचेत्यस्मिन्नर्थेजायस्वम्रियस्वेतिप्रयोगइत्याह॥तेषामितिं॥यद्यसर्वेस्वरेमार्गेद्वयभ्रष्टं

तेनसा वित्यादिवाक्येन्याचष्टे॥पुनेवेति॥उक्तन्यायेनित्यनित्योक्तान्यश्चाचिर्विच्यप्रतिपत्तिसोकर्यार्थंकथयति॥पंचमस्त्विति॥व्यावर्त्तनाधिव्यात्व्याप्तेरुत्तरत्रसंबंधः॥मृतानामविदुषांविदुषांचेत्यर्थः॥अतेऽस्यनंतरंविदुषांकर्मणांचसंवत्सरमित्तिहानिनोगृह्यंते॥अन्येपितत्लोकमितिकेवलकर्मणइतिविभागः॥क्षीणानुशयानांचंद्रलोकेभोक्तव्येकर्मभोगनक्षपितवतामितियावत्॥स्वशब्दमेवानुवदति॥तेनेति॥किमर्थमेतंमहायासवतीसंसारगतिरुक्तेत्याशंक्याह॥यस्मादिति॥तृतीयस्थानस्यकदर्थत्वंप्रकटयति॥पस्माच्चेति॥तन्मात्रादिनाजन्मिनांयोवेदनानुभवेकृतःसएवंवसंसरणनान्यत्रयेयातयाऽस्वरसेति॥तृतीयस्थानवदितरयोरपिवृत्तिमत्त्वात्तुल्यमाकूतंप्रभ

एतत्सुदुर्ज्ञंतुलक्षणंतृतीयंस्थानंयथानावपेक्ष्यस्वतंत्रंसंसारतोयेनेवदक्षिणमार्गोऽपिपुनरागंत्यनधिकृतानांज्ञानकर्मणोरगमनमेवदक्षिणोनयथेतितेना
मोक्षोकोनसंदर्श्यते॥पंचमस्तुप्रश्नःपञ्चाग्निविद्यायाव्याख्यातःप्रथमोदक्षिणोत्तरमार्गाभ्यामपाकृतोदक्षिणोवर्त्मयोःपथोकावर्त्तनाधि॥मतानामग्नौप्रक्षेयमान
स्तोव्यावर्तनान्येचिहिनोतीत्यन्योधर्मादिनापुनरुत्तरदक्षिणायनेषण्मासान्प्राप्नुवंतःसंयुज्यपुनर्न्यावर्त्तन्तो॥अन्येसंवत्सरमन्येभ्यःपितृलोकमितिव्या
ख्यातो॥पुनरावृत्तिरपिक्षीणलक्षणोनचंद्रमंडलादाकाशादिकमेणोक्तऽसुष्यलोकस्यापरोक्षस्वरूपेनवोक्तं॥तेनासोऽमुंलोकंनसंपर्श्यंतइति॥यस्मादे
वंकल्पासंसरणंतिस्तस्माज्जुगुप्सार्थातमेवप्रतिस्तुतयस्माच्चैतन्यमरणक्लिन्नवेदनानुभवकृतक्षणाःक्षुद्रजंतवोध्रोंसंसारगतिंजुगुप्सितबीभत्सतद्घनीभवच्चाभद्रंवंविधेसंसारमहाह्रदेघोरपातःपतितदत्तस्मिन्नर्थएषश्लो
कोयंचाग्निविद्याकृत्तयेस्तोधिरस्यब्राह्मणासुवर्णस्यहर्तासुरांपिबन्ब्राह्मणःसगुरुश्चतल्पंरागनवसन्ब्रह्महाब्राह्मणास्पृहंतोचेत्यंतेपतंतिचत्वारःपंचमश्चपतति
तैःसहचारंनित्यर्थःपुनर्हयमन्यांश्लोकान्येयाश्रीचेदसेहंत्तरण्याचन्महायानंकिमिःसहनपापमाचिण्यतेऽतएवतेनयचाग्निहोत्रीनेत्याहतेनोयस्मात्यंतःघ
तःएवंयोलोकःप्राजापत्यादिर्यस्यसायपुण्यलोकाभवतियएवंयथोक्तसमस्तंयेचभिःप्रश्नैःपृष्टमर्थंजानंतंवेदहिरुक्तिःसमस्तप्रश्ननिर्णयप्रदर्शनार्था॥१०॥

प्रेत्यप्रयानस्माच्चेति॥संसारगत्युपवर्णनस्यतात्पर्यमुक्तापंचाग्निविद्यायामनुष्ठानसिध्यर्थंतस्यफलंवर्णकश्लोकमुद्धृत्यवर्णयेच॥तदेतत्सिद्धंत्याह्नि॥पंचाग्निविद्यामाहात्म्य
सन्नप्यर्थः॥पंचमहायातंकिनःश्लोकेनिर्दिशेत्॥ननुपंचाग्निविद्याकृत्तिरिहभातीत्याशंक्याह॥अथेति॥मुद्धृत्येहेत्युक्तं॥तेनेति॥कस्येदंफलमित्यपेक्षायांप्र

श्नोत्तरसंदर्भयोःसंप्रदानेशिष्यस्तस्यन्यायेबुधंदर्शयन्तुत्तरसंदर्भमवतारयति॥दक्षिणेनेत्यादिना॥उत्तरग्रंथस्यवैश्वानरात्मभावप्रतिपत्त्यर्थत्वेनगमकमाह॥आत्मीरिति
॥विद्यायाःसंप्रदानेशिष्यस्तस्यन्यायेविनयादिसंयतिस्तत्प्रदर्शनार्थाचाख्यायिका॥दृश्यतेचोत्तरप्राचीनशालप्रभृतीनांतत्सयतीरिस्याह॥विधेति॥कथमात्मब्रह्मज्ञाद्
पोरितरत्रविश्वाषणविश्वाष्यत्वंव्यावर्त्तीभावादित्याशंक्याह॥ब्रह्मेतीति॥उक्तरीत्याभिधोविश्वाषणविश्वाष्यत्वेफलितमाह॥अभेदेनेति॥इत्तश्चोपास्यस्यसर्वात्मे

दृक्षिणेनयथागतानुमन्नभावंरुत्तरेवानामन्नंदेवाभक्षयंतीतिक्षुद्रजंतुलक्षणाचकृष्टसंसारगतिरुक्तातुभयदोषपरिहिहीर्घायाश्चेत्यानरब्रह्मभावप्रति
पत्यर्थमुत्तरोग्रंथआरभ्यतेऽत्रत्यन्यायस्यसिध्यर्थमित्याहलिंगात्॥आत्मापिकातुसुखावबोधार्थी॥विद्यासंप्रदानन्यायदर्शनार्थाचेतिप्राचीनशालइति
नामतःउपयन्योरयत्यमोघाकर्णस्यापत्यंशाकरक्ष्योवुंजिलानामतोऽश्वतराश्वस्यापत्यआश्वतराश्विःयेचापितेहैतेमहाशालामहाशालस्यविद्यांविद्यांशाण्डि
ल्यंप्रोक्तःसंपन्नाइत्यर्थःमहाश्रोत्रियाःकृताध्ययनवृत्तसंपन्नाइत्यर्थः॥तएवमुक्ताःसंतःसमेत्यसंभूयकुत्रिमौसांविचारणाचक्रुःकृतवंतइत्यर्थः॥कथंको
नोस्माकंसात्मातत्किंब्रह्मसाक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मणउतास्त्वेनिवर्तीयत्यमेदेनास्मैवब्रह्मब्रह्मेतिवेत्स्वेत्यंसवीत्मावैश्वानरब्रह्मस्वआत्मेत्येतत्सिद्धंभवति॥स्पर्धातेव्यथतिक्षुद्रि
त्यादिलिंगात्तातेहमौसंतोपिनिश्चयमत्यल्पमेमानाःसंयादयोंचक्रुःसंयाद्दित्तवंतआत्मानंउपदेशारोग्रह्मस्वआत्मेत्यतस्तिद्धंभवति॥कथंकोवैप्रसिद्धोनामतःहेभगवंतःएजानवेत्तो
यमाहुस्तिरहस्यायत्यंसंप्रतिसम्यगिममात्मानंवैश्वानरमध्येस्मरंतिप्रेतमध्येतिस्मरंतिहंतेदानींमध्यागधाम्मेत्येवुलिंगित्यतेहाभ्यांनगमुस्तेहगतवंतेयो
हस्तिःसहस्तान्दृष्ट्वतेषांगमनप्रयोजनेबुध्वासंयादयोंचकारकथं॥प्रस्थितिमोवैश्वानरमिमेमहाशालामहाश्रोत्रियास्तेभ्योहंनसर्वमिवएवंप्रति
पत्स्येवक्रुनोत्सहेऽतोहंतोहमिदानीमन्यत्रेमेषांमध्यमध्येनुशासानिवक्ष्यामुपदेशारमित्येवंसंयादयतान्होवाचाश्वपतिर्वैनामतोभगवंतोऽपकेकयस्या
पत्यंकेकयेःसंप्रतिसंप्यगिममात्मानंवैश्वानरमध्येतीत्यादिसमानंतेभ्योहरुआज्ञाप्राप्तेभ्यःउपचक्रुरुपगम्हीत्यर्हणानिपरोक्षेतेर्थेश्वकारयोंचकारकोक्तिस्तवा
क्तवज्र्याःपत्स्वमितिन्यादित्याहामहर्धतिति॥भगवंतःसंतःसंयादयोंचक्रुरितिपरेणसंबंधः॥अश्वपतिरित्यादौभगवंतइतिप्राचीनशालप्रभृतयःसंबोध्यंते॥ ॥७॥

सहेत्यादिस्तोपस्कारेत्याचक्षते सहान्येद्युरित्यादिनाप्यथो कर्मशास्त्रप्रसिद्धमितियावत्॥ किंतर्हि भगवदागमनस्वप्रयोजनेनेतदाह॥ वयं चेति॥ तन्ममाधिनास्तीति शोकं निरस्यति॥ शोकं निरस्यति॥ आत्मानमिति॥ शिष्यभावेनोपसन्नेभ्यो विद्यादातव्यानमथाकर्तृविधितिरस्तौभिप्रायः॥ तेहेत्यादिवाक्यं स्पष्टमित्यर्थः॥ यत इति॥ योगक्षेमोर्थरक्षानमात्मनः प्रत्युपगमनमिष्टमेवेति मन्वानो विद्वानिति॥ विद्यार्थिन इति॥ तद्येत्यत्रातः शब्दो द्रष्टव्यः॥ उपनयनमादयो निर्वर्तनेनेत्येतत्पदस्य संबंधइति यावत्॥ आवश्यकं

सनः सहृत्तो प्रतिपिपादयिषन्नाहनमे ममजनपदेसेनः परस्वहर्ती विघातनस्वेरिणीकर्ता प्रतासक्तिर्विभवोनमघवोदिनोनमः सन्वानाहिताग्निः शतपुनोवि घातनं कारणनुरूपंनस्वैरियः परदारेषुगतासतएवस्वैरिणीकुलटादुश्चारिणी॥ नसंभवतीत्यर्थः॥ तैश्चनवयंधनेनार्थिनहत्युक्तआहात्यमत्वेतद्वनंनगूहतीति॥ मघवन्मा एगवैकतिभिरहोभिर्हैवमगवतोऽहमस्मितदर्थंब्रह्मधनंमयापाक्षरैकैकस्मैपथाकूमत्विनेधनंदास्यामितावत्प्रत्येकंभगवद्योपिरास्मामिप्रसं तुभगवंतःयंवपतुचममयागमित्युक्तोस्तेहोचुर्यंन आत्मानमेवमवैश्वानरंसंप्रतिचरद्भ्योत्युरुषः तेहेवार्थवदेदिदमेवप्रयोजनमागमनस्येत्ययन्यायः स तोवयंचवैश्वानरज्ञानार्थिन आत्मानमेवमवैश्वानरंसंप्रत्यध्येषिसम्यग्ज्ञानास्यतस्तमेवनोब्रूह्यित्युक्तस्तेभ्योवाचप्रातर्वोपुष्पभ्यप्रतिवक्ष्यामि प्रतिवाक्यंदातास्मिइत्युक्त्वासमित्पाणिरुपससादतेहैतेभ्यएतमेवैवंविद्यांप्रोवाचतद्धोचुर्यंनोभगवानब्रवीत्तंनोब्रूहीतिसहोवाचप्रातर्वोपुष्पभ्यप्रतिवक्ष्यामीतिसमित्पाणयःसमिद्धारहस्ताजातितोहैनेएजानेविघाधिसमि द्धारहस्ताजातितोहैनेएजानेविघाधिसमिद्धारहस्ताजातितोहैनेएजानेविघाधिसमिद्धारहस्ताजातितोहैनेएजानेविघाधिसमिद

उत्तरवाक्येष्वभिप्रायसाम्यमत्वाह॥ प्रणस्तिति॥ इंद्रद्युम्नोपरमानंतर्यमथ शांडिल्यमध्यक्ष्यंत्यर्थः॥ अत्रादित्यदमेघत्यस्मात्सात्कृतवाक्यसंग्रहार्थं॥ कथमाकाशस्यबहुत्वमत्त आह॥ बहुत्वमिति॥ कथं शरीरमध्यमेभागसंशयवाचीसदेहादीवर्त्ततेतत्राह॥ दिहेधेति॥ आकाशस्यसर्वगतत्वेनबहुत्वमत्रआहोदेहस्यपरिछिन्नत्वेनतदभावाकथमाकाशंवैश्वानरस्यशरीरस्यादित्याशंक्याह॥ मांसमिति॥ तच्छरीरमितिसंबंधः॥ जनस्योपरमानंतरमशाम्यर्थः॥ कथमब्रह्मलोकेवैश्वानरोपासनाविधिनेननिर्दिश्यतेतत्राह॥ अद्यइति॥ आयुर्दत्तमितिवक्तव्येवाचकेनकारणलक्षणयोक्तइत्यर्थः॥ तस्माद्यथोक्तवैश्वानरोपासनादहनवानित्येवंवक्तव्येकथंद्युभिरित्यधिकारायलक्षयतिह॥ द्युरश्वेति॥ सूत्रशांडिल्योधनुर्वेदोवस्तिरित्यभिधायनहत्याशांडिल्येनाह॥ वस्तिरिति॥ प्राचीनशालप्रभृतिद्युद्वेचसुमोनप्राणस्तेत्र आत्मनइतिहोवाचप्राणस्तेतवउदक्रमिष्यदुक्तोतोभविष्यद्घन्नागमिष्यइति॥१४॥ अथहोवाचबहुंजिनमित्यादिसमानमेषवेबहुलआत्मावैश्वानरोबहुलत्वमाकाशस्यसर्वगतत्वाद्बहुलगुणोयासनार्हत्वेबहुत्वाभिप्रायेणपुत्रपौत्रादिलक्षणयाधनेनचहिरण्यादिनासंदेहस्त्वबह्वशरीरंव्यशीर्यछार्कःसदेहोमध्यमशरीरंवैश्वानरस्यदिहधीतोरुपचर्यार्थत्वान्मांसरुचिरस्त्र्यादिभिश्चबहुलंशरीरंतत्संदेहत्वेतवशरीरंव्यशीर्यछार्तिमभविष्यद्घन्नागमिष्यइति॥१५॥ अथहोवाचबुडिलंआश्वतराश्विमित्यादिसमानमेषवैरोचनआत्मावैश्वानरोधनरूपोऽग्रोन्नेततोधनमिति॥ तस्माद्यमान्धनयोस्त्वपरिमाश्चशरीरेणसंश्वान्ननिमित्तत्वाद्बहुलस्त्वेवआत्मनोवैश्वानरस्यवस्तिर्नत्रसंग्रहस्थानंवस्तिस्तव्यनेत्यद्विजोभविष्यद्घन्नागमिष्यइति॥१६॥ अथहोवाचोद्दालकमित्यादिसमानंपथिवीमेवभगवोराजन्निहोवाचैषवैप्रतिष्ठापादोवैश्वानरस्यपादोत्तव्यस्त्येनंविद्वानबभविष्यतोक्लथाभ्रोयन्नागमिष्यति॥१७॥ तान्यथोक्तवैश्वानरंविद्वांसोन्नमत्यपरिछिन्नात्मबुध्येत्यन्नद्वस्तिरशनंत्वग्लोमेत्यधा॥ मातिष्ठमानेषुनेत्यग्निसंयत्रयाध्यर्थः॥ उद्दालकादिषुविद्यार्थिषुउपसन्नेषुसामत्येनवैश्वानरंविद्यावक्तुकामस्तेषामिथोज्ञानमनुवदति॥ तानित्यादिना॥ अन्यनर्थकाविद्यानर्थकौनिपातौनर्थकावेवतेषांमिथ्याज्ञानित्वप्रसिद्ध्यर्थकत्वाद्यद्यपित्यत्रयथार्थप्राग्वत्तमपिपाठक्रमेणपुनरनूद्यशरीरवद्विद्वांसंदर्शयतिसंबंधः॥ यथाजात्येधाहस्तिरशनेभिन्नइत्यत्रयोभवतीत्यत्रयंवैश्वानरमात्मानमेकमपिसर्वात्मकंतंभिन्नमिवविद्वांसःपरिछिन्नात्मरूपेणात्मानंबुद्धवंतःतथाचामिथ्यादर्शनोपपत्तिरित्यर्थः॥ ॥

यान्नमागतवंतःसाधुकृतवन्नइत्यर्थः॥

प्रधानविधांवक्तुंयातनिकंकृत्वातामिदानींसूत्रयतिशांडिल्येति॥ यस्तित्यादिन्यायेनमेवमुक्तंपक्षुपासेसर्ववैश्वानमतीतिसंबंधः॥ एवंशब्दार्थमाह॥ यथोक्तेति॥ एकंसमस्तंत्रैलोक्यात्मकमितियावत्॥ प्रादेशमात्रंसप्तमितियावत्॥ प्रकर्षेणमित्यतद्विभजते॥ प्रदेशेरिति॥ पथोक्तेगर्धादेविकोरवयवेरध्यात्मंप्रत्यगात्मन्येवायंमीयतइतिव्युत्पत्त्याप्रादेशमात्रस्तमितियावत्॥ प्रकर्षेणतरणाच्चेत

तस्येत्याह्याक्य स्यात्पर्यायवरमाह।। अथवेति॥ प्रधानविधामुक्तप्रतंगप्राणग्निहोत्रेदर्शयितुकामोभूमिकांकरोति॥ अथेति॥ संधादर्शितुमिच्छन्नाहोतदंगान्यश्वपतिरहस्य
र्थः॥ वैश्वानरविद्याविधिस्तु तिमात्रेण्यते॥ अग्निहोत्रेतावन्मात्रेणोपयुक्त्वादितरस्यदर्शपूर्णमासाधंगत्वाद्दर्शमासौयंतेयदग्नीवाहिः श्रद्धेनोच्यते॥ हृदयस्यगार्हपत्यस्तंमनःप्राण
यनहेतुत्वात्प्राणीतमुत्पन्नमित्येवमर्थः॥ आहवनीयमाहरतीपचमुखस्यदर्शयति॥ आहवनीयइति॥ एवंसतीत्युक्त्वान्यथेनग्निहोत्रेसंधादितेसतीत्यर्थः॥ संधाद्दित्सयाग्निहो
त्रेस्तोग्निहोत्रत्वसामान्यादस्युद्धरणादीनितदंगान्यत्रभवेयुरित्याशंक्यतद्बुद्धिमात्रस्यविवक्षितत्वान्नेवमित्याह॥ अग्निहोत्रेति॥ इहेतिवैश्वानरविद्याभोजनमुच्यते॥ प्रकृतहो

अथवाविध्यर्थमेतद्वचनमेवमुणस्यइत्ययेदानींवैश्वानरविद्योभोजनेग्निहोत्रंसंपिपादयिषन्नाहउक्तस्यवैश्वानरस्यभोक्तुरुरएववेदिःआकारसामान्यात्स्तोमानिवहि
र्वेधामिवोरसिलोमान्यालीनानिदृश्यंतेहृदयाद्धिमनःप्रणीतमिवानंतरीभवतिअतोमनोन्वाहार्यपचनोग्निर्मनआस्यंमुखमाहवनीयइत्याहवनीयोहूयतेक्ष्मिन्नन्नमिति
॥१८॥तत्तत्रवैसतियद्भक्तंभोजनकालेआगच्छेद्भोजनार्थंहोतीयंतेद्योतन्यमाग्निहोत्रंसंपतद्धामार्थस्यविवक्षितत्वान्नाग्निहोत्रीगोतिकर्त्तव्यतामाप्नोतिहसभो
क्तायंप्रथमाभागुर्तिजुहुयादित्याहप्राणायस्वाहेत्यन्नेनमंत्रेणहुतिंदादद्यदानप्रमाणमन्नंप्रक्षिपेदित्यर्थस्तेनप्राणास्तृप्यंतिप्राणास्तृप्यंतिचक्षुस्तृप्य
तिचचक्षुरादित्योद्यौश्चेत्यादितृप्यंतिपञ्चान्नाद्यौश्चादित्यश्चस्वाहेत्येनाधिष्ठितस्तृप्तस्तृप्यंतिमनुष्यंभुंजानस्तृप्यत्येवप्रत्यक्षंकिंचप्रजादिभिश्च
तेजःशरीरंतादीप्तिरुच्यतेप्राणस्तेमवान्नस्तवर्चसंहृतस्वाध्यायनिमित्ततेजः॥१९॥ अथयाद्वितीयातृतीयाचतुर्थीपचमीमितिसमानमन्यत्॥ सयःक
श्चिदेतंवैश्वानरंदर्शनेयोक्तमविद्वान्सन्नग्निहोत्रंप्रसिद्धंजुहोतिपयोगानाहमियोग्नौनयोह्यनाहुतिस्तेनेभस्मनिजुहूयात्तादृक्तुल्यंतत्स्यादग्निहोत्रं
हवनस्यैश्वानरविद्योग्निहोत्रमयेत्यर्थइतिप्रसिद्धाग्निहोत्रनिंदयावैश्वानरविद्योग्निहोत्रंस्तूयतेऽतश्चैतद्विरुद्धमग्निहोत्रं॥ ७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥

मगत्तावांतरविभागमाह॥ सभोक्तेति॥ कथमितिमंत्रोवाद्रव्यपरिमाणंवाफलंवेप्स्यतेतत्रप्रथमंप्रत्याह॥ प्राणायेति॥ यदिद्वितीयस्तत्राह॥ आहुतीति॥ अवदानस्यप्र
माणपरिमाणंकर्मिणांप्रमाणंप्रसिद्धंतेनपरिमितमितियावत्॥ तृतीयश्चेत्तत्राह॥ नेनेति॥ भुंजानस्तृप्तोप्रत्यक्षंप्रमाणंप्राणादस्तृप्तोशास्त्रमितिविभागमभिप्रेत्याह॥ प्रस्त्र
ष्टमिति॥ प्रजाभिश्चभोक्तास्तृप्यतीतिसंबंधः॥ प्रथिष्ठाग्निहोत्रंनिदाद्वारेणवैश्वानरविद्योपयोक्तमग्निहोत्रमवश्यकर्त्तव्यतायैस्तोतिपः काश्चेत्यादिना॥ ॥७॥

प्राणाग्निहोत्रमंवेशिष्येहैवंतरमतः शरीरोपात्तंप्रश्नपूर्वकंप्रकटयति॥कथमित्यादिना॥नैष्यमिकाग्निहोत्रनिंदाद्वारा प्राणाग्निहोत्रस्तुत्यनंतरविधानंतरेणतस्यैवनिरवद्यता
कीर्त्तनंइत्यर्थशब्दार्थः॥एतर्हितिवैश्वानरदर्शनमुक्तं॥एवमितिवैश्वानरस्योक्तसर्वाधिक्यंस्तुत्यनंतरविधानंतरेणतस्यैवनिरवद्यता कीर्त्तनंस्तुत्यर्थमात्मकारणेत्यर्थः॥अ
ग्निहोत्रमितिसंपादिकमग्निहोत्रंगृह्यते॥कथमिदमुक्तार्थंसर्वेषुश्लोकादिषुअन्नमतीतिवाक्यव्याख्यानंतस्यसर्वेषुश्लोकादिषुहुतंभवतीत्यन्वादेशमिदंवाक्यंत
त्राह॥हुतमितिं॥इतश्चवैश्वानरविद्यावतोऽग्निहोत्रविशिष्टमितिवक्तुंवैश्वानरविद्यास्तौति॥किंचेत्ति॥तत्रवैश्वानरविद्यामाहात्म्येदृष्टांतइतियावत्॥इषीकायांमुंजेमध्य

कथमपएतदेवंविद्वानग्निहोत्रंजुहोतीतस्ययथोक्तंवैश्वानरविज्ञानयतःसर्वेषुलोकेषुइत्यादयुक्तार्थदुक्तमन्नमतीत्यनयोरेकार्थत्वात्॥किंवतघथाइषीकायाःतूलमग्र
मग्नौप्रोतंप्रदीप्तेप्रदह्येतप्रदह्येरन्हैवमेवहास्यविदुषःसर्वेपाप्मानःप्रदह्यंतइत्यर्थः॥आहुतीर्हुत्वाभक्षयतीत्यर्थः॥अथयएतदेवंविद्वानग्निहोत्रंजुहोतिमुंजे
नोत्यतेःज्ञानसंभाविनश्चप्रदह्यंतेप्रदह्येरन्वर्तमानजन्मारब्धंकर्मफलंत्वप्रतिबंधकत्वान्नप्रदह्यतइत्यर्थः॥अथयएतदेवंविद्वानग्निहोत्रंजुहोतिमुंजे
सयद्यपिवेदाल्लोष्ठेप्रयछेदुलिप्तेवदग्धात्प्रतिविदुलिप्तेवदाने पद्यधिकुर्यादात्मनिहैवास्यवेदाल्लदेहस्थेवैश्वानरेहुतंस्यान्नाधर्मनिमित्तमितिविद्वा
मेपक्षोनितुदेहस्थिस्वरूपंयद्यप्यंगीकोमंत्रोऽपेक्षतेमवैनियछेदितिकेचिदुपेक्षेतेतिविदुषोऽग्निहोत्रंभोजनमुपासनैकदानुभोक्ष्यतइतिजगत्सर्वंविदुषोजनेनतत्संभवतीत्यर्थोद्विरुक्तिरध्यायपरिसमाप्त्यर्थः॥इतिश्रीद्वैपायनवेदव्यासभगवत्पूज्यपादशिष्य
वंतिदोग्ध्रिहोत्रंभोजनमुपासनैकदानुभोक्ष्यतइतिजगत्सर्वंविदुषोजनेनतत्संभवतीत्यर्थोद्विरुक्तिरध्यायपरिसमाप्त्यर्थः॥इतिश्रीद्वैपायनवेदव्यासभगवत्पूज्यपादशिष्य
परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशंकरभगवत्कृतौछांदोग्योपनिषद्विवरणेपंचमःप्रपाठकःसमाप्तः॥ छ॥ ॥ छ॥ छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥

र्निरूपणस्येतत्॥सर्वशब्दात्प्राण्यकर्मणोपिदाहमात्रंक्वाहावर्तमानेति॥वैश्वानरविद्यायामग्निफलत्वेसिद्धेतद्धोग्निहोत्रंविशिष्टमितितर्कस्तुःसर्वेदोषाभ्यग्नित्वमि
त्याशयेनाह॥मरतइति॥विद्यामवविद्याफलंतिद्वाऽग्निहोत्रमितियावत्॥स्तुत्यर्थमग्निहोत्रमितिवाक्यंस्तुत्यर्थमित्यर्थः॥ छ॥ ॥छ॥ इतिश्रीत्यरमंहसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकरानंदपरमहंसशिष्यभगवत्पूज्यपादशिष्यभगवत्पूज्यपादशिष्यभगवत्पूज्यपाद

सुषुप्तेऽपि वस्तुनोऽनात्मत्वमानाभावादित्याशंक्याह ॥ पथ्येति ॥ नहि तत्र वस्तुनोऽनात्मत्वमुपितत्वपरामर्शानुभूतत्वानुभवितृत्वाभावितदपेक्षा अन्यत्वतद्विभक्तत्वतत्कृतत्वानेतेषु सुषुप्तभावस्य संसारतत्त्वत्वेनात्मन्मात्रत्वमस्तिति पथ्यावाक्यमप्रयोजकमेवेत्यर्थः ॥ उक्तमेवार्थं संप्रतिपन्नोदाहरणान्तरेण समर्थयते ॥ पथ्येत्यादिना ॥ किमिदमिति पृच्छति ॥ एकमिति ॥ अवस्तीति लक्षणावाक्यस्यार्थं विशेषणाभ्यां व्याचष्टे ॥ ज्ञानादीति ॥ ज्ञानादिविशेषगुणानामाश्रयत्वात् ॥

सुषुप्तकालरूपवस्थासुषुप्तावुक्तितः सत्त्वमात्रमवावशिष्यते सुषुप्तेऽन्यान्मात्रमेकमेवलक्षणमिति तथाप्रागुत्पत्तेरित्यभिप्रायः ॥ पथ्येत्यादिमुच्यते लोकेऽपि दृष्टेष्टयादिसिद्धस्याकृ
त्रोपलभ्यमानमानंतरंगत्वात्प्रत्यगात्मेति यावत् । हेतुत्रयघटकावयवैकदेशभेदभिन्नकार्यमुपलभ्यमदर्शनेन दृष्टत्वात् । दृष्टिकैकदेशदृष्टी रूढ्यादिसिद्धस्याकृ
त्स्नाप्युच्यते तद्देशमयत्वादीसिद्धिकमेवेतिलक्षणमित्यनात्मन्यात्मीसिद्धिकमेवेत्युच्यते ॥ अद्वितीयमितिमद्धतिरिक्तानामदोषत्वात्सद्भावाकारणापरिणामपित्वलक्ष
णाद्विभिन्नकारणदृष्टेनत्वात्सद्धतिरेकेणाभावेनः सहकारिकारणद्वैतीपवस्तुनोऽप्रागुत्पत्तेरिति निषिध्यते । द्वितीयपदमिति नासद्द्वितीयं वस्त्वन्तरं विषयतदसद्द्वितीयं ॥ ननुवैधो
धिकपक्षेऽपि सन्मात्रानाधिकारणं सर्वस्योपपद्यते इत्यनुपादिसुषुप्तब्रह्मबुद्धनुसरेः सद्वयं सत्यगुणाः सकलैतत्सादिदृष्टीनात्सत्यमेवंसादिदानीं ॥ प्रागुत्पत्तेस्तत्त्वेनैवदृष्टा
पीत्यदोषाम्पत्तेर्द्वैशधिकैः प्रागुत्पत्तेः कार्यस्यासत्ताभ्युपगमात् ॥ नचैकमेवसदद्वितीयं प्रागुत्पत्तेरिकंचित्तस्माद्वैशेषिकपरिकल्पितात्सतोऽसत्काणादमि
रंसदुच्यतेऽसदादिदृष्टांतेऽप्यसतस्तद्वहनत्वमित्यणुत्पत्तेर्वस्तुनिरूपणाएकदेशेनाधिक्यमादुर्वस्तुनिरूपपत्तः

अद्वितीयपदमिति ॥ विज्ञातीयभेदस्यभिमतस्यैः ॥ पुरुषस्यतत्सामानाधिकरण्यसदेवसर्वमितितत्रापीत्यादीशंकते ॥ नन्विति ॥ किंकार्यस्यसत्तासामानाधिकरण्यंवस्त्रेमानदृष्टमपीपपद्य
तेऽपिनभवतीत्युक्तेः किंवाप्रागवस्थायामपीति विकल्प्याद्यमंगीकरोति ॥ सत्यमिति ॥ द्वितीयंदूषयति ॥ प्रागुत्पत्तेरिति ॥ लक्षणावाक्यंचपापेक्षेदृष्टेनाभिप्राह ॥ नचेति ॥ वाक्यद्व
यमपीत्योक्तपापपक्षानेभवमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ दृष्टांतदार्ष्टांतिकयोरेकाप्यदृष्टांतानंकार्यकारणभेदनिष्ठत्वाच्चवैशेषिकपक्षादिद्वित्याह ॥ मृदादीति ॥ वैशेषि

कपक्षादसदेवेदमग्र आसीदित्यादिवाक्यानां कर्मणि ॥

असत्सदभावमात्रमागुत्पत्तेरिति लक्षणादेकमेवाद्वितीयमितिसदभावमात्रंहिप्रागुत्पत्तेस्तत्त्वंकल्प्यमानंविवादाध्यासितंतदित्यनुमानेनसिध्यतीति
णंपथ्यामतमविपरीततत्त्वंभवतीतिनेष्यायिकाः ॥ ननुसदभावमात्रमागुत्पत्तेरीश्वरविषयंवेनाधिकैः कथमागुत्पत्तेरिदमासीदसदेकमेवाद्वितीयंचेतिकालसंबंधः स्यात्सदेव
सोमद्वितीयपदंचानेनैवौद्धेनपुरुक्तंतेषांभावमात्रमभ्युपायतामसत्तामात्राभ्युपायानभ्युपायानुपपत्तेरानीमभ्युपायोताभ्युपायस्तेनप्रागुत्पत्तेरितिचेत्प्रागुत्पत्तेः सद
भावस्यसमाणभावात्प्रागुत्पत्तेरसदेवेतिकल्पनानुपपत्तिः ननुकर्त्रंवदत्वाद्धेतुशब्दार्थत्वेसदेकमेवाद्वितीयमितिपदार्थवाक्यार्थोपपत्तिस्तदनुपपत्तौचेदंवाक्यमप्रमाणं

स्यात्सामर्थ्यादितिविकल्प्याद्यमंगीकृत्यद्वितीयंदूषयन्नाशंकते ॥ इदानीमिति ॥ असत्किंतदानीमसदासीदभ्युपायमपेक्षितमित्यर्थः ॥ नप्रागुत्पत्तेरिति ॥ नद्वितीयः
प्रागुत्पत्तेर्नादसदित्यसाभ्युपायतामसदभ्युपायमपेक्षतेनयथाप्रागवस्थायामभ्युपायतासत्किंसत्स्याच्चभ्युपायतारहितानीमभ्युपायमसंभवान्नहिप्रागुत्पत्तेस्तत्त्वेमानाभावः
विमतः कालेज्ञातत्वेसतीत्वान्कालवत्तत्संभवइत्यनुमानादित्याह ॥ प्रागुत्पत्तेरिति ॥ वापक्षेरूपमित्वावाक्यतात्पर्यदर्शीपितुंचोदयति ॥ मन्विति ॥ अत्यापोहस्यशब्दार्थत्वे
सत्यपोह्यवस्तूनस्तदर्थत्वेवाक्यमप्रतिपादकमेवेतिशंकार्थः हिद्वितीयशब्दोमोक्षकप्रक्रियपायशब्दार्थत्वेनसंकल्पितद्वितीयपदार्थसंसर्गाभिप्रायेणवाक्यार्थोपपत्तौचानिर्मोक्षप्रसंगेनवाक्यमप्रमाणमित्यर्थः ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

सदभिनिवेशनिवृत्तयेपि दुर्वाक्यमेवमुच्यते सदभिधत्ते तन्नवाक्याभासमाणमितिपरिहरति॥ नैषदोषइति॥ तथापिकथमसदादिशब्दानामसद्धीनशक्तिकत्वाकार्यापपत्तिरित्याशंक्याह॥ असदित्यपमिति॥ एकमद्वितीयमित्यत्रशब्दरूपवदसदादीनित्यत्रोक्तदोषोऽस्तीत्यभिप्रायेणाह॥ तथेति॥ असदेवेत्यादिवाक्यस्योक्तविधयार्थवत्तोपिकथमसदेवेत्यादिवाक्यमर्थवदित्याशंक्याह॥ तत्रेतिरवशब्दोपलक्षितमित्यर्थेनदूषितमित्यध्याहारेणेत्यर्थः॥ किमितिवक्यमसदभिनिवेशनिवृत्तिपरत्वंसदभावपरत्वमेवकिंनस्यादित्याशंक्याह॥ नहीति॥ सदभावस्यासतोभावस्वरूपत्वाच्छब्दशक्तिव्याघातादभवादित्यर्थः॥ असत्पदात्सदभिनिवेशनिवृत्तिपरत्वंवाक्यस्यापिदुर्निरूपमेवस्यादितिभावः॥ अतएवाह॥

नैषदोषः॥ सदुद्गृहणनिवृत्तिपरात्वाद्वाक्यस्यसदित्यर्थनावच्छेदकसदाकृतिवाचकएकशब्दोद्वितीयमित्यत्रेवनसदभावाधिकरणे॥ तथैवाह॥ तत्रजन्मसत्तावेप्रयुक्तः सदाकारप्रत्ययोविनश्यत्सदाकारार्थविषयोबुद्धिसदेकमेवाद्वितीयमित्यादिसर्वलक्षणोतनःसदाकारार्थोनिवर्तेतपश्चाद्गृहयाध्यानेनयोगेनसुतरांसमुत्पादविषयोनिवर्तेत पतितत्वात्पुनःसदभावमेवाभिधत्ते॥ तंपुरुषस्यविपरीतग्रहणनिवृत्तयर्थंयाथिरमसदेवेत्यादिवाक्यंप्रयुक्तमेवंतर्हीयंविद्याकिंनिषेधतिनग्रहणंतनोनिवर्तेयंशक्यतात्मर्थ वत्वात्सदादिवाक्यसंश्रोतव्येप्राप्तायांचेयंनिदर्शनेदोषस्तस्मात्सतःसर्वोभावःपरमात्मस्वरूपोवपदीनात्तिन्यावपदा॥ अपीतिचेषामप्युपमर्दोनुपपन्नः॥ सदुध्यानुवृत्तेःसत्तानिवृत्तौचेतिसद्वादिनांसतश्चव्य लोकपक्षंदर्शयित्वाप्रतिषेधनिकृतत्वमाणवस्तुहेतोरप्रत्येसारसत्रःसन्नापितस्मिंकुतोभवेन्नकुतश्चित्यमाणादेवंसंभवतीत्यर्थः॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

शंकतेपुरुषसदभिनिवेशनिवृत्तिरत्रविवक्षितानहिनन्वसदेवसोम्येदमग्रआसीतिप्रयुक्तमित्याशंकाह॥ दर्शयितेति॥ अथवासदेवेत्यादिवाक्यस्तुपसमुद्दीकरणार्थंसदनादेवेत्यादिनानुवादोपमिमितासंपतिरमाह॥ दर्शयित्वाहीति॥ अथमेयत्नेतस्मादित्यादिवाक्यस्यार्थोभावाद्वितीयःपक्षोगृहीतस्तत्रब्रह्मणासाधनमुक्तमि त्यनीकार्यस्यापितद्दर्शयति॥ तस्मादिति॥ अन्नापतेतिनवक्तव्येकंपूर्वस्मात्सोपेतेतिप्रयुक्तमित्याशंकाह॥ अद्भावइति॥ कुतस्तत्खल्वित्यादिवाक्यस्तेजसांवपदीनांपरमात्मविद्वत्रीण पत्तोरात्मैवमभिप्रेत्याह॥ तदेतदिति॥ ॥ ॥

विमतमभावपुरःस्थाकार्यत्वादेकावयविनिदृष्टांतेननुधूमत्वमेवसाधनमादर्शयतेतन्नवाक्याभासमाणमितिपरिहरति॥ नैषदोषइति॥ अथमिदृविशेषणानंसत्वापरिहरति॥ तदपीति॥ बीजोपमर्दनांकुरोत्पत्तेरित्वात्क्षयमप्रतिदृविशेषणा नेतिशंकते॥ कथमित्ति॥ किमंकुरोत्पत्तेर्बीजावयवाउपमृद्यंतेकिंवाबीजाकारसंस्थानमिति विकल्प्याद्यमाह॥ यदिनावदिति॥ द्वितीयंदूषयति॥ यत्पुनरिति॥ तत्किंपारमार्थ्यवदुतकिंवासंवृत्तिसदिति॥ नाद्यः॥ अप्युपाप्तविरोधादित्युक्तं॥ द्वितीयमुत्थापयति॥ अथसंवृत्तेति॥ संवृतिर्विकल्पइति॥ कोयमिति॥ आद्येभावत्वमाभाव्यदूषयतोदृष्टांताभावःसंवृतेर्वस्तुत्वेनबीजसत्तासाधकत्वादित्याह॥ परइति॥ द्वितीयमनूद्यदूषयति॥ अथेति॥ तत्रपक्षांतरंविपक्षेआक्षिपतेसांवृतिलौकिकीबुद्धिःसावेद्यावेद्यरूपेणतद्धितपारीक्षावपदा

परीक्षकावीजोपमर्दैकुरोत्पत्तायमानोदृष्टोभावादेवेतितरप्यभ्युपाप्तविरुद्धंदृष्टांतयतेयांप्रेतावद्बीजावयवादीनांसंस्थानविशिष्टांकुरोप्यवयवंतंतएवजनंतेयांप्युपमर्दैकुरोत्पत्तिः यत्पुनर्बीजाकारसंस्थानंतद्बीजावयवव्यतिरेकेणावस्तुभूतंनवेनाधिकेभ्युपाप्तेपरंकुरोत्पत्तेरुपमृद्नातिकिंवस्तुभूतंतथाचसत्यभ्युपाप्तविरोधः॥ अथसंवृत्याभ्युपाप्तबीजसंस्थानस्योपमृद्यतइतिचेत्कोयंवस्तिनोमकिमुपाचभावउतभावइति॥ पक्षभावोदृष्टांताभावेष्यभावस्तथाचिन्नाभावइतिकुतोसतिः ॥बीजावयवेभ्योंकुरोत्पत्तिरवयवाअप्युपमृद्यंतइतिचेन्नतरवयवेषुतुल्यत्वात्पक्षाचेनाधिकानांबीजसंस्थानरूपोवयवीनास्तित्वाद्वयवाअपीतिचेषामप्युपमर्दोनुपपन्नः बीजावयवानामपिसूक्ष्मावयवाद्यवयवानामप्यसंख्यत्वात्तवयवानामेवप्रसंगात्सानिवृत्तेःसर्वत्रोपमर्दोनुपपत्तिः॥ सदुध्यानुवृत्तेःसत्तानिवृत्तौचेतिसद्वादिनांसतश्चव्य

लोकपक्षंदर्शयतेतामिदृदृष्टांतामिदृतित्यर्थः॥ लौकिकबुद्धिमाश्रित्यपरमतमेवाहापक्षंकरोति॥ अवयवाइति॥ अस्तवयविन्युपमर्दोवावस्तवयवेषुतरोवास्तुल्यत्वान्नेदं बीजोपमित्युक्तमाह॥ नन्वस्तवयवेषुतिति॥ तदेवस्फुरयति॥ पश्येति॥ नन्वस्तत्तेपामवयवानामवयवाल्लक्षणेवेतिचेतत्राह॥ बीजावेवयवानामपीति॥ तर्हितेषामंकुरोत्पन्नस्योपमर्दः स्यादितिनन्वस्तत्तेपामवयवानामस्तेपामवयवानामस्तवयवपर्यंतमाविश्रांतिभूमिरुपपद्यतेतत्राह॥ तत्रवयवानामितिनचांकुरोत्पन्नस्यवयवपर्यंतमाविश्रांतिभूमिरुपपद्यतेतस्याःसूक्ष्मत्वेनदुरुपमर्दत्वात्कारणावाराणासतश्च सत्वेधिकार्यत्वेकारणचिक्रद्रव्यस्यावयवत्वेनोत्कर्षोघटतइत्यस्यकार्यत्वेभावेचोपमर्दसिद्धिर्भवत्यन्यथेतिकारणावारापत्तिरेवेतिभावः॥ अतएवाह॥

कत्वमुक्तमद्वारेणप्रामाणिकत्वमाह॥ सदुद्गृहीति॥ ॥ ॥

पामनेदृष्टांता भावमुत्कमनूपस्य मनेतत्सूत्रं सप्तम्यधिकरणमुच्यिनोति॥ नन्विति॥ घटस्याप्यभावादेवोत्पत्तौ(ष्ट)त्वादृष्टांतासंपतिपत्तिरित्याशंक्याह॥ पटवदिति॥ किंच॥ पटस्योपादानेदृष्टेऽतुरूपस्य
चेतत्रानुवर्तेतेपथानथाभावश्चेद्वादेरुपादानत्वेऽपिपोतत्रानुवर्तेस्यान्नचानुवर्तेतेनस्यादसत्प्रसक्तिरित्युक्तमाह॥ अभावेति॥ भावस्यप्रतोमृत्पिंडस्यघटादिकार्या
त्मनाव्यवतिरेकाभासुत्कंतत्रान्वयप्रतिरेकौस्यातामिहिमृद्घटवदिति॥ पटवदिति॥ तस्मिन्नपिपक्षेनमत्यक्तस्तिति(त्वेन)माह॥ नहीति॥ पटुत्वंसदृशयोर्नबुद्धिसदृशयोर्बुद्धि
मतिकार्या(त्वमिति)तदसिद्धमितिशंकते॥ मदुरबुध्यो(ति)॥ सत्वसिद्धेर्हिस्वभावित्वंकार्यत्वंचोत्पत्तिमद्भावित्वंतच्चोत्पत्तिमुत्कंबुद्धीनांचासत्वादानंतर्यमात्रेण॥ अवद्धिपतेनिपिन्नेन

नत्वसदादिनोदश्वोत्पत्तिसदुत्पत्तेः॥ मत्पिंडःमृद्घटोत्पत्तिर्दृष्टेतसदादिनांकुद्रवेभावान्नदभावेचाभावाघघभावादिवघटउत्पद्यतेघटार्थिनामत्पिंडोनोपादीयेनाभावश्च
दबुध्यनुवृत्तिश्चघटादौसप्रसंगोतनत्वेतदप्यनोनासतःसदुत्पत्तिः॥ पटप्याहुर्मृद्दृष्टिर्घटबुद्धेर्निमित्तमितिमृद्दृष्टिर्घटबुद्धे(र्का)॥ सूत्रयतेनतुपामार्थतएवमद्दृष्टेभावोति
तदापिमद्बुद्धिर्विषयानाविषयानापाएवघटबुद्धेः का॥ मितिनासतःसदुत्पत्तिर्मृद्बुध्यो र्निमित्तनैमित्तिकतापन्नतयैभावेनतुकार्यकारणत्वमितिचेत्॥ नबुद्धीनांने
तरेतरोभयात्मनैवेनाशिक्षानाबद्धिर्दृष्टांताभावाद्रनः कुतल्कावल्गुसोमेवंस्यादिति होवाच॥ कथंकेनप्रकारेण॥ असतःसज्जायतेति॥ असतःसदुत्पत्तौनकश्चिद्दृष्टांतप्र
कारोस्तीत्यभिप्रायः॥ एवमसद्वादिपक्षमुन्मथ्योपसंहरतिसतेवमो(त्पि)द्मप्यात्मादिति॥ सत्पक्षसिद्धिः॥ नबुद्धादिनोपिसतःसदुत्पत्तिर्घटवदिति॥ नैवदृष्टांतोस्तिघटादृष्टांतो
नस्यदृष्टांतानात्मनेवेनसतःसदंतात्मपपपतेकिंतर्हिसदेवसंस्त्वनोतरेणात्मनिष्ठते॥ ॥ ४॥ ४॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ४॥ ॥

मित्तिकत्वमित्यर्थः॥ अप्रतीतामपिबुद्धीनामानंतर्येणानिमित्तत्वमितितन्नशंक्यंहेमादिपिंडदृष्टांताभावादित्यतआह॥ नबुद्धीनामपिनि॥ कुलालव्यापारवत्कं
व्यापारमुपसंहरतिं॥ अतएवेति॥ एवंसतःसमुत्पत्तौदृष्टांताभावाद्घटादीनामसदुपसंहृतमितिसोकांक्षायामाह॥ अतएवेति॥ सत्पक्षसिद्धिमुपसंहरतीतिसंबंधः॥ सि
द्धांतेपिदृष्टांतासिद्धिमुत्प्रेक्षितुंशंकते॥ नन्विति॥ पटवत्पिंडोदघटोत्पत्तिर्दृष्टातथापिनसदुत्पत्तिर्घटादृष्टोतासुत्पद्यमानमुपलभ्यतेतस्मान्नसन्नासदुत्पद्यते(सन्निति)स
त्तिरित्यर्थः॥ किंसदंतासतःसत्कार्यमुत्पत्तेरुतासतोवेत्यपेक्षायामाह॥ किंपनेतत्रापेक्षितं॥ सत्प्रसिद्धि॥ हेतौपंचम्यर्थेसोकर्तव्यमित्याह॥ नेति॥ किंच

तत्रापिदृष्टांताभावमाशंक्याह॥ पटेति॥ कुंडलीभावेकार्यत्वप्रसिद्धिर्नास्तीत्यर्थोमोराह॥ एतामाह॥ पटवदिति॥ अमेरेवतिसूत्रइतिसंबंधः॥ सतश्चसर्वमेकात्म
वाच्छेनमाक्कालिकंकार्यस्यसत्वंवचनमपुरुकंतस्यसर्वदासत्वाविशेषादितिशंकते॥ यद्येवमिति॥ प्राग्वस्तुहिकार्यंसन्मात्रंचेत्कार्यस्यानर्थांतरंतदाचकार्यंसन्मात्रं
वसतस्तेनतेनाकोर्थावस्थानमितिसोकारेपिकार्यस्यमाक्कालिकंसत्वावधारणमविरुद्धमित्युत्तरमाह॥ नन्विति॥ कार्यस्यकारणमात्रत्वंचेत्स्ववचनंतद्विरुद्धंकारणमे
वासत्कार्यमितीतरदेवदानींतातनमित्यत्रकार्यवादिमतमापातमितिशंकते॥ मापमिति॥ कारणस्यैवकार्यरूपेणावस्थानान्नात्मकार्यवादापत्तिरितिनिराकरोतेनपरा
हतं॥ नेत्यादिना॥ विमतमुपादानाद्विघटेतहिन्यक्षेणबुद्धिविषयत्वाघट्यात्मबुद्धिविलक्षणोमहिषस्तनोभिघटेतयावत्कथंचनापरोवेरंधीविषयानिर्वाच्यावस्थांगी

पट्यादर्पः कुंडलीभवतिपथाचमृज्ञाणपिंडघटकपालादिप्रभेदैः॥ पटेवंसदेवसर्वमेकात्मावस्थंकथंप्रागुत्पत्तेरुपलभ्यतेतिचेदुच्यतेननुनश्चक्षुर्जन्यमानदेवेत्यधाणमिद
शब्दाद्याभ्यस्कार्यस्यप्राग्नहिप्राग्युत्पत्तेःसदेवासीन्नेदंशब्दाद्याभिरानीमिदंजातमिति॥ न॥ सतएवेदंशब्दबुद्धिविषतापेप्यवस्थानाघ्यामदेवपिंडघटादिशब्द
शब्दबुद्धिविषत्वेनावतिष्ठतेतदुक्तं॥ ननुपट्यामृद्विवर्षिंडघटाद्यपितदत्यंतबुद्धेरन्यबुद्धिविषत्वात्कार्यस्यसतोन्यद्दृष्टंतेनासाकार्यंनातेपट्याद्योः नपिंडघट्य
दीनामितरेतराभिचारेपिमत्वाघ्यभिचारात्॥ पटपिंडघटः पिंडमभिचरतिपिंडश्चघटंतथापिपिंडघटौमत्वेनव्यभिचारात्तस्मान्मन्मात्रंपिंडघटो॥ व्यभिचारनि
रूपणंतुव्याख्यानेवक्ष्यते॥ तस्मान्मृदादिसंस्थानमात्रंघटादयएवंसत्संस्थानमात्रमिदंसर्वमितिपूर्वपक्षमाशुत्थितेः सदेवेत्यादिनाभणन्मात्रत्वाद्धिका(रसंस्थानमात्रस्य॥
नन्विनावपवंसन्निष्फलनिष्क्रियंशांतंनिरवद्यंनिरंजनमवाप्यंतेतीघजन्यादिश्रुतिभ्योनिरवयवस्यतःकथंविकारसंस्थानमुपपद्यते॥ ॥ ॥ ॥

कोणासत्कार्यवादापत्तिरमाद्विनिरोरपति॥ नन्विति॥ विलक्षणबुद्धिविषत्वरूपेहेतावसाधकत्वेदृष्टांतासिद्धिरितिभिमेत्याह॥ नेति॥ किंच
कार्यस्यव्यभिचारित्वेनाप्युत्पत्तिवन्निष्प्रमाणत्वानुमानान्ननिर्वाच्येनोस्थानादेवकार्यबुध्यालंबनत्वंतस्यतोयुक्तंकर्तव्यमित्याह॥ पिंडेति॥ तदिदमुत्पद्यते॥ पट्यादीति॥ मृदेनोपिंड
घटपोःस्वरूपाभावादितितच्छब्दार्थः॥ अन्यभिचारेणगोत्वमित्यादिदृष्टांतः॥ अन्यभिचारफलमाह॥ तस्मादिति॥ दृष्टांतगतमर्थदार्ष्टांतिकमपयति॥ एवमिति॥ एषोवृत्तभागः

आकाशादेरिवैवांतर्भावेनाभवन्नपि शिष्यहितेषु मन्दोऽपि हरिः नित्यादिना नित्येषु शेषतेति ॥ कथमित्यादिना ॥ अन्तर्भावादित्यर्थः ॥ कथमित्यादि ॥ तत्राद्ये स्वर्गादेराकाशवद्वा
द्वाभ्यामत्रेत्यस्यानुमानाभ्यामुपलब्धिरर्थापत्तिः नेत्यादि ॥ तेनेत्यादि ॥ तेनोपलक्षणमवश्यं पाठ्यं उपलक्षणं ॥ तत्रापि स्वर्गादेरुपलब्धेरदृष्टेषु तु गंधादिहेत्वंतरमित्यतआह
॥ तत्रेत्यादि ॥ भूतत्रयेत्यस्यार्थांतर्भावेत्यादिना ॥ त्रिष्वेवांतर्भावेत्यत्रेत्यादिनाह ॥ पृथक्त्वमित्यादि ॥ भूतत्रयेत्यस्यार्थांतर्भावेत्यादिनाकाशादेरंतर्भावेऽपि तेजोऽबन्नयोरसमर्थपदे ॥ नहीत्यादि ॥ अंतर्भा
वेऽपि स्वपादेरपि हेतुत्वं तात्पर्यादाह ॥ अथवेत्यादि ॥ अदृष्टेनार्थपंचीकरणाभ्युपगमेतिशेषः ॥ कथं पंचीकरणं सन्मात्रपरो वेदः शिष्यतीत्याशंक्याह ॥ पंचेत्यादि ॥ यद्यपि पंचापि भूतानि

नैष दोषः पृथिव्येवेत्यत्रेत्यादिना तावद्रूपवतीत्यादिना वर्णपोष्वपलंभाद्यौगपद्यात्पोलवत्सर्वाधिक्यगुणवतीः सङ्घातेत्यादिना तथा चाबन्नयोरपि रूपवत्त्वं
नोक्तमंधातर्भावादिति रूपवत्तोक्ता पाणीतेजोबन्नानीत्यत्र काणीतेजोबन्नानीत्यत्रेत्यर्थः ॥ अदृष्टेनेत्यत्र सर्वतेजोभूतसृष्टिकालादावीश्वरेच्छया विज्ञातमस्यतेऽनुमितिः नहि मूर्तेरूपवदृव्यस्य
साक्षात्कारवत्याकाशपोलकुड्यादेर्योगिभिरपि कदाचिदप्यदृष्टत्वात्तस्यापि चक्षुरादिग्राह्यत्वमस्तीत्यत्रेत्यादिना ॥ अदृष्टेनार्थपदमस्यतेऽनुमितिः ॥ पक्षात्तत्रेत्यत्रेत्यादिना
तसंतत्यापंचीकरणमिसमानोऽस्यापदस्यतः सर्वस्यतद्विकारत्वात्तत्तद्विज्ञातेनतत्सर्वमिदंविज्ञातंसान्तरैकमेकादितीयंसत्समभिन्नमिदमेवभवति ॥ नेदृक्
स्मिन्नतिविज्ञातेसर्वमिदंविज्ञातंभवतीतिश्रुतमेतद्दृष्टांतेविदितंतेऽत्रैवनिकांतामहाशालामहाश्रोत्रिया आद्रुहेत्यत्रैवकिलकिमुक्तंचेतदत्राह ॥ ॥

प्रत्यक्षंहेधाविभज्यपुनरेकैकंभागंचतुर्धाकृत्वाद्वयोर्भागयोरेकैकंभागंनिक्षिप्यतेतदाप्यंचीकरणं ॥ अत्रयुपलक्षितंलभ्यतेतत्रापिपंचानांभागांशंपृथक्कृत्वा
पंचैवतन्मात्रा एवशिष्यंतेतास्वपिपृथिव्यादिस्वबाहिकापेक्षयातत्तत्कारणत्वमितिकारणमितिशब्दितंतत्रेत्यादिना ॥ पंचीकरणेपिन्यायप्राप्तमल्पमहद्विकारत्वात्तत्प्रति
रेकेणभावान्नविज्ञातेनतद्विज्ञातंभवतीत्यतन्मात्रेतुपामाधिक्यसंपरिशिष्टंभवतीत्यर्थः ॥ उक्तन्यायेनैकविज्ञानेनसर्वविज्ञानश्रुतिर्विरुद्धेत्युपसंहरतीतिनेदं
कस्मिन्नितिवाक्यं ॥ त्रिवृत्करणेपंचीकरणेनसर्वविज्ञानश्रुतिर्विरुद्धेत्युपपादयत्रिवृत्करणमुदाहरणंतरेणादर्शयितुमाह ॥ एतदितीत्यादि ॥ त्रिवृत्करणमित्यादिना ॥

नेपुनरितिवाक्यं विज्ञानंवदतीतिनिर्दिश्यते ॥ वेदनमकारमेवाकाशमर्वेकमकल्पयतीति ॥ कथमित्यादिना ॥ अन्तर्भावादित्यर्थः ॥ पदनेकरूपत्वाकपोतादिस्थे
णानेदिघमानमेतत्तर्पयतीतिमिन्द्रकपोतादिस्वरूपेपक्षिविद्वोहितमिवहपोघमाणमूर्देवामासीदनेतत्तोहरूपमितिनेदिहितवंतरतिपोजना ॥ अत्रमेतत्तुलस्यनामरूपाभ्यां
र्तानंदीपोतारोहणतपस्यादीत्यर्थः ॥ आघ्रमाणमितिछेदः ॥ पक्षात्तुखल्वित्यादिवाक्यंपूर्वकमवतारयति ॥ एवंतावदिति ॥ पक्षावल्वेकैकादिवतापुरुषेप्राप्य

नोस्माकंकुलेऽधेरानीपथोऽकविज्ञानवतांकश्चनऽकश्चिदप्यक्रतमेमतमविज्ञातमुराहरिष्यतिनोसाद्रिष्यतिसर्वंविज्ञातमेवास्माकुलीनानांसद्विज्ञानत्वादित्यभिप्रायः
॥ तेपुनःकथंसर्वविज्ञातवंतरत्याहरभ्यात्मन्योहितादिरूपेभ्यश्चित्रक्रूतेभ्योविज्ञातेभ्यःसर्वमन्यच्छिष्टमेवमेवंविधंविद्वांचकुर्विज्ञातवंतोयस्मात्तस्मात्सर्वेताएवस
द्विज्ञानानआत्मोत्पत्तयः ॥ अथवैभ्योविद्वांचक्रुरित्यत्रआदिशब्दोदृष्टांतभेदविज्ञातेभ्यःसर्वमन्यद्विद्वांचक्रुरित्यतश्चकुर्यथेत्यादिहेतुमानेकपोतादिस्थेहितमिवप
क्षुमाणमभूतेषूर्वेषाग्रसविद्वांतत्तेनतेभ्योरूपमितिविद्वांचक्रुरित्यापक्षुकुंमिवाभूतक्षुमाणांतदंपक्षुकुंमिवाक्षुमाणांतदन्नस्थेतिविद्वांचक्रुरेवमेवात्यतुलस्य
पतउपविशन्निवविशतीति ॥ क्षुमाणमभूतदृष्टितासामेवतिस्राणांदेवतानामेवमासःसमुदायइतिविद्वांचक्रुरेवंतावद्वाहंबल्लग्नमिवद्विहितानेति ॥ नथेदानींपथो
नुगल्लुहेसेप्रेमापथोक्तातिस्रोदेवताःपुरुषंशिराःपाणादिलक्षणाष्कार्पकारणंयाःतेऽप्यपुरुषेणाप्युप्यमानाविवृत्रिवृदेकैकाभवतितन्मेविज्ञानीहिनाविहृद्रह्म
त्युद्दालकआह ॥ ४ ॥ अन्नमशितंत्रेधाविधीयतेतस्यायःस्थविष्ठोधातुस्तत्पुरीषंभवतियोमध्यमोधातुस्तन्मांसंयोऽणिष्ठस्तन्मनः ॥ अन्नमशितंभुक्तंत्रेधाविधीयतेतस्य
यःस्थविष्ठोधातुस्तत्पुरीषंभवतियोमध्यमोधातुस्तन्मांसंयोऽणिष्ठोधातुस्तन्मनइतिवाक्यं ॥ एतमाधातुःसऊर्ध्वउदपतत्तस्मादूर्ध्वउदपतत्तस्मादूर्ध्वउदपतत्तस्मा
त्तिपोऽन्नमनसउपवर्णकौतिसनाडीश्चतुस्त्रिंशत्तासांनाडीनांसमुदायइत्यर्थः ॥ आदिकारणंसंघातस्यस्थितिमुत्पादयन्मनोभवतिमनइति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

त्रिवृत्त्रिवृद्वाक्यमिदानींतेषांसंकेतेत्रिवृत्करणमेवेतिज्ञानंहितंतर्बंधः ॥ आत्मिकंत्रिवृत्करणमितिशेषः ॥ कथंत्रिधाविभज्यमानत्वंकर्थुवातस्यविनियोगाद्यर्थंप्रथमपूर्वकं
त्रिवृणोतीति ॥ कथमित्यादिना ॥ सादीसादिशब्देनाधिकारादाप्नुतेतत्सकर्मफलसमाप्तौचौभोक्तृहितायानामयज्ञायसिद्धिपादनं ॥ कथमन्नेनापोमात्रोवमन
स इत्यादिनान्नमनोभवतीत्युच्यतेतदाह ॥ मनोरूपेणेति ॥

मनसोऽन्नोपचितत्वादन्नादेशेषिकरूपो भाषापरिणतोवदितव्यइत्याह॥ततश्चेति॥मनसोदेवत्वविशेषणान्नित्यत्वमितिचेन्नित्यत्वेऽपीत्याशंक्याह॥षट्पीति॥केनाभिप्रायेणातर्हिविधी
षाणमित्याशंक्याह॥कथंहीति॥तर्हिवक्तुरादिभ्योवैलक्षण्यादस्तितरांपरस्मान्नित्यत्वमित्याशंक्याह॥पञ्चेतिपदं॥वक्तुरादिषुसत्सुषिमनश्चलतोपलभ्यमानत्वेसतोपलभ्यमानस्यनि
त्यत्वेनेश्वरमित्याशंक्याह॥पञ्चेति॥आत्मवन्मनसोनित्यत्वंकिंनस्यादित्याशंक्याह॥हरिति॥भुक्तस्यान्नस्यत्रैविध्यमुक्त्वापीतानामपामपित्रैविध्यमाह॥तत्रेति॥कथंते
जसोभ्यादित्याशंक्याह॥तेलेति॥मन्त्रार्थमाह॥अस्थीति॥पार्थिवःसारोभागस्तुक्स्रुक्पक्षीकरोति॥तेलघृतादीति॥भुक्तस्यान्नस्यपीतानामप्य

तनश्चान्नोपचितत्वान्मनसोऽपीतिकथमेवमनसेशेषिकत्वेनोक्तत्वान्नित्यमितिवक्तव्येनित्यमनेनेश्वरेणेतिवक्तव्येनेतिचेन्नित्यत्वेऽपिमनोऽस्यैवंवस्तुनितिवक्तव्येनापिनित्यत्वापेक्षयाकिंतर्हि
सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टादिसर्वविषयप्रत्यक्षकर्तृत्वापेक्षयाऽन्येश्वरेणानित्येनतरप्यापेक्षिकमेवेतिवक्ष्यामः॥तदेकमेवाद्वितीयमितिश्रुतेरन्नमयाऽपः पीता
स्त्रिधाविधीयंतेतासांयत्स्थविष्ठोधातुस्तन्मूत्रंभवतियोमध्यमस्तल्लोहितंभवतियोऽणिष्ठःसप्राणोभवतिवक्ष्यतिघ्नंतोमयःप्रणोनापिबतोविद्यात्सदिति॥तथा
तेजोऽशितंतेलघृतादिभक्षितंत्रेधाविधीयतेतस्यःस्थविष्ठोधातुस्तदस्थिभवतियोमध्यमःसमज्जाऽणिष्ठःसावाक्तेनघृतादिभक्षणाद्विवृ
द्धाभावोऽप्यर्थीभवन्नीतिप्रसिद्धेर्लोकेपतत्वमन्नमयंहिसोम्यमनःआपोमयःप्राणइतिनोमपीवाक्तन्मयीकेवलान्नभक्षणाच्चआवुप्रभृत्यैप्रमनस्त्वेनो
ग्निनःप्राणवंतच्छ्रुतेत्याऽत्रत्यक्षाःसमुदायीनमक्रमेणतेषामनस्त्वेनोवाग्निनच्छ्रुतेर्लोहपाषाणादिप्राणवत्वंमनस्त्वंनवानुमेयंपरिशेषतोऽत्रक्रमेणान्न
मयंहिसोम्यमनइत्यादिघुक्यंतेनघृतोष्णसर्वस्त्रिरुक्ततालात्सर्वत्रसर्वोपपत्तेर्घृत्रिरुक्तमूलमन्त्रादित्रयोवाअग्नेरुक्ताःपोपंतेतिसोवाअग्नेस्त्रिरुक्ताःपोपंतेतिसोवाअग्नेस्त्रिरुक्तमन्त्रादिक

ष्विति॥न्नारानामावुप्रभृतीनांवाग्निस्वमाणवस्तेचेतनाधिष्ठ॥॥

यामशितस्यतेलादेर्ऋर्ध्वःसप्तमोधातुर्भवतिमनोवाक्प्राणास्तेषांपुनःपृथिव्यादिपञ्चभूतात्मकत्वेसतिपृथिव्यादिवदनित्यत्वेनेश्वरेणापेक्षितत्वात्तेषामन्नादिमयत्वंपुनरुक्तमित्याह॥
पतइति॥तेषामन्नादिमयत्वंव्यनक्तिकथमित्याशंक्याह॥आवुप्रघुरानामासुरोदपानाघनुपन्नभेषिपतेषामस्यंतत्रैवोदकाघृतमग्निसंभवात्प्राणादेः॥स्पष्टमन्यत्॥
स्यान्नादेस्त्रिरुक्तत्वाच्च॥कथंतन्नसर्वंसेवुभस्यसमभूतत्रपात्मत्वंतेभवतीकंकंभस्यपतीपिसर्वंभस्मकस्नोपपत्तेर्मनआदिन्नादिमयत्वमवगंतुमित्यर्थः॥उक्तमेव

मुक्तिरित्यादिना॥नदीस्तावत्॥

उक्तमित्यादिनाऽन्नादिमयत्वप्रतिपादनद्वारेणाग्नेयाग्नान्नात्रयपरिणामप्रतिपादनेनतिस्रोदेवतेत्यत्रकतुश्चोदयतीत्याह॥ऽएतेवदितिं॥सर्वेषांसन्निधानाविशेषेऽन्नमयस्यापोमनएवो
पचितोनिनप्राणमितिमिश्र्यापांद्वित्वमित्याह॥नाद्यापीति॥पार्थिवोऽंशःपार्थिवमेवापचितीतीतिविशेषमाशंक्याह॥पञ्चेति॥एकस्मिन्दोषेविषमान्नाद्दीनां
मिश्रभूतत्वान्मनसश्चसर्वंभूतगुणात्मकत्वेनसर्वभूतात्मकत्वात्पार्थिवत्वमिहनोक्तोविशेषःसंभवतीत्यर्थः॥यस्मादेवमप्यापःश्वेतकेतोतरतिपोऽन्नं॥
मनआदेरन्नादिमयत्वमुपपाद्यपित्तमुत्रादेरप्यमवत्वमाह॥तमेवमिति॥यत्यमनआदेरन्नादिमयत्वंकथमितिपृष्टेतदिदंपश्चोपपद्यतेतथाऽन्नान्नादिमयत्वे

इत्येवंप्रत्यापितःश्वेतकेतुरुवाचभूयएवमांपुनर्भगवान्नमयंहिसोम्यमनइत्यादिविज्ञापयतुदृष्टांतेनावगमयतुनाद्यापिममात्मिन्नर्थेसम्यग्निश्चयोजा
तोयस्मात्तेनोक्तंन्नमयत्वेनाविशिष्टंदेहमेकमित्युपपुत्रमानमन्नाद्यस्नेहजातमग्निष्ठधातुरूपेणामनःमाणवाचउपबृंहितस्वजात्यनतिक्रमेणोतिदुर्वि
ज्ञेयमित्यभिप्रायः॥अतोभूयस्त्वेत्याह॥तमेवमुक्त्वेतंतथाऽऽक्षेसोम्येतिहोवाचपितास्यैवंदृष्टांतंपश्चेतदुपपद्यतेयत्पृच्छसि॥५॥दध्नःसोम्यमथ्यमानस्ययोऽणि
माणुभावःसऊर्ध्वःसमुदीषतिसर्पिर्भवतीतिपश्चार्धंवर्तनवनीतभावेनाक्षितितत्सर्पिर्भवतिपश्चार्धंदृष्टांतएवमेवखलुसोम्यान्नस्यो दन्नादेरश्यमानस्यभुज्यमानस्ययोऽणि
माणुभावःसऊर्ध्वःसमुदीषतिसोदाभवत्तन्नमयंहिसोम्यमनआपोमयःप्राणइतिनोमपीवाक्तन्मयीकेवलान्नभक्षणाच्चआवुप्रभृत्यैप्रमनस्त्वेनो
ग्निनःप्राणवंतच्छ्रुतेत्याऽत्रत्यक्षाःसमुदायीनमक्रमेणतेषामनस्त्वेनोवाग्निनच्छ्रुतेर्लोहपाषाणादिप्राणवत्वंमनस्त्वंनवानुमेयंपरिशेषतोऽत्रक्रमेणान्न
मयंहिसोम्यमनइत्यादिघुक्यंतेनघृतोष्णसर्वस्त्रिरुक्ततालात्सर्वत्रसर्वोपपत्तेर्घृत्रिरुक्तमूलमन्त्रादित्रयोवाअग्नेरुक्ताःपोपंतेतिसोवाअग्नेस्त्रिरुक्तमन्त्रादिक

नस्यदृष्टांतमुच्यमानेऽप्यविप्रतिपत्तेनान्॥निश्चीयतेपिहस्तस्पर्शादिसंस्कारापेक्षाणांत्वेषांदृष्टांतेनविप्रतिपत्तिरितिचेन्न॥६॥॥
दृष्टांतमाह॥दध्नइति॥दृष्टांतमनूद्यदार्ष्टांतिकमाह॥एवमेवेति॥एवंमंथ्यमानस्यदध्नोऽण्वीमाणुभावःसऊर्ध्वःसमुदीषतिसर्पिर्भवतीत्यनुषज्यते॥
प्राणमनसोरविशेषेऽपिवाक्प्राधान्यादन्नमयत्वमाह॥मनोवपंवेतिं॥मनआदेरन्नादिमयत्वमुपसंहरन्॥अत्रमपंहीति॥अतोभवदभिमानापरित्यागेनाऽत्रान्नम
यत्वंवाचलक्षणोमयत्वंचोच्यते॥हरएवप्रदोषप्राणाद्यसंनिधानाविशेषेकर्मनसश्चान्नोपचयेसतन्नाद्यापिममाहितमितिमन्वानआह॥मन्नमितिं॥मनोऽ

DR. BHAU DAJI MEMORIAL

द्वितीयेवयमिमधारित्येतदुपपद्यते॥ततीयेतुविज्ञानमयोमनोमयप्रतिषेधरूपमुपपद्यते॥स्वेभूमिकालक्षणसमनंतावाक्यमादत्ते॥तस्मिन्निति॥तत्पुत्रादयेसत्रत
स्यादेवतायांतदवस्थानमितिशब्दार्थः॥तत्रेतिद्वितीयपक्षेकिंभवतीत्यर्थे हितीयपक्षेतुकिंभवतीत्यर्थः॥सुषुप्तेसुषुप्तिवेलायां॥तत्रेतिद्वितीयपक्षेतुकिं भवतीत्यर्थे हितीयपक्षेतुकिं भवतीत्यर्थः॥ततश्चात्मनोतदवस्थानमसंभवात्कथंसुषुप्तेरात्मप्राप्तिफलत्वमुच्यतइतिशंकतेकथंपुनरित्यादिना॥
मधीःसद्रोमूलेमंलोकमतिक्रामतिसवायमात्मावस्तदितानमयोमनोमयप्रस्यादिसमेनसंसारिणमात्मानंहिपरमात्मादिपाणाग्नेवप्राणाभवतीत्यादितस्यासमनःस्वप्नसमनआख्यातं
स्वप्नसमनःपदमद्वारीकृत्यविषयेभ्योनिवर्तनसपरमात्मादेवतायांस्वात्मभूतायांयदवस्थानंतत्सुषुप्तमित्याहुरुद्दालकोहकिलाहणिःश्वेतकेतुपुत्रमुद्दालोवोऽकवा
स्वप्नांतंस्वप्नमेवभवतिस्वमपीतोभवतीतिवचनात्सुषुप्तत्वमपीतिनिर्देशोवैसेऽहंनिद्रयाभिदंस्वंरूपमभिसंपद्यइतिवत्स्वरूपेणावस्थानमेवसुषुप्तमितिबुध्यते॥
हस्वमपीतोभवतिस्वेमनआद्युपसंहरेदेतस्मादितिविवक्षयेणाद्वैवनात्मनामनसिमविष्टानामहरहरुपलब्धाकाणांपथएवदेवतायास्तत्रमेवात्मानंनप्रतिपद्यतेनोवस्वतोमनआद्या
हुरात्मनःसुषुप्तस्वरूपंशब्दवाच्यंस्ववाग्भवतेपत्रतुसुषुप्तःसमान्यरूपतिनतस्यापरंस्वरूपंनिर्दिशतुत्वंसुषुप्तमितिपुत्रापुत्रकापिपुत्रापुत्रकापिपुत्रापुत्रकापि
त्वंत्रसिद्धेपुण्यपापोच्छेदविपाकाभावयोर्मेनेवहावदुःखवतदर्शनकार्यौमकत्वमुपपद्यतेनान्यथेत्यविद्याकामकर्मभिःसंसारहेतुभिःसुषुप्तस्वरूपंनिर्दिशतिनस
मपीतोभवत्यनन्वागतंपुण्येनानन्वागतंपापेनतीर्णोहितरतिसर्वान्शोकान्हृदयस्यभवतितद्यथाप्रियेणसंपरिष्वक्तःस्त्रियासर्वंबाह्यंनवेदतिवेदाहमस्यांसंपरिष्वक्तः
प्रज्ञयात्मनेदंसर्वंवेदतत्वविनिर्मुक्तंदशीत्याहस्वप्नेतेममनइति॥दशेतिप्रविलीनीहिविसृष्टमवधारयेत्यर्थः॥ ॥ ॥ ॥ ॥
तोभवतीतिवचनमविरुद्धमितिचेन्नेत्याह॥नहीति॥तत्रापिकर्मक्षयेसापःस्यादित्याशंक्याह॥तत्रेति॥स्वपितिनामनिर्वचनसामर्थ्येनेहमंथेनामपति॥अतइति॥नन्वस
प्तातशब्देबुद्धातशब्दवदात्मप्रमेवान्वाचष्टेतरापिसमपीतोभवतीतिअविरुद्धमहाजीवस्यसदुपब्रह्मप्राप्तेरुत्पत्त्यादत्तआह॥पत्रत्रितिति॥स्वप्रकृतिंस्वपुण्यापा
पुण्यकापित्वंप्रकरोतिपति॥पुण्यापुण्ययोर्हीति॥नकेवलंपुण्यापुण्याभ्यामेवस्वमेसंपुज्यतेकिंत्वविद्यादिभिश्चेतिनतद्भावाप्यपःसंभवतीत्याह॥पुण्यापुण्ययो
श्चेति॥तर्हिस्वप्नवन्नसुषुप्तेपिसोप्यपःस्यान्नत्रापिकामकर्मणोर्बंधसंभवादित्याशंक्याह॥अतन्नागतमिति॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मतिर्नीवस्यैकार्थंदेवताभावःतेभवतीत्याशंक्याह॥मनइति॥तस्मादित्यस्यायंशब्दोव्याख्यातःतेनपरामर्शेहेतुमेवसंपद्यते॥स्वमात्मानमिति॥स्वपितिनामनिर्वचनक
लंदर्शयति॥सुषुप्तेस्वरूपावस्थानस्यमुख्यास्तेभवात्सुकृतेनान्यथानसंसारात्स्वरूपाजस्थानमहेतिनिर्दिशेवकृत्यमितिपृच्छति॥कथंपुनरिति॥त्वयाहिप्रागप्रलयस्य
भावस्थितोप्रतिषेधःश्रमाभावःसुषुप्तंचब्रह्मप्रापनेतावस्थानंनयाचतत्रसुखरूपस्थितिमात्रहिविरुद्धेत्याह॥नात्रहीति॥संगहीतंसमाधानंविवृणोति॥नाणीतेहीतिक
णानामनेकव्यापारनिमित्तान्यानिभवंतीत्यत्रमानमाह॥कतेश्चेति॥अन्तुभवत्सुकृतापोकाणानामुपलोमकाणाह॥तआचार्याः
कराःसप्तनोभवन्नात्युच्यतेपत्रएषस्मिन्काले॥तन्नामभवतिपुरुषसंसत्स्वपतःसहिदृढोलोकेसुषितीतिणांणांचेदंनामसंज्ञापदात्सुषितीत्युच्यतेपुरुषस्तदप्रसिन्काले
सतासत्सदात्मव्यपाश्रयकृतपरदेवतयाप्रियन्नोभवतिसंगानएकीभूतोभवतिमनसिप्रविष्टंमनआदिसंसारिकंतेजोवरूपपरित्यज्यसंमदंपरमात्मार्थंसत्संपन्नोधिगतो
भवत्यतस्तस्मात्सुषितीत्येनमाचक्षतेलोकिकाःस्वमात्मानंहिपरमात्मानंसंपन्नोभवति॥गुणानामप्रसिद्धेनाधिकात्मप्राप्तिंप्रत्यतत्त्वमभिप्रायः॥कथंपुनर्लोकिकानांप्रसि
द्धात्तत्संपत्तिर्नीतिरुच्यतइत्यत्रदृष्टांतमाह॥यथेति॥यथाहिपुरुषंप्रियाजनोनिमित्तादुःखाद्घनेकोपायसाध्वभावाद्वेतोर्भवतितत्रश्वपत्नीकाणांनामनेकव्या
पारनिमित्तानानात्वेप्यपायोभ्युपायोभोभवतिस्त्रीनेश्वरेवाकुआस्तामित्येवमादितयाचागृहीतवाक्यार्थाहीनेवस्त्रीहीनेओत्रार्थहीनेमनआदिवै
श्वरीनिकाणांनिमाणंयत्तानिमाणंकोऽश्नोतीदंहकुलापयोजनाणीतिराजीवःश्रमापनुत्तयेसंसारेवतात्मानंमन्यमानेनयथेत्यत्रसत्यभावेनाश्रमापनो
दःसादिनिषुक्रामतिहिलोकिकानांसंघर्षोभवतीतिहृष्यत्रहिलोकिकत्वाद्दोषाणांतत्रीनाकिसात्मस्थोविश्रमाणतहृदिहार्षादित्युक्तंपथा
॥सुषुप्तेर्मोक्षणस्यापिवाणादिवदुपसंहृतत्वमाशंक्याह॥कारणानीति॥अन्यथामृति॥॥॥

सदाद्दष्यंत्रविषयः शकुनिविषपोवा॥ अमाप्येतिच्छदः॥ पथामंदाः कोशनेनमंबस्थेदेवदत्तोन्हैपेतेनत्वातन्मनरितिमनसिकिलोतीवोलस्पोभवतीत्याह॥ मैत्राकोशानवृत्तिरि
॥ नकिवुलंबकाणात्वाणशब्देनपादेवतालस्पतेअन्यत्रप्रपोदक्षीनाडेत्याह॥ प्राणस्थिति॥ प्राणपाब्देनपादेवतालक्षणापांपलितमाह॥ अतएति॥ प्राणमेदोपश्रपतेविज्ञा
नात्मेत्यत्रहेतुमाह॥ प्राणबंधनमिमिति॥ रत्नमनघानंतानाकमुत्पापपति॥ स्वमिति॥ आहाशनापिपासेहतोप्येत्यादीतिशेषः॥ किमभिप्रायःसन्पितापुत्रंमत्येवमाह
साकंसाधोमाहा॥ अन्नादीति॥ अन्नादीनिकार्पीणाकाराणांस्वबारीनिनेषांपापोपतिपाविज्ञातोपत्सलत्वाणामलंतहर्षीवितुमिच्छितापुत्रंमन्यशन्पादिकंवाक्य

सपथाशकुनिःपक्षीशकुनिघातकसहत्यातेनसत्वेणमबद्दःपाशितोदिशंबंधनमोसार्थोमन्यतिदिशंपतितास्यत्रबंधनादापतनमाश्रयंविश्रमणापालब्धा॥ आ
प्यबंधनमेवोपश्रपत्रेत्वमेवपथापदृशंतः॥ वुलुदेहोप्यतन्मनस्तत्मक्तंषोगुणकलमन्योपचितंमनोनिर्धीतेनत्मविपृक्तत्वत्तुपलक्षितोनीवत्तन्मनरितिनि
र्दिष्टेमशकोशानवत्तन्मन आत्मोपाधिर्नीदोषविघाकाप्रकर्षेपदिशंदिशंदिशंहुवदः॥ वारिनक्षणंजायतत्वप्रपोपतितात्मानुभूपेत्यर्थः॥ अयत्रहदा
वात्मनः आपतनेविश्रमणाक्षनमत्वाप्राणमेवप्राणानसर्वकर्पिकाणाश्रेपणीपलक्षितामाणरसुच्यतेमदाव्यापादेवत्राप्राणास्प्राणंप्राणश
णेभाहपरत्याद्दष्टेतानत्तादेवतांप्राणंप्राणात्वोमेवोपश्रपतेप्राणोबंधनंपसमनहत्तत्प्राणबंधनहिपत्मात्तोम्यमनः प्राणेपलक्षितदेवताश्रपंमनरितित
दुपनतितोहत्तंमद्दष्टकीपिबुशनापिपातेरशितुमिछाःशनाशीवरसेवंस्वपिनिनामग्रहिद्दष्टोणापत्नीवत्सप्तसंसद्दष्टंनातोमूलंपुत्रस्यदर्शीपित्राहान्नादि
कार्पकाणापांपापापिपन्नातोमूलमद्दष्टकीपिबुशनापिपातेरशितुमिछाःशनातमलोपेनपातुमिछापिपासातेअशनापिपासेअशनापिपासेःसतत्वेतिनीहीमे
तपत्रपस्मिन्कालेएतन्नामपुरुषोभवतिकिंतदशिशिष्यस्मितुमिछतीतितदानस्पपुरुषमकिंनिमित्तेनानमभवतीत्याहपत्नस्तुस्वेणाशितमन्नंकठिनंपीतामापोनपंतेदवीकृत्त
माहेत्यर्थः॥ अथनेससमनंतत्तामाचेपिकथंतदर्थोयाव्यापंतेतत्राह॥ हन्तिताषकाः॥ राशाहिभानिपणीणामपंतेतदाभुक्तपन्नेनीपंतेअथदभवत्समनामाशिशोषनीति॥
पत्नीपेनाक्षिस्पर्शीसत्वस्पकपपुक्तत्पाचतदर्थीतिविद्देसर्वः॥ नन्नाशनापायिपासयोःसतत्वेविद्यामपति॥ पत्नेति॥ ताभ्यामेनोक्तेनाभविशेषज्ञोसात्रुएवेति॥ किंतहिति
॥ यक्तहिनमन्नेपुरुषेणाशितंतत्पीतामापोनपंतिरितिसंबंधः॥ तदतिपरिणामसहत्वेकिं॥ अथेयमन्नस्पभुक्तस्पनीतिताभ्यामुच्यति॥ ॥ ॥ ॥

कथंतदानाम्नोगोणात्वंतदाह॥ जीर्णिहीति॥ तपर्थेयत्रतद्धस्यार्थमाह॥ तत्रेत्रेतिति॥ ए तस्मिन्नर्थेदृशंतउच्यतइतिशेषः॥ अशनापेतिकथमपामात्मानमशनापाइतिहि
वक्तव्येतदाह॥ विज्ञानेनीयतिति॥ तत्रेत्यस्पव्याख्यानमेवमतीत्यपामशितनेतत्वेसतीत्यर्थः॥ अद्भिःपीतामिरितिशेषः॥ तत्रेतिशेषः॥ निर्देशः॥ अत्रत्यरेहमूलत्वमाका

गोणंहीतिहन्तेशितुमिछतिसर्वंहिजंतुमत्तन्नापामशितनेवत्वादशनापाइतिनामसहिद्दमित्यतस्मिन्नर्थेपथागोनामिगांनपतीतिगोनापइत्युच्यतेगोपालस्तथा
श्वान्नपतीत्यश्वनापेश्वपालउच्यतेपुरुषनापः पुरुषान्नपतीतिएजहेनापतिर्देवित्तन्नरापश्चाचक्षतेलोकिकाअशनापेतिविद्वत्तन्नेनीपलोपेना॥ तत्रैवंसमद्दा
सादिभोवनीतेनाशितेनान्नेननिष्पादितमिदंशरीरंवटकणिकाकायमिवबंधोकुरोत्पत्तितदुत्कृतत्वमिमेबंधांकुरोपशरीरंवटादिबंधादुत्पत्तितंहेतोम्यदित्यादीहि।
किंतत्रभितेपमिसुच्यतेमृत्पिंडेबुद्धावल्कापेलाशरीरंनामूलंमूलादिनंभविष्यतीसुक्ष्मत्वेसदन्यत्रान्नादन्नंमूलमित्यभिप्रायः॥ कथमशितंपुंत्रमन्नं
नुपेणेवमूलमिदंशरीरंवटादिशुंगवत्तस्यास्पशरीरस्पसुक्ष्मत्वेदृष्टेनेवंसदन्यत्रान्नादन्नंमूलमित्यभिप्रायः॥ कथमशितंपुंत्रमन्नं
ईषीकृतेनाहोणाग्निनापच्यमानंतत्तभवेनपरिणमतेतान्योणितांसमेदोमेदसोस्थिभ्योमज्जामज्जापःशुक्रंतथायोषिद्भुक्तंचान्नं
सादिकमेवोषपरिणतंलोहितंमांसमितान्योमांसमास्थ्नेभवतितास्योश्शुक्रंवीर्यंतास्यामत्तकापीभ्यांहयुक्तास्यामत्तेनैवंप्रत्यहमुपमानेनाप्रपमाणस्योकुप्रमिव
मत्रिंदैःप्रत्यहमुपचीपमानोन्नमूलोदेहशुंगःपरिनिष्पन्नःसन्पुरुषोहशुंगास्यमूलमन्नंनिर्दिशेत्तदपिदेहवृद्धिनाशोपलभितमतोकस्मान्निर्मूलादुत्पत्तिरंशुंगस्पेति॥
त्वाग्राहपथादेहशुंगोन्नमूलएवमेवखलुसोम्यान्नमयोनकापंमूर्तिनापोमूलमन्नमशुंगास्यात्विछाप्रतिपद्यतीपामपिविनाशोपलभितमतोशुंगत्वमेवेत्यतिशोमशुंगोन
कापिणकाराणेनेतोमूलमन्विछतेतन्नसोपिविनाशोपलभितमतोशुंगत्वमितितेनसोसोम्यशुंगोनहन्मूलमन्नमेवान्विहीतीपंपामार्थेसत्यंयस्मिन्सर्वमिदंवाचारंभणंविकारो
नाम्नधेयमनृतंत्वेवसत्यमित्येवसत्यंहविकल्पज्ञानात्मध्यस्तं ॥ ॥ ॥
मूलमन्विहीतआहापतितिसतोमूलमवालवेदपदर्थपति॥ एकमितितसन्मूलमवालवेदपदर्थपति॥ एकमितितसन्मूलमवालवेदपदर्थपति॥ एकमितितसन्म

छां०भा०टी० १५

अथाप्येमूलकाण्यमाह॥ अविघ्येति॥ प्रजाः सर्वाः सन्मूलाः सदायतनाश्चेत्युक्तमर्थं दृष्टांतेन समर्थयते॥ नहीति॥ सत्सङ्गः सदायतनाश्रयणयोर्यौ भेदाभावमाशंक्याह॥ अंतेचेति॥ प्रतिष्ठाशब्दस्य लयवाचित्वादापतनत्राह्यस्वाभ्यविषयत्वान्नैवं रूढ्याश्रयितव्यमित्यर्थः॥ लयशब्दस्य सुप्त्यादिविषयत्ववदापत्॥ समाप्तिरिति॥ समाप्तिमाप्तिरित्यविवक्षिते तिर्माकीवाद्यति॥ अवसानमिति॥ तस्याभावश्चेन तच्छब्दरूपत्वेनेत्यर्थः॥ पिपासतीत्येतन्नामपुरुषोपस्थिते काले भवतीति पिपासना॥ कथं पिपासतीत्येतन्नामपुरुषस्योर्णामित्याशंक्याह॥ इवीकृतस्येति॥ भवत्यंतेन

अविघ्यापतदस्य नाशतो मूलमतः सन्मूलाः सत्का॥ हेत्वंशमाह॥ सर्वाः प्रजा नन्केवलं सन्मूलाः इदानीमपि स्थितिकाले सदायतनाः सदाश्रयी स्वनहिमदमनाश्रित्य घटादेः सत्त्वं स्थितिर्वीक्ष्यतामहत्सन्मूलत्वमजानतो सदायतनाः प्रजा अंतेचतस्रतिष्ठा सदेव भवति निष्ठालयः समाप्तिर्वसानं परिशेषोपसंहृताः समष्ठा अथेदानीमवशब्दाद्वारेणाहतैमूलस्यानुप्रवेशः कार्यस्याहयवपत्तिकाले एतन्नामापिपासतीपातुमिच्छतीति पुरुषो भवत्यशितपीतविदमपिशब्देनामेवनामभवतिइवीकृतस्याशितस्यान्नस्य नेमस्याप्योऽन्नशब्दाद्रेहं क्रूरंपसः किण्वीकुर्वद्वाङ्कल्याघटितेनसानयोऽग्नेनिनांचतेनसाशोष्यमाणस्वस्वदेहभावेनपरिणममानाहपातुमिच्छापुरुषस्यापतेनदापुरुषः पिपासतिनामतेदेहदाहेनजस्वतनसापीतमद्भादिशोषपदेहाएतल्लोहितमाणाभावेननपतेपरिणमपति॥ तद्यथाग्नेरश्यस्योदीच्यात्पर्वतात्प्रसिद्धानेमेहंतस्तेन श्वाचघ्नोक्रउरन्यितिउदकंनपतीत्युदस्यमुरन्येतीतिखंदसंनत्राप्यर्ववदपाप्यतेदेवशुनीशब्देवंशुनानाम्यदित्येवमादिप्रसिद्धमानमस्तामर्थीतेनसोप्येतदेवशुनीशब्देवंशुनामतोपशुशोनदेहेनापोमूलंप्राप्यतेऽग्नेःशुनोनतेजोमूलंप्राप्यतेतन्नामशुनोनस्यमूलंप्राप्यते

साशोष्यमाणं तं किंनांवतत्साशंकाह॥ नितरांचेति॥ तरापनेऽवस्थायामित्यर्थः॥ तेजसोपउदकेनेतत्मुक्तंतत्रऋतिमवतार्थत्याचष्टे॥ तदेतदाहेति॥ उदक्यमितिवक्तव्येऽकथमुदस्येत्युक्तंतत्राह॥ उदस्येतीति॥ तत्रापितेजसस्यपीत्येतत्॥ पद्यशानामेतिछं॥ दृशंतस्थतेतेजसउदस्येत्यपछंदसमेवेदमासीत्॥ सर्ववदिति॥ अन्नद्वाराततोमूलसाधनाय वरंबुद्धाणपितस्याधिष्ठानायेतीतीत्याह॥ अद्याग्नयीति॥ तेजः शब्दाद्वाणपितोमूलसंप्रतिपत्तीत्याह॥ सामर्थ्यादिति॥ त्रिवृत्कृताणवशादिति यावत्॥ शब्दाख्यमतत्रयकार्यलिंग

यथाश्वर्वमन्नशुनोनदेहेनान्नाख्यंमूलंप्राप्यतेऽसादित्याख्यानंतथातेनःशुनोनदेहेनतेनोमूलेनाप्यतएतस्मादित्यालेपमित्याह॥ अर्ववदिति॥ इतानुवादश्चैकंपथेत्यादिवाक्यमादत्ते॥ एवंहीति॥ उक्तपतित्यानामदृष्टपप्रसिद्धिद्वारेणापथोऽर्वदाख्यशब्दाख्यानाद्यंशब्दाख्यानादिकाणांपांपराप्तहायंमूलमुक्तविशेषणान्मन्मूलमन्विच्छेतुपदेशेनचेत्तर्कतेनेत्तापपित्वाव्यवस्थमाणोमेकेकमृताःशुमित्यादेषेप्रसिद्धिपदस्मिन्नकारोणेतेनःप्रमृतीनामुपपुरुषमानानांनामत्वभावानुसारेणसंघातस्योपचयकालेवक्ष्यमाणंप्रेतदेहनर्वशरीरेषुसर्वभूतकार्यंपंचभाग्यवत्पांप्रमाणभावाद्दृष्टपमानेसंघातेकसमृतस्यकिंपकार्यमित्यंपेक्षायामन्नशितमित्यारावुक्तंभवद्दृश्यमितिपूर्वोक्तंव्यदीधरतीतियोजना॥ सतोमूलस्यव्यवहारस

पूर्ववदेवंहितेतोवन्मयमयस्यदेहशब्दाभ्यवाचार्यभणमात्रमस्मान्मादिपांपामार्थमतसंपन्मूलमभवममंत्रामंनापासंपन्मूलमन्विछेतिपुत्रोब्रूयात्पितास्मिन्मिघतिपिपासतीतिनामपसिद्धिद्वारेणापदस्यरूहास्मिन्नकारोणेतेनोबन्नानांपुरुषेणापपुरुषमानानांनकार्यकाणांसंघातस्यदेहशब्दाभ्यासवज्ञातसंकर्षेणापपुरुषकारत्वंवक्ष्यप्राप्तं तद्रूहोक्तमेवदृष्टमितिपूर्वोक्तंव्यपदिशतिपर्यायतावल्पेनमकारोणामात्तेनोबन्नाख्यास्त्रिवृत्तेजोदेवताःपुरुषंप्राप्यत्रिवृत्त्रिवृत्त्रैकैकामवतितदुक्तंपुरुषोत्तारेवमवतन्न मशितंतेधाविधीयतदस्यादितंयेवोक्तमन्नारीनामशितानांयेमध्यमाधातवस्तेसाप्रधातुकंशरीरमुपचिन्वंतीतुक्तं॥ मांसंभवतिलोहितंभवतिमज्जाभवतिरेतोवदिदमपिशब्देनामेवनामभवतिइवीकृतस्याशितस्यान्नस्यनेमस्याप्योऽन्नशब्दाद्रेहं क्रूरंपसःकिण्वीकुर्वद्वाङ्कल्याघटितेनसानयोऽग्नेनिनांचतेनसाशोष्यमाणस्वस्वदेहभावेनपरिणममानाहपातुमिच्छापुरुषस्यापतेनदापुरुषःपिपासतिनामतेदेहदाहेनजस्वतनसापीतमद्भादिशोषपदेहाएतल्लोहितमाणाभावेननपतेपरिणमपति॥ तद्यथाग्नेरश्यस्योदीच्यात्पर्वतात्प्रसिद्धानेमेहंतस्तेन श्वाचघ्नोक्रउरन्यितिउदकंनपतीत्युदस्यमुरन्येतीतिखंदसंनत्राप्यर्ववदपाप्यतेदेवशुनीशब्देवंशुनानाम्यदित्येवमादिप्रसिद्धमानमस्तामर्थीतेनसोप्येतदेवशुनीशब्देवंशुनामतोपशुशोनदेहेनापोमूलंप्राप्यतेऽग्नेःशुनोनतेजोमूलंप्राप्यतेतन्नामशुनोनस्यमूलंप्राप्यते

साशोष्यमाणं तं किंनांवतत्साशंकाह॥ नितरांचेति॥ तरापनेऽवस्थायामित्यर्थः॥ तेजसोपउदकेनेतत्मुक्तंतत्रऋतिमवतार्थत्याचष्टे॥ तदेतदाहेति॥ उदक्यमितिवक्तव्येऽकथमुदस्येत्युक्तंतत्राह॥ उदस्येतीति॥ तत्रापितेजसस्यपीत्येतत्॥ पद्यशानामेतिछं॥ दृशंतस्थतेतेजसउदस्येत्यपछंदसमेवेदमासीत्॥ सर्ववदिति॥ अन्नद्वाराततोमूलसाधनाय वरंबुद्धाणपितस्याधिष्ठानायेतीतीत्याह॥ अद्याग्नयीति॥ तेजः शब्दाद्वाणपितोमूलसंप्रतिपत्तीत्याह॥ सामर्थ्यादिति॥ त्रिवृत्कृताणवशादिति यावत्॥ शब्दाख्यमतत्रयकार्यलिंग

॥ ॥ ॥ ॥

॥सोपसंहितः॥ तरहितमन्नमयं मनोमयंप्राणमयंवाग्मयंचेतिसूक्तत्रयाध्यायाप्रसिद्धं मनोमयंप्राणमयंवाग्मयंचेतिसूक्तत्रयाध्यायाप्रसिद्धं॥ तंत्रेतिसूत्रेणाह॥ तत्रेत्यादिना॥ तत्रेत्यस्यार्थमाह॥ तत्रेतिसप्तम्यर्थेत्यादिना॥ तत्रेतिसप्तम्यर्थेत्यादिना॥ तत्रेतिसप्तम्यर्थेत्यादिना

स्थूलस्यकार्यस्यसूक्ष्ममुत्पत्तिकारणत्वमेतदित्युच्यते॥ यथासोम्यमहतोवृक्षस्यैतिमत्कृतेवृक्षत्वंपरामृश्यतदिति॥ अतएतिपमेवमात्मानमात्मनेपश्यसिएतत्सामोबीजमेतिसंबंधः॥ तथा
पीतस्यैतावत्वादर्शनेपीत्यर्थः॥ अतएतदात्म्यमात्मैवत्वंतत्सत्यंसत्यमुपलंभोतःशंकार्थः॥ सन्मूलाःसोम्येमाःसर्वाःप्रजाःसदायतनाःसत्प्रतिष्ठाइत्युक्तेश्रद्दधानोगुरुणापितान्निरूपसंभवात्किमितिप्रत्येतुकेनप्रकारेणेतिपित्रानिपुण्यंतेनवाह॥ यथेति॥ सत्यामपिश्रद्धायाकथंबाधविषयापातक्रमनसोऽपंतत्र-

पधिनःप्रत्यतीकर्तुमिच्छन्पुनरात्मानमहतोन्यग्रोधात्फलमेकमाहरेत्युक्तस्तथाचकाशकारदर्शयतिवृक्षत्वंपरामृश्यतदितिवर्तमानंप्रत्याहफलमिति तदिदमाहपिताकिमत्रपश्यसीत्युक्ताहाणोरणीयानेवमाधानाबीजानिपश्यामिभगवइतिसोधानानामकंधानामाहिवत्सप्रियेतिसंबोधनेनपुनरुक्ताहमित्याभगव इतियदिमिन्नाधानानांतर्हिमिन्नायांकिंयत्पश्यसीत्युक्ताहनकिंचनयत्पश्यामिभगवइतिनेतुंत्रहोवाचवटधानायाःमिन्नायाःपंचवटबीजानिमानंहरोऽपश्यनंबनिभा
लयेतनपश्यसिनयाप्यनसाचैकिलसोम्यैषमहान्यग्रोधोबीजस्यादित्यमात्रसत्कार्यभूतःस्थूलःशाखास्कंधफलपलाशवोत्तिष्ठतुसन्नःस॰
भुनिश्चनीतिवोहरोभाहार्पीतः श्रद्दत्स्वसोम्येतएवाणिम्नःस्थूलेभ्यारोहरूपंनामरूपादिसत्कार्यनाम्नोत्पत्तेमितिपधिपत्यापाणामाभ्यांनिधीतिनोर्थस्त
त्रैवंसत्यामप्येतस्यापत्यंतसूक्ष्मेषुबीजेषुवाश्रद्दधिषुपासत्कार्यनामःसमावेशयतासतएवाणुरूपतयाप्रत्यक्षाद्यगम्यत्वंसाहित्याह श्रद्दत्स्वेतिनिश्रद्धापात्रुसतोमनसःसमाधानं
दुभुक्षितेर्थेभवेनतश्चतदर्थावाप्तिरित्यन्नमनाअभूदित्यादिश्रुतेःसएवात्मासत्यंसत्यमुक्तवंतहोवाचपितापुत्रंयदंतरेणदर्शनस्पर्शनाभ्यांपूर्वंहीतंपुनरुदकेविलीनंतमाभ्यामाचक्षीथाहोतिनोर्थइत्यु
क्तेपितापत्तिरितिनाहोमेतिहोवाच॥२॥विघमानमपिवस्तूनोपलभ्यतेप्रकाशनतोरणात्पलभ्यतइति॥ आत्मवत्रदृष्टांतंपरिहरेमप्रत्यतीकर्तुमिश्रद्दधिषुः
रूपंलवणमेतदुदकमाहरथाप्रातरुपसीदथाब्रूत्कथंवथाप्रत्तिष्याथेमांमाश्वमानरूपहीरूपंउपपाद्यमानमपीत्यर्थः॥ ॥

स्मेषर्यंघवामेःस्मरितमाशंकाह॥ श्रद्दधातीति॥ मनःसमाधानवशाद्धुभुक्षितस्यार्थेसाधनानिरिवसत्यत्रश्रद्दधानायकश्चिन्नेहवादपि अन्यत्रेति॥ प्रत्यक्षतोनुपलभ्या
मानत्वान्नास्तीतिमन्यानःशंकतेऽपरीति॥ अनुपलभ्यमानस्यापितत्वमाशंकाह॥ ऐतदिति॥ अप्रत्यक्षस्यापिन्याग्मूलस्यालिंगेप्रतिपादयितुमुत्तरंग्रंथमवतारयति॥ तंचेति॥ नोपलभ्यतेचेन्नपकोणितिशेषः॥ एतामसंभावनांपरीक्षयितुंदृष्टांतमवश्रुत्यतंहृदृष्टांतमवश्रुत्यितिपेक्षतेना॥ एवंस्वयानेतपिमध्यशब्दार्थः॥ ॥ ॥

जन्मूलेवतोमत्तस्तमपिमत्तस्तमुपायांतरोणितिपित्रोक्तेर्थेसत्यत्वीचिकीर्षुर्यदाद्युदकेपिंडंस्थूलवणांनविलातवानितिसंदशंतेपात्रा॥ भूतथाणत्रोमत्तिष्यतस्तमपानं
तरंप्रातःकालेपितरमीपंप्रेतंकेतुतिवानित्याह॥ तहेति॥ पथातमेंडंस्थूलवणंभंक्ष॥ उदकेप्रक्षिप्तंलवणंविभवणंपिनविद्यातेवेदहंदेवतहितेहित्यर्थोक्ताह॥ विघमा
नमेवेति॥ किमितितर्हिवृक्षवासशीनवानोपलभ्यतेतत्राह॥ आत्मेति॥ कथंतर्हीनस्यविघमानत्वमवगंतंतत्राह॥ पथेति॥ तरपिपिंडंस्थूलवणांमुदकेक्षि प्रमवमेथाथचक्षुः

सहपित्रोक्तमर्थंप्रत्यतीकर्तुमिच्छन्नथाचकारतंहोवाचपरंपुःप्रातःकालेपलवणांदिषाणात्रोउदकेवाधानिक्षिप्रवानक्षिश्रोहवत्सतराहोसुक्तात्तत्रवणांमाजहीर्थुर्हिक
त्रावमर्शेरुकेनविवेदनविज्ञातत्वात्॥ पथातत्रवणंविघमानमेवसदृश्यलीनंतच्छिल्पमभत्तथाविलीनंलवणांनवेत्यतथापितत्रुक्षवासशीनेनवपिंडंस्थूलवणांम
एघमाणंविघुतश्चाक्षुषेपलभ्यतेचेयंपांतरोणांस्तितत्पुत्रंप्रत्यापयितुमिच्छन्नाहांगाप्सोदकमानयतुपणिहीत्याचामेत्युक्तापुत्रेतथाकृतवंतमुवाचकथंपितीत
त्रआहलवणांस्वादुतेतितथामभ्याहरेत्युक्तेगृहीत्वाचामतिकथंमितिलवणांमितितथांनादशीदेशाद्गृहीत्वाचामेतिकथंमितिनलवणांमिति॥ पथेवमभिप्रा
यपरिसंप्रेतदुदकमाचम्याथमोपापीरथारतितदुक्त्याचकाललवणांपरित्यज्यपितमुपसीदमानमाहत्यामित्यर्थः॥ रहंचनेवुवेदलवणंतस्मिन्नेवोदकेपन्यया
त्रैवंहिसंशब्दयतिसंहवर्तंतेविघमानमेवसतसमावर्तंतरत्सेवमुक्तवंतहोवाचपितापुत्रंयदंलवणंदर्शनस्पर्शनाभ्यांपूर्वंहीतंपुनरुदकेविलीनंतमाभ्यामाचक्षी
माणमपिविघतएवोपयातोणांहिरूपोपलभ्यमीनत्वेवमेवात्रेवास्मिन्नेवंतेजोबन्नादिकेपिमुंडेदेहावकिलेत्याचार्योपदेशप्रमाणप्रदर्शनार्थोय
त्तेजीवन्नादिकंगाकाणवदीनाणिमवदृश्यमानमेवंदृष्टिपैर्नोपलभ्यतेनिभालयंते ॥

स्पर्शनाभ्यानतंवेत्यतथापितत्रविघतएवमुतहाभ्यामग्रहणमापितत्रोपायांतरोणोपलभ्यतेतेनतंमंथंपुत्रंप्रत्यापयितुमुत्तरंग्रंथमवतारयति॥ पथाशब्दो
पघर्यार्थः॥ तद्वेत्यादिव्याचष्टे॥ लवणमिति॥ वर्तंतइतीदंवचनंबुवन्नाजगामेतिसंबंधः॥ दृष्टांतमनूद्यदार्ष्टांतिकमाह॥ एवमुक्तवंतमित्यादिना॥ तदीय
॥ मूलस्यास्मिन्देहेसत्संत्वपाकृत्यमवमंत्रमनआह॥ वावेति॥

अत्रऽऽवेत्यादिनात्रेवकिलेत्यस्यपौनरुक्त्यमाशंक्यार्थविशेषंदर्शयति॥पथावेत्यादिना॥ उपपांतानित्यमपाहरंतीति॥पंथेवमिति॥तद्यथेत्यादिनादृष्टांतस्तत्संबंधा
दिनासंबंधः॥ततोमूलस्योपलंभेनेवाकिंस्यादित्याशंक्याह॥पटुपलंभादिति॥बुभुक्षितमुपापमुपहरंतीतिबुभुक्षान्नंयथेत्युपमार्थः॥तथेति॥यथापमुपापःशक्नोत्यात्मा
नंयथालोकेऽन्नस्यपतेरदर्शनादित्याह॥पथेति॥तमेवदर्शनंव्याचष्टे॥हितोम्पेति॥यथादिग्भ्रमोपेतोपलिंविद्वानपिमुविदिक्कोशतितथाप्रतत्रविनर्नेरंशब्दंकुर्वीरिति
पथाचाप्यनेवोदाहरंतीनस्यशीनाभ्यामनुपलभ्यमानंलवणंविधमत्तमेवेतिहपोपलब्धुवानस्तिस्वमर्वनेवकिलविधमानंसज्जन्मूलमुपापांतरेणालवणाणि
मवदुपलप्स्यसइतिवामशिषः॥प्रयदित्यादिप्रमाणे॥पथेवंलवणाणिमवद्विद्वंपेनुपलभ्यमानमपिसज्जन्मूलमुपापांतरेणोपलब्धुंशक्यतेपटुपलंभात्कृतार्थः
स्यामनुपलंभाच्चाकृतार्थोःस्यामहंतस्मेवोपलब्धौकउपापरंपनदृष्टवमाभावान्वितापपत्तदृशंनेनतथासोम्येतिहोवाच॥१३॥पथालोकेहेसोम्यपुरुषंपंकं
विद्धाभ्योजनपदेभ्योभिनद्दात्तंवृक्षंबलवमानोपदृश्यहंतीतस्कालमपिनद्दात्तमेवबद्दद्दलमाणंतीपपतितोपपतिनेनेतिनेनंदेशाविप्रकृष्टंतत्रदिग्भ्रमोपेतो
पथाप्रद्दाप्राणंचनःमाम्युसिवेत्यर्थः॥ततोदद्दाधाद्दाप्रमद्दाप्रश्नापीतषंकुपीद्दिकोद्दोद्दभिनद्दात्तोद्दांधारोभ्यंतस्कोणानीतोपिनद्दात्तदृविप्रकृष्टत्वे
नेविकोयात्तंतसपथाभिद्दलनेपथाबंधनेमसुच्यमुत्काकारुणिकःकश्चिद्दर्तादिष्यमुत्रात्तोधाराश्रोद्दिश्रेवनेतिप्रवूपात्रएवकारुणिकेनबंधनान्मोक्षितोत्रामा
द्दामांतरंदृष्टसंदिनउपदेशवान्मेधावीपोपदिश्यामप्रश्नेश्रामाणिवधाराणासमर्थःमनोधाएनेवोपलेपघेतनेतोमरुमार्तंदृशातादृशीनतद्दापथापंदृशंतोपवर्णितःस्वविष
पेभ्योधारोभ्यःपुरुषमत्कारोभिनद्दात्तोऽविवेकोद्दिप्रकृतोयानापिपाद्दिस्राच्याप्रतत्कारणनेकमपानर्थजातपुतमाणंप्रवेशितोदुःखतीविक्लेशान्बंधनेभ्योमुमुक्षु
स्तिष्ठतिहकर्थंचिद्दिवेकाद्दारुणिकेनकेनचिन्मोक्षितःखदेशानांधाराणेवापन्नोनिर्दैन्यःस्वात्मन्नात्मानंस्वरूपाच्चेतावन्नादिमंपदद्दाराणंप ॥ ॥

संबंधःप्रादि॰ तस्यार्थमाह॥प्रयांचनरतिः॥तस्मेवविवक्षितमर्थंकथयति॥प्राप्तावरति॥वत्समाणप्रकारेविकल्पार्थोवाशब्दः॥पथावंधनंबंधनमनुपलंभेतिपाणत॥पंडितोमे
धावीतिविशेषणंरूपस्यवक्ष्यंघंदर्शयति॥नेतरतिः॥व्याख्यानंदृष्टांतोपस्कारमनुवदति॥पथेत्यादिना॥दार्ष्टांतिकंव्याचष्टे॥एवमिति॥आदिशब्देनवाघाकाशौगरुत्मंते॥मपट्
चदिकार्थः॥ ॥ ॥ ॥ ॥

देहाराणप्यनेकानर्थसंकरत्वंकथयति॥वानेति॥शीतोष्णादिसहिष्णवेदनाणांदेवादिदुःखहीनतंतेनानेकेनदेवनजातावेदुःखंचनदुःखेनमिश्रंदेहाराणमित्येतत्॥बुभुक्षा
शब्देपित्रन्नेत्यादिविषयः॥पुण्यापुण्यादीत्यादिपदंभविष्यत्कालमवातनास्तेग्रहार्थं॥देहाराणप्रविश्लेषतोविक्रीयनमस्कारकारणमवपति॥अहमित्यादिना॥तस्मा
दादुःखितशंकनाद्यपति॥कथंचिदेवेति॥आपातनोद्भवनिवृत्तमात्रेणमुक्तबंधनःसन्निदुःखिकिनहि॥ब्रह्मिष्ठमिति॥परात्परंपतितदात्मदर्शीत्यादिसुत्रात्रसंबंधः॥संसारविष
दृशंनेतत्सत्रपिसुत्वादित्यानेनसमानंविवेकःसपस्याचार्योपगादर्शितोविधानःसंदर्शितेत्रेत्रविषयदर्शनमात्रं॥आचार्योपगमाधनचतुष्टयंपत्नंपन्नमधिकारिणाःसमाए

गातपितरंयदुधिरमेदोमांसास्थिमज्जाम्रुक्किमिमूत्रपुरीषवतीतोम्यायनेकदुःखवर्त्मेदोहपद्दामिनद्दात्तोभार्यापुत्रपशुमित्रशब्दाद्यदृष्टादृष्टानेकविषयतत्र
श्रमाशिनःपुण्यापुण्यादिकर्मतत्कोःप्रदिशितोहमुष्यपुत्रोममेतेबांधवाःसाध्वहंदुःखीमूढःपरितोधार्मिकोबंधुमान्नातोमृतोनीतिःपापीपुत्रोममतोधनेमेनष्टहाद्द
तोस्मिकथंनीविष्यामिकामेतातिःकिमेत्रागमिष्यवमनेकशतसहस्रानर्थनालंवालिकोशंकर्यंविदेवपुराणातिशयात्सामकारुणिकंकंचित्सद्दात्मविदंविमुक्तबंधनं
ब्रह्मिष्ठंपरात्परंपतितेनचब्रह्मविदाकारुणादर्शितंसंसारविषदोषदर्शनमात्रंविवेकःसंसारविषयेभ्योनात्मानंसंसारमुष्यपुत्रत्वादिधर्मवान्किंत्रहिसघनत्वमपी
त्यविषामोहपराभिनद्दानात्तोत्रितोधाःपुरुषवत्रस्वरुद्दात्मानमुपसंपद्यठादीनिइंद्रियस्यादित्येतमेवार्थमाद्दाचार्यवासुरुषोवेहेतितस्मात्सेवमाचार्यवंत्रोपुरुषादिधाभिन
द्दनस्तावदेवतावन्निवकालश्चिरंत्रेपःसदात्मस्वरूपंपतेतिनिवात्मशीषः॥किपात्कालश्चिरमित्युच्यतेत्राहवन्नविमोक्षेनविमोक्षतरत्वेनतुरुषव्यत्यपेनसामर्थ्यात॥पिनकर्म
णावाविद्यामात्रेणतोपमोक्षेनसपमोक्षोनसत्पादेद्दपानोपावरित्यर्थः॥अथतंदेवमंतंपत्तेसंपन्नंसतंदृतिपूर्ववत॥नहिदृमोक्षस्यद्दतोपपत्तेरुक्तकालभेदोस्तिपेनाथशब्दआनंतर्यार्थःस्यात॥

मोक्षितत्वप्रकारंदर्शयति॥नास्तीति॥पथपिवाब्दार्थेज्ञानेवाक्यमेवोपपादयतिथापाचार्योपदेशाज्ञानितातिब्रह्मपरंशीनानरुपदेशोवा॥संतवाब्दार्थेज्ञानेश्रथशोहेतुरुपदेशमाज्ञायसा
नावाश्रंतवाब्दार्थंधीमंतस्यश्रमाणाघसंभवेनानिःसंतसमर्थोविचारोमेधाविद्याब्देनविद्वितंतत्समज्ञानिशब्दवन्निश्रयेणाहितिभाव॥पुरुषव्यत्यपेहेत्याह॥सोमर्थ्यादिति॥आत्म
पुपदेशसुतमपुरुषवश्रपेणास्यानुपपत्तेर्द्दाद्दिष्वमनुपपत्तेर्वैमर्थ्यं॥मावदित्यादिवाक्यंसंग्रहपति॥पंनेश्वर्वदिति॥सोमर्थ्यात्पुरुषवत्समंतश्रयतिश्रथशब्दमंतरेणेहमोक्षा

MEMORIAL

॥ ४२ ॥ ४२ ॥ ४२ ॥

तेपदार्थस्त्वंपदार्थेनैक्यंतुनिर्धार्यतइत्यसिद्धान्तादित्याद्यवादीत्॥ आत्मानमितिं॥ अत्रतात्पर्यमकाशनंमानफलंतत्स्वप्रकाशेनाज्ञानंनिवर्तयतीत्यत्रनोपपत्तिमत्त्वमानश्चोदयति॥ किंपुनरेतिं॥ अत्रात्मनीतिसंबंधः॥ स्वप्रकाशेप्रकाशेपकाशात्मिकाप्रमितिरूपस्यमानफलंमविद्यातीत्युक्तमाहुः॥ कथंतेति॥ अथकृतस्तस्यस्त्रवणापामत्तस्यमननाभावेविज्ञानस्यविज्ञानफलत्वंविद्वद्वेद्याधिकरणंपमर्थंबंधस्त्रवणस्यमवोचामतत्स्वात्मनिक्रियाफलत्वंतेचफलमोक्षत्वेचपक्रियेवाधिकृतत्वविज्ञानंतन्निवर्तनफलमितिपोक्तमा॥ पथोक्तंमानफलत्वमेवप्रपंचयतिं॥ मानेति॥ अहमवाधिकृतश्चेतिचकारःसंबंधः॥ तस्मिन्नसिद्धेसत्यर्थः॥ विरोधमवरोधयतिं॥ नहीतिं॥ प्रमाणाफलमुपपद्यतेहीतिं॥ तत्रमतीतिं॥ तत्वमसीतिवाक्यमुक्त्वेकत्वपदार्थमितिसुपक्रम्यकापयतेंकेने॥ आत्मानंकापैकाणोभ्यःपविभक्तंसदृपंसर्वात्मानंसाक्षिनंः श्रवणान्तरंविज्ञातवंश्वेतकेतवेपितापितिबोधितस्तत्वमसीतिदृष्टांतेर्हेतुभिश्चुतमिदुरुषंकिलोकांतरंगच्छन्गुरुणोक्तमंदेशंदर्शयन्नाह पस्मीतिविज्ञातवानद्वैतंचनमध्यापपादितमास्पर्शं॥ १६॥ किंपुनात्रषष्ठिवाक्यप्रमाणोनत्रनितेफलमात्मनिकर्तृत्वभोक्तृत्वपोधिकृतत्वविज्ञानंनिवर्तयतीत्यत्रमतीवाक्यमत्वेशब्दवाच्यमर्थंश्रोतुंमंतुंचाधिकृतमविज्ञातंविज्ञानफलार्थंप्रकृतंतस्माद्विज्ञानंनैवदृष्टमेवंकिंत्वास्मिन्नग्निहोत्रादीनिकर्माणिपृष्टमन्नाधिकृतःश्वोवसत्कर्मणांफलमिहामुत्रचभोक्तेकृतेषुवाकर्मसुकृतंकर्तव्यःस्वामित्येवंकर्तृत्वभोक्तृत्वपोधिकृतोस्मीत्यात्मनिपहिरप्रमभूत्तस्यपतज्ज्ञातोमूलमेकपेवाहितीपंतत्वमसीत्यनेनवाक्येनप्रतिबुद्धस्यनिवर्तनेतिविरोधानधिकल्पिन्नाहितीपआत्मस्वपमहमस्मीतिविज्ञातमेमदज्ञानंस्वेनकर्तृत्वमिदंकृत्वातत्फलं भोक्तृत्वंनिवाभेदविज्ञानमुपपद्यतेतस्मात्तत्तस्माद्द्वितीयात्मविज्ञानेविकाणंततोवात्मविज्ञानेनिवर्तनेतिपुक्तंनचुतत्वमसीत्यत्रत्वंशब्दवाच्येचैतन्यविज्ञानमद्वितीयंब्रह्मेति तेपदार्थस्यमनआदिषुवस्तुषुद्विःपदार्थोलोकेप्रतिमादिषुविद्वद्वादिषुहिसदृश्यतुप्रदेवत्वमितिं॥ यदिप्रत्यक्षेतकेतुःस्वाकृत्यमात्मानंनविज्ञानीयाद्येनतस्मेतं त्वमसीत्युपदिश्यते॥ न॥ आदित्यादिवाक्यवैलक्षण्यात् ॥ ॥ ॥

नन्विति॥ आध्यात्मिकंमेकत्वसामानाधिकाण्यमलंबनमितिस्वपक्षदृशंतेनोक्तमितिदृष्टांतंदूषयति॥ नन्विति॥ श्वेतकेतोःसन्मात्रत्वेतदज्ञानापोदस्वकृदुपदेशासिद्धौ स्वर्थं॥ किमध्यासवाक्यसामान्याद्याध्यासिकमेकत्वसामानाधिकाण्यमलंबनंकिंवामुख्यमेकत्वंवाक्यस्यपुरुषमित्यर्थंसमकर्मविधयंत्रिधाशब्दइतिविधिपात्वमित्युक्तमाहुः॥ नन्विति॥ गौण्यसंभवेपितुल्यानुपपत्तिमित्यर्थः॥ एकविज्ञानेनसर्वविज्ञानस्त्रुतेनैवेतिवोक्तमितिपर्ववाघाहुः॥ नेत्यादिना॥ लोकेपुक्तमिरुपपादितत्वाद्विधिप

त्यध्यासवाक्यानामप्यादित्यादेरपरित्यादीनामितिशब्दपास्तामानाधिकाण्यावशाद्वाक्यनिष्ठत्वंवाम्यतेनतथातत्वमसीतिवाक्यस्यवस्तुनिष्ठत्वमितिशब्दपा त्वाभावेनतस्यामान्याधिकाण्यस्यसुरूपपर्यवसायित्वनिश्चयादित्यर्थः॥ दृहत्वितिमकाणेक्रियः॥ दृहप्रवेशार्थस्यैवेत्यत्रतेनोबल्लमपंसंघातमिहेतिव्यपदिशतिं॥ जीवब्रह्मणो भेदेनादिपमाणविरोधान्मुख्यमेकत्वंकिंतुचैतन्यसामान्यादेकाणमितिहितीपशंकतेंं॥ नन्विति॥ पथामरादिकाणमेवघटादिकार्यनिष्ठयाहितयाप्रविभक्तं माकाशादिकार्यमन्यंतत्रब्रह्मवंमकाभेदादहितमेकाणमबाधितमित्युपदेशादकीनान्त्रोणमेकत्वमित्युतामाहं॥ नेत्यादिना॥ दृनच्चुनोपचरितमेकत्वमित्याहं॥ नचेति ॥ औपचारिकविज्ञानस्यमघात्वेदृशंतमाहं॥ तमिति॥ किंच॥ गौणमेकत्ववदतात्कर्मसमर्थत्वंविधिपात्वंवाक्यस्यवक्तव्यं॥ आद्यपिष्वेनकेतोःस्वतोवावस्तुनस्तत्वमितिरि

त्यादित्योब्रह्मेत्यादावितिशब्दव्यवधानान्नसाक्षाद्ब्रह्मत्वंवाम्यतेरूपादिमत्त्वाद्वादित्यादीनामाकाशमनसोश्चेतिशब्दव्यवधानादेवाब्रह्मत्वंदृहतुप्रवेशंदर्शयन् पितातत्वमसीतिनिर्बुद्धंशंसतात्मभावमुपदिशतिं॥ ननुपाकपादिगुणःसिंहोभिलपितःवब्रह्मत्वमहंतीतिस्यान्मैवादित्यादेरेकमेवाद्वितीयंसदित्युपदेशात्त द्वोपचारविज्ञानात्सत्तावदेवचिन्मितिसंपन्नरूपदिश्यतेममघात्मोपचारविज्ञानंसत्यमितिद्योपमानिवन्नापिकल्पितानुपपत्त्याश्रुतेर्नापिसश्चेतकेतुरोपदेशे नाल्पत्वेतन्नहिनाशादात्मत्वमितिनिर्बुद्धंसःस्यान्नापिसतःसर्वात्मानश्चकर्तृदेशानियोधोपुक्तः त्वमहीतिनिर्देशाधिपन्नेरिवयाभाध्यस्यत्वमितिनिश्चायास्यातिहिसदात्मनो पदेशार्थंतिभूतांतंभवतिननुसदस्मीतिबुद्धिंमात्रमिहकर्तव्यतयाचोपन्नेनतत्तानंसदस्मीतिसाप्यनदृतिचेत्॥ नन्वसिमत्वेप्यक्रतंब्रह्मकर्तृभवतीत्यायनुपपन्नं

॥ न॥ सदस्मीतिबुद्धिर्विधेस्तत्पर्यंतत्वान्नाचार्यवाक्यस्योनेदंतत्सतावदेवाद्वितीयमित्युपदेशात्॥

तिविकल्प्याद्यंदूषयतिं॥ नायीतिं॥ उपासनात्मनोस्तुतिनिंदितोपमार्थंमदूषयतिं॥ नापिसतइतिं॥ दृनच्चुश्वेतकेतुत्वोपदेशेनसतोनस्तुतिरित्याहं॥ नापिसतइतिं॥ श्वेतके नोक्तोपास्तेनस्तुत्यर्थंमबैपिकृतित्वात्कर्मस्तुतात्तत्तादकर्तृवाक्यस्यपुरुषमित्यार्थंसकर्मविधयंत्रिधाशब्दइतिविधिपात्वमित्युक्तमाहुः॥ नात्मदृष्टावित्यादिनात्मत्वमहंतीतिश्रुतेर्नापि त्याहं॥ नचेतिं॥ विकल्प्यांतमुद्धायतिं॥ ननुसदस्मीतिं॥ एकविज्ञानेनसर्वविज्ञानवचनविरोधान्नदृष्टविधिपात्वमित्युक्तमाहं॥ नात्मदृष्टावित्यादिनाहं॥ नन्विति॥ गौणएवेतिचुल्यानुपपत्तिमित्यर्थः॥ एकविज्ञानेनसर्वविज्ञानश्रुतेर्नविरोधोस्तीतिपर्ववाघाहं॥ नेदमेकविज्ञानेनसर्वविज्ञानंदृष्टविधिपात्वंकिंकार्यकाणत्वात्तादितिचुक्तमिरुपपादितत्वाद्विरुप

द्वितीयमात्मापिकावास्यंयत्रपंचपतिपिनेत्यादिना॥सर्वस्यापिप्रपंचस्यपरिहितानेनसप्तसाधनमुत्सादनंतत्रशक्तामंपन्नंवेदंवदंतिसत्वंतत्सापीतिपावत॥अस्तिहिनादस्यात्मानिमनेनजन्मनश्रमणांमानसपुत्रत्वादितिचोतमकर्मविधा अस्तिचत्रवातंसरचरांश्चास्तिचश्रवणाद्यानादिसाधनशक्तीनांधर्मीधर्मसाधनस्वाश्रयांश्चास्य शक्तेःसंपतिश्चजन्मादयोनिमित्तमस्यामिमानस्तंतत्कृतिपावत॥ इतिशब्दोऽआपाद्यापिकंपासर्वथोक्तिसमाप्तयर्थः॥अथयपनेनस्तानेनस्यनेनतथाचाधीष्व

पेनसर्वविद्यानसाधनशक्तिसंपन्नस्यापिनारब्धदेवपेः श्रेयोनलभवापिनोतमाभिज्ञेनविद्यावृतसाधनशक्तिसंपत्तिभिज्ञाभिमानंहित्वाप्राकृतपुरुषवत्तनकु
मा मुपसमाश्रेयःसाधनप्राप्तये॥अतःप्रत्यापिपंभवतिनिरतिशयश्रेयःप्राप्तिसाधनत्वमात्मविद्यापारति॥अथोहिअधीयुप्रावोभ्यावुन्निनिहकिलोभस
माद्अधीहिभावइतिमंत्रः॥सनकुमारोपोतीत्यंत्रस्यनिष्ठेनारब्धपसन्नवान्तस्यापनउपसेत्तेहोवाचयत्परात्मविद्यपेकिंचिद्वेत्थतेनतत्प्राप्यापनंनमामुप
सीदेदइहहानेन॥ततोहंभवंतोविज्ञानंतिलभ्यंमद्वेत्सामीत्युक्तवंतिसहोवाचनारदः ऋग्वेदंभगवोध्येमिसामवेदमाथर्वणंचतुर्थमितिहासपुराणंपंचमंवेदंवेदानांभातंसचमानोवेदव्याकोमिसर्वोव्याकरणंनहिपदादिविभागाभाषाऋग्वेदादपो
नापेतमित्यंत्रादृङ्मात्रविज्ञानस्यदृष्टत्वानच्याकुर्यात्तोगाणितंदेवधुमानंतानिधिंमहाकालादिनिधिशास्त्रंवाकोवाक्यंतर्कशास्त्रंएकायनंनीतिशास्त्रंदेवविद्यांनि
क्षत्रंनक्षत्राणिकल्पनुसप्राप्त्यस्यविद्यानक्षत्रविद्याभूतविद्याभूतविद्याभूतंतेनत्रविद्याधनुर्वेदंनक्षत्रविद्याब्रह्मविद्यांसर्पदेवजनविद्यास
र्पविद्यागारुडंवेदजनविद्याधपुकिंनस्तीतिवाघपित्यादिविद्यानानिरूपतत्सर्वंहेभगवोध्येमिसोहंभगवन्तंतर्वज्ञानंलपिमंत्रविदेवात्मविशस्त्रार्थविज्ञानवान्नवात्मी
त्यर्थः॥सर्वोहिशास्त्रेभिधानमात्रमभिधानेवसर्वमंत्रेघंतर्भवंतिमंत्रविद्यात्मिमंत्रविक्रमेविदित्यर्थः॥मंत्रंचुरुक्रमोणीतिहिवदंति॥नात्मविन्नात्मानंवेत्तिश्रु

तापपेतमर्थः॥मंत्रउपसदनस्पतिशेषः॥त्वापनस्मित्यादिशास्त्रिकंविधिवशादितिपावत॥अथनवाविपदंत्मराणपापाकर्थंव्यातमित्याशंक्याहात्वपदेनेति॥गोध
पुक्तिःकुंकुमादिसंपादनं॥तर्हिसर्वेनःसतंत्रत्वंकथंनस्तीत्याशंक्याह॥तोहमितिं॥कथंमंत्रविदित्यत्रकर्मविदितिन्यायेनाहमित्याशंक्याह॥मंत्रेषितिमंत्रविदेवनात्म
विदित्यत्रविशेषंचोदयतिं॥नन्विति॥मंत्रविन्नात्मकाष्पात्मवित्त्वमपित्यत्रदृष्टांवेमंत्रविन्मर्षिपुरुषमित्यर्थः॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अभिधानमभिधेयमित्यवंरूपस्यमेदृग्विकारःवत्वेनमिथ्यात्वादात्मनश्चविकारवत्वानंगीकारान्नंत्रप्रकाशरूपत्वाभावान्नविरोधइतिपरिहरंति॥ नाभिधानेति॥आत्मनोविकारोत्पा
वेऽभिधेयत्वेनेश्वरस्यमिथ्यात्वंशंकते॥नन्विति॥ऋतिगत्यर्थेनवर्षभेनेतिचवक्ष्ये॥नेत्यादिना॥आत्मघोतिवाक्यंनात्मन्यभिधेयतोभावेवाक्यमोषादिविरोधःस्यादित्यर्थःकंते॥कथं
नहीति॥आत्मशब्देनावाक्यमात्मनश्चिन्मात्रत्वंनपापतिपत्तिसंभवान्नोपक्रमोपसंहारविरोधोनुमानंवाह॥नैषदोषइतिपक्षिप्तेहेतावाद्योविशेषणेनहीनस्यात्मशब्दवाच्यत्वंपुनरुक्तमात्मेप

नाभिधानाभिधेयभेदरूपविकारवान्॥नचविकारवान्नित्यं॥नचविकारआत्मेष्यते॥नन्वात्मात्मशब्देनाभिधीयते॥नापदोवाचोनिवर्त्तंतेयत्रनात्मत्वेनप्रतीयंतेतत्रकथंतन्मात्मेवाभासात्मआत्मेत्यादिश्रुतेःआत्मानमत्यापपतिंनेषदोषइतिहवतिमत्याह॥आत्मानमेवविद्यायुपजानमःशब्दादेहादीनामात्मत्वेमत्याव्यायमाणस्यशिरो
धृतस्यवाक्यमपिप्रत्यापपतिपथाहरतिकाष्ठंदृश्यमानायांमेनायांयत्रध्वनियतावाक्यंस्वव्यवहितेनदृश्यमानेपिनतन्निष्ठत्वाद्दृश्यतरंतिभवतिशब्दमयोवाक्यंत्रकोमेणानेतिनाजवि
शेषनिष्ठाणांपंदृश्यमानेनात्मत्वाद्यानेनस्मिन्नदृश्यमानेपिनानिष्ठानप्रतीतिर्भवेन्नमातोदृष्टमंत्रविरुद्धमेविदेवात्मेत्यत्रकर्मविदेवात्मेत्यत्रकर्मकर्तृपंचमेविकारइतिविकारात्प्रत्यात्मिन्नात्म
विन्मप्रकृतिमत्यप्रत्ययार्थः॥अतएवोक्तमाचार्यैवाप्युपबंधेदेतिपतीवाबोनिवर्तंतेतस्मादिष्कृतिमित्यर्थः॥ ऋतमात्मज्ञानमस्त्वहिपत्मान्नेममभागदृष्टोप्योपुष्मत्तदृष्टोभवत्त
तिश्रुतिरुक्तमतिशोकंमनसामपरुक्तार्थबुद्धितामात्मविदित्यतःसोहमनात्मविन्नाहंभावःबोचाम्यरुक्तार्थबुद्धयाहंतत्पेतिसर्वदा॥तंमामोयोकस्यशोकसाःसपा
मंतेभावोहात्मापत्यात्मज्ञानोपपेनरुक्तार्थबुद्धिमापादयतश्रभयंगामपतिसर्थः॥तमेवमुक्तंवेतंहोवाचयद्वैकिंचेतदध्यगीष्ठाअधीतवानसाध्यपनेननदर्शनमुपलप्सेतेतात

॥विधेतदवाच्यमपिलक्षणापावेधपतीत्यर्थः॥केवलात्मविषयस्यात्मशब्दस्यतदर्थनिमंतरेणविधिशास्त्रदृष्टिमत्रेणाकर्थंप्रयोगाःकर्थंवातत्प्रयोगोपितनोद्विवक्षितात्मधीरित्या
शंक्यदृष्टांतेनपरिहरति॥पथेत्यादिना॥आत्मनोमुख्यलक्षणमत्रप्रकाशत्वात्मभावेफलितमाह॥तस्मादिति॥शास्त्रादीश्वरानमात्रेणात्मविन्नभवतीत्यनेनाचार्योपदेशनिय
मोनवतस्यात्मविन्मिमुक्षुंतत्रमाणमाह॥अतएवेति॥श्रोपदेशिकज्ञानविषयत्वंतहिसोक्तमित्याशंक्याह॥यतइति॥प्रातर्हितत्वात्मविद्याभूदित्याशंकमोकनिरस्तु

यापत्वेनतदपेक्षोमत्रपतिं॥ऋतमिति ॥ ॥

आत्मनो नोरुपेनात्मनाऽनेनऽऋचेनेतिपावत्।।कथंमदीपमर्घतानंसर्वनाममात्रमित्याशंक्याह।।वाचारंभणमिति।।ऋक्मुपपादयति।।नामवाइति।।तदुपसंहरति।।तस्मिंवेति।।केनरूपेणादंनामादर्तव्यमित्याशंक्याह।।नामेति।।उपास्तिप्रकारंदर्शयितुमनुरूपति।।पश्यंति।।नामित्रह्मदृष्ट्यापासमानंकिंस्यादित्याशंक्याह।।सपस्विति।।पोनामसादिवाकास्पयोनाऽऽकाशमाशंक्याह।।पोनमिति।।नामवेवनाम्नोभूयसीत्युक्त्वाद्यान्नोवृत्तान्तमाचष्टे।।वाग्वैतेति।।द्विपमिति।।जिहामूलादिश्रिता

नामंवेतदृचारंभणंविकारोनामधेयमिति।।नामंवैऋग्वेदोयजुर्वेदस्सामवेदोनामंवेतन्नामोपासतइति।।तंत्वबुध्यापश्यामतिमंविमुबुधोपासतेनदृत्यपत्नकनामत्र
त्रेत्युपासितव्यमत्रलेभवतितकुणुपावन्नाम्नोवाचंतत्रतस्मिन्नामविषयेऽस्यकामचारोनतत्रवत्विषयेभवति।।पोनामत्रह्मेत्युपासितव्युपासे
दृत्यः।।किमतिभावोनाम्नोभूयोधिकतांपदृष्ट्वत्तदृष्टयेहमस्मिमित्यादयः।।मनऽऋगाहनाम्नोवावभूयोस्तिवेतुयदातिदत्युपरुऽऋगाहयघातितन्मेभाषान्नवीमिति।।१।।वाग्वा
वऋगीतिदिपंनिहामूलादिश्रयणस्थानेषुस्थितंवाणीनामधेयंनऽऋगितिनामोवाभूयसीत्युच्यतेऽकापीऽऋगाभूयोदृष्टलोकेपद्यायुत्रासितानदृऽऋ
चंचवाग्नाम्नोभूयसीत्याहत्रावाऽऋग्वेदंविज्ञापयतस्यमंवेदमित्यादिसमानं।।ऽदृष्ट्वेदृष्टरूपमितिपंतदृपतिमहृदयतइति।।पद्यविद्यानामविध्यद्दाभावेध्य
पनाभावोध्यपनाभावेतदर्थंश्रवणाभावतश्रवणाभावेधर्मोदिनव्यज्ञापिध्यत्वविज्ञातमभविध्यदित्यर्थः।।तस्माद्वाएवंवेत्रह्मेत्युपासमानमसत।।२।।मनोमयप्राणशरीरोभारूपःसत्यसंकल्पआकाशात्मा।।मनोमयप्राणशरीरोभारूपःसत्यसंकल्पआकाशात्मेतिसर्वंसमानं।।३।।

दिशस्तेनऽऊर्ध्वाशीर्दिशोनामिकाताभ्रनिगृह्णते।।वाग्वैद्विपस्तस्यर्गाण्येवोभेमियंचोपश्चोभूयस्त्वेपिनाम्नस्तूभूयस्त्वंकृतमस्मिन्नित्याशंक्याह।।वर्णाश्चेति।।तर्पीत्यर्थःपवनेनऽऊर्ध्वमानेपिकर्मण्येवाप्य
यापकत्वमित्याशंक्याह।।कार्पीहीति।।वाचोनाम्नोभूयस्त्वंप्रश्नपूर्वकंप्रपंचयति।।कथंवेत्यादिना।।ऽतऽऊर्ध्वंनोभूयस्त्वमेष्टव्यमित्याह।।पद्यहीति।।ऋत्वग्व्यतीतेकालेभवंतंस्यात्
भूयस्त्वंसिद्ध्यतीत्याह।।तस्मादितिसर्गोवाचमित्याद्यस्यादिसूच्यते।।मनःशब्दंस्वरूपेणात्रनिगद्यतेवक्ष्यमाणेनेत्याह।।मनइति।।कथंपुनस्तस्यवाचोभूयस्त्वंतदाह।।तद्धाति ।।

॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वाचोमनस्त्वंभवेपिकुतोमनसस्तत्राह।।पंचेति।।मनसोवाग्रहीतृग्रहणेनसएषेति।।पद्यत्यादिना।।दृतच्चमनसोतिभूयस्त्वमित्याह।।पश्येति।।विक्तावुद्धिर्लोकोक्तौतीति
शेषः।।ऽऋक्षेपितिऽऋक्रूपेतिशेषः।।तस्मीतत्वमुपपादयति।।आत्मनइति।।तमन्योकल्पाभूयसीति।।सर्वेवेति।।नेकल्पश्चाकार्यमाह।।नेकल्पोपीति।।कामंतःकामावतिपीनेकल्पशब्दिते
सावंसमाह।।कर्तव्येति।।द्विविधेविषयेविभागेनसमर्थितेपिकर्मणंपश्चोऽऋक्षमंनेकल्पसमनसोभूयस्त्वमित्याशंसाह।।विभागेनहीति।।नेकल्पस्यकारणत्वात्मनसश्चकार्यतादतोभूयस्त्वमि

पत्रूपमिन्नेतर्भवतितन्नसयापकत्वात्ततोभूयोभवति।।पद्यावैलोकेद्वेनामलकेपलेद्वेवाक्षेलिबदरेपलेद्वेवाग्रोविभीतकफलेमुष्टिरेवभवतिमुष्टिर्हितेपलेव्यामोतिमुष्टी हिंते
मेतर्भवतःपद्येवाचंचनामचामन्त्रकादिवन्मनोनुभवति।।सपदापुरुषोपमिन्कालेमनसोतःकरणंमनस्पतिमनस्पतेद्विवक्तावुद्धिःकथंमंत्रानधीयाज्ञापेपमित्येवंविदक्षांक्र
त्वापेक्षीतेतथाकर्मोणिकुर्वीपतिविकीर्षाबुद्धिरुत्पाद्यकुर्वतेपुत्राश्चपशवश्चेतिपतिपत्नीक्षांक्रत्वातत्प्रयोपयोनुष्ठानेनार्थक्षेतेपुत्रादीन्प्राप्नोतीत्यर्थः।।तेषुमंत्रलोकम
मुदीपापेनेऽऽपमितिं।।तस्मात्प्रयोपयोनुशेनार्थक्षेतेप्राप्नोतीत्यर्थः।।मनोह्यात्मात्मनःकर्तेभोक्तृत्वंचप्रतिमनसिनात्मेतिमनोह्यात्मेत्युच्यतेमनोहिलोकः प्र
त्येवहिमनसिलोकोभवतितस्मात्प्रयोपयोनुष्ठानेचेतिमनोहिलोकोपत्मात्मान्मनोहिव्रह्मलपनस्यंतस्मान्मनउपासितिप्रयोमनस्त्याहिप्रमाणं।।२।।सेकल्पोवावमनु
सोभयोपयोसंकल्पोपिमनसस्वरतःकारणवृत्तिःकर्तव्याकर्तव्यविषयविभागेनसमर्थनंविभागेनसमर्थितेविषयेविकीर्षाबुद्धिर्मनसेननानंतरंत्वंचभवतिकर्मेपरोक्षे
संकल्पतेकर्मण्याहिविषयाच्चिभक्तस्यदंकर्तुपुरुषमितिऽऋथमनस्तमितिमंत्रानधीयेत्याहिऽऋथानंतरंवाचमीपतिमंत्रायुच्चारणंतोऽवाक्वेऽत्राग्निवामोद्धारणनिमित्तेवेद
व्याऽऽख्यातिनाग्निनामसामान्येमंत्राःथाद्यविशेषाःतंतएकंभस्यामात्मेहिविशेषोयंतस्मंतेतिमंत्रयुक्तमीपेकंभवंति।।मंत्रप्रकाशितेनिकर्मोणिऽऋग्वेतेनामंत्रकर्मोणिऽऋग्वेतेमं
त्रप्रकाशनेनलक्ष्यतेनाकंसत्कर्मेतंतर्भवंतीत्यर्थः।।वक्ष्यमाणेनिरुक्तेनमंत्रोपलक्षितेविधीयते।।
स्यर्थः।।कार्पकारणभावंतयोरुक्तंसापर्वकंव्यक्तीकर्तुमित्यादिना।।मनसःशक्तात्मेत्यनेनाभावितेविधेयेदर्शयति।।तोवेतिनात्रिमंत्राणामंत्रतर्भवितुंसमर्थंपति।।प्रामाण्ये
हीति।।ऋग्वेदेत्रह्मनुपलब्धकर्मणामंतर्भावत्तत्राह।।मंत्रेतिं।।ऋग्यंकर्मेनामंत्रकर्मलीत्युच्यतेत्रह्मणाविहितत्वाधिकर्मणांदर्शनादित्याशंक्याह।।पद्वीति।।ब्राह्मणस्यमंत्रव्याख्या
नरूपत्वादितिसर्वमंत्रानुपलब्धेधिकल्पतेमंत्रोनुत्वमितिसर्वः।।

DR BHAU DAJI MEMORIAL

तश्चित्तस्यादित्येवं शिक्षयितुमाह।।किंचेति।।यद्यपि चतुराह्लार्थ्यपरिज्ञानवान्सन्नेतेनार्थापत्त्यचित्तो भवतीति पोनरुक्त्यं।।अचित्तस्यात्मनश्चेतनत्वेऽप्यर्थस्येषुत्क्षेपस्य क्षणादिति।।अतएवोक्तं पशङ्कनं प्रत्याह।।चित्तभावेऽप्यनावेशात्तद्वैपरीत्यमात्रहेतोर्विक्षेपादिभिरानीतहेतोर्विक्षेपहेतुत्वमात्रं।।अथेति।।चित्तवतोऽप्यर्थस्य प्रयोजनार्थ्यं श्रोतृमिच्छतोऽकस्मात्प्रवृत्तिसंभवतीत्यत्रहेतुमाह।।तस्मादिति।।किंतद्ध्यानमित्यपेक्षायामाह।।ध्यानेनामेति।। चलत्वसामर्थ्यादिति।।भिन्नजातीयेति।।कथंतर्हि चित्ताद्भूयस्त्वमित्याशङ्क्याह।।अनेका

किंवा।।चित्तस्यमाहात्म्याद्धि तेनैकस्यादिमूलेनतस्माद्घघपिबहुविदुहुक्षात्रादिपरिज्ञानवान्सन्चित्तोनवतिप्रायस्यादिचेतनपितृत्वसामर्थ्यविरहितोभवतितेनिपुणाल्लो किकानापमत्तिविषमानीष्मप्रभृतमश्वेत्येनमाहुः।।पञ्चापंकिंचिच्छात्रादिवेदकृतवात्तद्रूपसञ्ज्ञयैवेतिकथंपनिकस्माद्घघपंबिदुहुक्षात्रादित्यमचित्तोनस्यात स्माद्रसकृतमप्यकृमेवमाहुरित्यर्थः।। अद्यात्मविरहितपरिचितवान्भवतितस्मैएतत्तुल्यार्थप्रहाणायेदोधितांशुश्रूषतेश्रोतुमिच्छति।। तस्माच्चित्तेघेवंषा मेकस्यादीनामेकायनमित्यादिश्रुर्ववत्।।चितावुभचितान्तुद्धिमद्गोः।।चित्तोपासकोभुवाइत्यादिचोक्तार्थं।।प।।ध्यानेवावचित्ताद्गोध्यानेनामशास्त्रोक्तरेवता घालेवनेघचलोभिलनातीपेनेतपितः प्रतपसेतानःस्कार्यतेतिचापमाहुः।।दृश्यतेवध्यानस्यमाहात्म्यंफलतः कथंपश्चायोगीध्यापनिश्चलोभवतिध्यानफलत्वा नेश्वंध्यापतीवनिश्चलादृश्यतेऽग्निर्वीर्यापतीवातन्निमित्यादिसमानमन्यत्।।दिवाश्चमनुष्याश्चैवमनुष्याश्चवादिवसमादेवमनुष्याःकामादिगुणासंपन्नामनु ष्यादेवसरूपेनजहतीत्यर्थः यस्मादिवेविशिष्टंध्यानेतस्माद्घरलोकेमनुष्याणामेवधनेविद्यपाप्तुर्वीमहतांमहत्त्वंप्राप्नुवंतिधनादिमहत्त्वहेतुत्वमतेरर्थः ।।

प्रतारोषोपहतस्यातीतादिफलनिरूपणानसामर्थ्यदर्शनादेकप्रतारूपोध्यानपदार्थश्चेतचित्तमात्मकाणात्मातंतोभूपानेवत्समिभेत्याह।।एकार्थतेतिचेति।।तस्यात्तितस्यभूप त्वमित्याह।।दृश्यतेचेति।।फलद्वाराणन्महात्म्यंप्रत्यक्षंदृश्यतेनसदृपनि।।कथमित्यादिना।।तीव्रवर्षीद्वाराणर्थेपलंतात्माह।। मनुष्याश्चैवेति।।मनुष्याणामिवमनोऽकुतोदे वत्वमित्याशंक्याह।।शमादीति।।ध्यानफलेनैश्चत्यंतन्महात्मरूपत्विक्षादिपुरुषेतषावतंदृश्रिमित्यर्थः।।तत्रेवहेतुंतात्माह।।यस्मादिति।।धनादिभिर्महत्वेहेतुमुक्त्वेकमेनिषावत।। ४ ।।

ध्यानस्यापारंपरेणमनुष्यानेतेनतत्फलनाभोक्तव्यते।।तस्यांशेषेषामस्तितेतथा।। ध्यानफलस्यामकलावत्वमेवस्फुरयति।। निश्चलरति।।एवकारार्थमाह।।नेति।। महत्सुपुरुषेषु ध्यानफलात्तुनिर्दृष्टिस्तत्वयमुक्त्वाव्यतिरेकमाह।।अर्थेति।।व्यतिरेकंदर्शयित्वानन्वयमुपसंहरति।।अर्थपेमहत्वमिति।।महत्सुनैश्चल्यदर्शनमनेशदार्थ्यः।।महत्वफलमा ह।।अतएवेति।।विज्ञानस्यैकाग्र्यमपत्वंमन्त्रपूर्वकंदर्शयति।।कथंचेत्यादिनाषष्ठपिण्डमाणतपातद्वानंशास्त्रार्थज्ञानपूर्वकंतथाविधकथंतएतेतीभूपत्वंतत्राह।।तस्मि

ध्यानापारोशास्त्रवध्यानस्यापारज्ञानमापारोध्यानफलस्यामरत्वेततएवोपवः करादित्यध्यानफलस्यामकलावंतरमर्थः तेमवेतिनिश्चलाश्चलस्तेनस्तुद्वारापपेपुन ल्याःस्तुद्वाः किंचिदपिधुनादिमहत्वंकरेशमप्राप्तालिपूर्वोक्तविपरीताः कलहिनःकलहशीलाः पिशुनाःपारोधोद्वासकाउपवादिनःपारोधंसामीप्यंकृमेवदरिद्रु शीलंपेषांतेउपवादिनश्चभवनसर्थंपमहत्वमाप्नोधनादिनिमित्तंनेऽस्मात्तिप्रभवतीतिप्रभवोविषयाचार्याणेश्वराद्योध्यानापारोशास्त्रवेत्सायुक्तार्थ-अतोदृश्यतेध्या नस्यमहत्वंफलतोतोभूपश्चितादृतत्तद्रूपास्तिसाधुकार्थं।।६।।विज्ञानेवावध्यानाद्भोविज्ञानेशास्त्रार्थेविषयेज्ञानतस्यध्यानकारणाध्यानाद्भूपत्वंकथंचतस्य भूपत्वमित्याहविज्ञानेनवेत्यादिविज्ञानातीत्यपमार्थेवदरिनममाणतपापस्यार्थतानेध्यानकारणतथापतुवैदमित्यादिप्रमनं।।किंच।।पञ्चादीन्यधर्मोधर्मोशप स्तुतिर्होमाश्चसाधुनीलोकतःस्मार्तेदादृष्टविषयेचप्रवैविज्ञानेनेवविज्ञानातीत्यर्थः।। तस्माद्युक्तंध्याना द्विज्ञानस्यभूपत्वंअतोविज्ञानमुपास्तेतिश्रुणापाप्तनफलंवि ज्ञानवतोविज्ञानेयपुलोकेषुतावि ज्ञानवतोलोकाज्ञानवतश्चाभिप्रेतीतिविज्ञानेशास्त्रार्थेविषयेज्ञानमत्यविषयेनेश्रुणापतद्विपुलोकोलोकाप्राप्तोती त्यर्थोपावद्विज्ञानंतस्मादिपूर्ववत्।।७।।बलेवावविज्ञानाद्भोबलमितरेषांजनानांचित्तमनसोविदुषेपप्रतिभानसामर्थ्यमनशनादीनिनेवमाप्नुवंतिभोतिभोति

ऋतेनःषष्ठीपितरेवोध्यानादिसामर्थ्यपप्राप्त।। ।।

तिं।।एतच्चतत्सध्यानाद्भोपत्वमित्याह।।किंचेति।।भूपत्वफलप्राप्त्या।।अतएवेति।।ज्ञानविज्ञानयोरुद्देश्यार्थभेदंकथयति।।विज्ञानमितिं।।नथापिलोकानामेवंतत्तानंकुतस्तद्भूपाश्रय त्वमित्याशंक्याह।। तद्हीतिं।।यथोक्तेबलशब्दार्थेयुक्तिंतुवाक्यप्रमाणयति।। अनशनादिति।।कथंतर्हियोगिनामार्षंबलशब्दमपोगास्तत्राह।।योगिरपीति।।तत्रेवेत्यर्थोप

नकेवलंकारणात्सादेवबलंविज्ञानाद्रूपः किंतुपरमेश्वरतस्ततोभूपात्वमित्याह। विज्ञानवतामिति॥ तस्माद्बलस्यविज्ञानाद्रूपात्वमितिशेषः॥ समुदितमपिकर्मपंपतेतथाच्य
वापिदृश्यमितिसंबंधः॥ पस्मादेवबलस्यकारणंविज्ञानंचकर्मपंक्तंतस्मात्तद्रूपात्वमित्येतस्मिन्नर्थेकर्मपंकारणाभावमेतपोरूपपादयति॥ पस्मादित्यादिना॥ द
तच्चबलस्यभूपात्वमेवयमित्याह॥ किंचेति॥ अथवापदृष्टेः मुंजानोपिकर्मपंविज्ञांवेतरानीवन्नपिसोदृष्टेतिसंबंधः॥ कथमज्ञानञ्चन्यमनीवनमित्याशंक्याह॥ दृष्टेतर्

विज्ञानवतोज्ञातमर्थेकः प्राणीबलवानाकंपपतेपश्चाद्दृष्टीमतोमनुष्याणाशतंसमुदितमपिपस्मादेवमज्ञाद्यपर्याप्तनिमित्तबलेनतत्सामर्थ्यपुरुषोपदाबलीबलेनतद्वानभव
ति॥ अथोत्पानोत्थानस्यकर्मनोतिष्ठेद्यस्मात्प्राणात्मापवसवर्षावातापवित्राणास्थूलसूक्ष्मायः कर्मीभवतिपरिवान्नुपसनतेनेषांसमीपगोतांशः प्रियोभवतीत्यर्थः॥ पथमोदृष्टया
मीष्यांश्छलेकायतपाद्यर्थपास्यसवोपदेष्टुर्गुणादृष्टीभवतितत्तद्बलसंश्रेताभवतितत्तरमेभिहकर्मेवमुपपद्यतत्त्वपतिनोमंतभवतिमन्वानश्चवोद्धाभवतिस्वम
देहमितितत्तत्वं निश्चितंतद्बलार्थ॥ ८॥ अन्यदावबलाद्भूपात्कर्तानुष्ठाताभवतिविज्ञाताऽनुष्ठानफलस्यानुभविताभवतीत्यर्थः॥ किंच॥ बलसमाहात्म्यंबलेनवैपृथि
वीतिष्ठतीत्यादिश्रुत्यर्थः॥ ८॥ अन्यदावबलाद्भूपात्बलंहितुल्यंकर्मबलंहितुल्यमित्युच्यतेपस्माद्बलंकारणमन्यत्तस्माद्यघपिकश्चिद्दृष्टाणत्रीनीश्वरापात्लोलोपपोगानिमि
तस्यबलस्यहान्यादिपतेनचेन्निपतेपद्यहनीवैतत्॥ दृष्टपतेहिमासमप्यनश्यंतीतीवैतोपचसंनीवत्प्यदृशभवतिगुणापितत्तस्वाश्रीतेत्यादिश्रुर्वविपरीतंसर्वंभवतिअथ
पदाबहूसहाश्मनविशेतिदृष्टीनादिकिंपास्वसमर्थःसन्नन्यस्मीपी आगमनमाप्नोत्यसप्राप्तिरित्यर्थःसायस्यविघंतेनोन्नसायीआपेदृस्पेतद्वाग्विषत्पेन॥ अथात्मपा
पेदृत्यपिपाठेपदमेवार्थोदृष्टेस्मादिकर्मश्रवणात॥ दृष्पतेमन्योपपोदर्शनादिसामर्थ्यनतरप्राप्तावेतान्नमुपाक्षंतिफलेचान्यवतःप्रभृतान्यैसन्नोकामानवतःप्रभृ
तोरकोच्चान्नपानपोनिसमन्विधानात्रोकानभिसिध्यतिसमानमन्यत॥ ९॥ आपोवाअन्नाद्रूपण्यन्नकारणात्वात॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ति॥ अनोपपोगाभावेबलहानिरितिन्यतिरेकमुक्त्वातद्रूपपोगाबलेभरतीत्यन्वयंदर्शयते॥ अथेति॥ अथात्मनपोपेदृत्यपिपाठेपितत्रात्मनपोपेदृत्येतदेवपदं अन्यत्प्राप्तिपातपा
दायेषमेकाभीकात्मनविपरीतमप्यदृष्टप्रसपोगोकारणादित्याह॥ अथेदृत्येतदिति॥ दृष्टाश्रोतेत्यादि अन्यकार्यसम्भवणादर्शपाठेतात्मनप्राप्तिपरतपायात्मेषमित्याह॥
दृष्टत्यादीति॥ कथंतदन्यकार्यमित्याशंक्यान्वयव्यतिरेकोदर्शयति॥ दृष्पतेहीति॥

अपोकारणत्वेनान्नाद्रूपत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यांतापपति॥ पस्मादित्यादिना॥ अपोमयेनान्नादात्मकत्वाच्चान्नाद्रूपत्वमुचितमित्याह॥ अप्रमयनत्वादिति॥ इदंपपः सम्पत्याद्रूतिपणा
मन्त्रादतोत्यादि॥ अमपत्वमवेदंपं॥ अपोमयंवैपुरुषंमयकत्वमुपसंहरतीति॥ इत्याद्यारभ्यते॥ इतिशब्दस्तदाद्रूत्यनेनसंबध्यते॥ विशब्दार्थेदर्शयतीति॥ अमिहूमितिः॥ अमिजलोहक्रंका

पस्मादेवंतस्माद्यदापस्मिन्कालेहृष्टिःतस्यहितस्मोमनाइष्टिर्नभवतितदाव्याधीपंतेप्राणादुःखिविनोभवंतिकिंन्वितपित्याहात्मनमसिसंवत्सरंनःकृतीपान्यतोभविष्यती
त्यपुनर्पदानहृष्टिर्भवितितदानहिनःहविनीदृष्टाआहितिनोभवंसंवत्सरंबहुरूपभूतेभविष्यतीत्यर्थःभवत्यान्नमेतेप्राणापोवैमामूतीमूतमेदाकोरणापाणाताःनिमूर्ती
पेपंथवीपरेतासिमितिमाधापर्दमामूर्ती अतोपउपासितिफलंमयोपोब्रह्मनसुपास्तआत्मेतिसर्वोक्तामान्कान्मन्निमनोविषयानित्यर्थः अथमेभवत्यात्मतेप्रावुपा
सनात्प्रियोभवतिसमानमन्यत॥ १०॥ तेजोवाअग्नेरापोपसितंसोपकारणात्कथमयकारणत्वमितिचेदुच्यतेपस्मादग्नेरितिनःतस्मात्तेहरतंतेजोवा
पुमाद्भावरूपमसत्मनानिश्चलीकृत्यदापुमाकाशमभितपसाकाशमभिव्याप्नुवंतपतिपरांतरोदुर्लोकिकानिशेषतितपतिसमाप्नेनतान्त्रितपतिदेहानंतोव
र्षितिवेरितिपरिशिष्टंहिलोकिकाग्निमभुपतेदृष्टेनतःकर्मेभविष्यतीतिविज्ञानेतेनदर्शनंसर्वमात्मानमद्वितीयंदर्शयित्वाध्यानंतरमपःसृजतेतोऽन्नंसृष्ट्वाद्रूपा
ण्यसृजितःकिंवान्यतरेतेनतत्स्वलनविलुप्तेपाणवहिरुभवतिकथंतर्हृदीमिश्चऊर्ध्वाणिविघुद्विलिंगाभिश्चतिपिंगाताभिश्चसहाहाराःस्तनयनशब्दाश्चांतिंतस्मा
न्तर्थनाराद्रूलोकिकविधोतंतेस्तनपतिवर्षिष्यतिवाद्रूत्यघुक्तार्थो॥ अतस्तेनबुपासितिस्पतेनसउपासनफलंतेजसीवैभवतिनेनोक्तंतत्स्वकर्तृकान्भावतःमका
शवतोःपहतंतमस्कान्वाघाद्यात्मिकलुप्तानाघपहतंतमस्कानपनीतंपाप्माद्यात्मिकारहितमस्कामभिसिध्यत्सन्नर्थमश्नुते॥ ११॥ ७॥ आकाशोवावेतेनसोभूपान्याद्भूतः
हितस्यतेनसःकारणत्वाछोमित्यादुमाएसेतिनेतसाहसहैकोवाद्युतिपेत्यशिरोऽक्तिनसः॥

पंकारणात्मनुपनीयफलिनमाह॥ तेनस्वेति॥ अग्नेनस्वेविधोर्नाणकार्यकारणभावेदर्शपति॥ किंवासादिति॥ तदेवापपादयतिऊर्ध्वाभिरितिनेतसोभूपलाफलमाहाति
रितिनमःशब्दार्थमाह॥ वाद्युतिः॥ वाघेतमःशब्दौप्रसिद्धंमाध्यात्मिकमज्ञानंगृहीतमज्ञानंतमसमपहतंतमस्कानित्यत्रतमःशब्देनसमित्यर्थः॥ अपहतशब्दार्थमाह॥ अपनी

तेति॥ वापीःसकाशाद्रोकाभूयांसिसुक्तमत्र श्रुत्याद्यायुक्तमिति॥

कारणत्वेपि कथमाकाशस्यवायुगृहिणीत्वेनसोमभूपत्वमित्याशंक्याह॥ कारणेहीति॥ तेनसोवायुगृहिणीरा काशस्यभूपत्वमित्याह॥ किंचेति॥ तदुपपत्त्यर्थमुपक्रमेपसज्जनातोत्तिमत्तथा॥ पाठक्रमेनाश्रित्याक्षरावर्तनेयमात्तिमत्तज्ज्ञानेथेतिविग्रहः॥ कार्यकारणत्वेक्वाचिकमुपादानोपादेयत्वनि मित्तनैमित्तिकत्वमपिक्वाचिकमेव॥ उतोत्तरभूपत्वपूर्वस्मात्पूर्वस्मान्मादेहनाशनाद्विभूपत्वेनेतिपावत्॥ स्मरन्निमित्तःसङ्गवोपस्मरात्॥ आशाशब्दोनाशोनाशोःसर्व

कारणंत्रिलोकेकार्यादृष्टेरुपपद्यतइत्यर्थः॥ कथमाकाशोवायुगृहिणस्तेनसःकारणमितितत्रोभयाकाशोवैसर्पीचद्रमसावुभौतेनोरूपोविघुल्लक्ष्मावपिश्रुतेनोरूपाण्याकाशेतःपञ्चपर्वाणितदल्पंभूपरत्नात्॥ किंच॥ आकाशोनाहपतिर्वाय्वमयः आदुन्नश्चिता आकाशोनष्टोतिअन्याकंचवाक्षमयःपतिर्यातिआकाशमंतरीक्षमत्यन्तमर्वस्तथानामतेवाकाशेबंधादिविधौ॥ आकाशात्पतेनमंतेनानुरूपेतथाकाशमभिसंकुरिद्वायतेनमतिलोमसतआकाशमुपास्वफलत्वादाकाशवतोवैविद्वांपुरुषान्विद्वान्लोकान्प्रकाशवत्तःप्रकाशाकाश्यानित्यतेबंधात्प्रकाशवतश्लोकानसंबाधान्संबाधनेसंबाधःसंबाधोस्यास्तीतद्विद्वानसंबाधानुरुगापवतीविस्तीर्णाताविस्तीर्णापचालोकेनभिसिध्यतिपावरोकाशोस्त्रियाघुरुकार्थौ॥ १२॥ स्मरोवा आकाशाङ्गपःस्मरणं स्मरंतःकारणंधर्मः॥ आकाशाङ्गपाभिनिवृत्यलिंगव्यपदेन॥ स्मर्तुःस्मरणंहिस्मरति आकाशादिसर्वमर्थवत्स्मरणवतोभोपत्वादस्तिवस्मरणं हरण्यस्य रेवसत्वकार्यत्वाभावान्नापिसत्वेसत्यभावेशक्यमाकाशादीनामवांतुमितिमतः स्मरणस्याकाशाङ्गपत्वेदृश्यतेहिलोकेस्मरणंसभूपत्वंयस्मात्तस्माद्यः विसमुद्रितावहवश्चकमिन्द्राद्रीन्लुपविंशेपुलितत्रादीनांअन्योन्यभाषितमपिन्यायंतश्चत्सुःनेचतेकंचनशब्देश्रुणुपुत्रेत्यानमन्दीन्मंतव्यंचेत्सोपुत्र रामन्दीन्सभ्यभावान्मन्दीन्तथानविज्ञानीत्यहावावंतंपरेपुमंतव्यंविज्ञानंयंश्रोतव्यंवाथशृणुपुत्रमन्दीन्लघविज्ञानीहन ॥ ॥ ॥

रेकंदर्शयति॥ असतीति॥ आकाशादेःस्मरणभावेपिसत्वमितिन्यभावपत्वाभावादानर्थक्यमुक्तं॥ संप्रति अस्मरणस्यसत्वेनाप्रतीतेरित्याह॥ नापीति॥ स्मरणस्यभूपत्वप्र नुमानानुसारेणासाधयति॥ दृश्यतेहीति॥ हिशब्दोर्थेयस्मादित्युक्तं॥ स्मरणंभावेश्रवणाद्यभावेपीतिकस्मुक्तंतद्वावेतद्भावमन्वयमाह॥ यदेति ॥ ॥

रतश्चातिस्मरणस्यभूपत्वमित्याह॥ तत्रेति॥ तदुपपत्तिपक्षत्वितमाह॥ अतरति॥ आद्यापाभूपत्वमाकांक्षाहारावुत्पादयति॥ कथमित्यादिना॥ प्राणस्मर्तासदत्वेनभूपत्वेकथय ति॥ नामोपक्रममिति॥ प्रकृतक्रमेतिवक्षायांतदुपक्रमेपसज्जनातोत्तिमत्तथा॥ पाठक्रमेनाश्रित्याक्षरावर्तनेयमात्तिमत्तज्ज्ञानेथेतिविग्रहः॥ कार्यकारणत्वेक्वाचिकमुपादानोपादेयत्वनि मित्तनैमित्तिकत्वमपिक्वाचिकमेव॥ उतोत्तरभूपत्वपूर्वस्मात्पूर्वस्मान्मादेहनाशनाद्विभूपत्वेनेतिपावत्॥ स्मरन्निमित्तःसङ्गवोपस्मरात्॥ आशाशब्दोनाशोनाशोःसर्व

तथास्मरोरणवैमभपुत्रात्तरतिपुत्रान्विनानातिस्मरेणापवूनतोभूपत्वात्मामुपास्वितिदुरुक्तार्थमित्यतः॥ १३॥ आशावावस्मरेऽङ्गपेति॥ आशावस्तस्याकांक्षाआशानष्टाकामद्व तेःश्रीमचतरर्थवास्मरणाभ्यांविश्रीश्रुरुक्तवाकर्मणाकुरुतेतत्फलाशयेवपुत्रांश्चपभूसुकर्मफलभूतानिरतिरुक्तेःशिवांछति॥ आशापिवतत्साधनाभ्यनुतिष्ठतीमंचलोकमा दोङ्गपवल्लोकेत्यहहेतुनिमित्तेछते॥ अमुंचलोकमाहुःस्मरंतत्साधनानुष्ठानेनेछतेअतआशाशानवबद्धस्याकाशादिनामपर्यंतंनाङ्गकाभूतंप्रतिभाति॥ अतआ शायास्मरेपिभूपत्वमितिअतआशामुपास्वपत्याशांब्रूहित्युपादितआगतसफलं॥ आशापासदोपासितपासोपासकसर्वेकामाःसमर्थातिसमर्द्धाछंतिअमोघाहास्या द्वारःप्रार्थनानदीभवंतिपत्नार्थितंसर्वंतदङ्गपभवतीत्यर्थः॥ पावदाशायाआतमित्यादिपूर्ववत्॥ १४॥ अ॥ नामोपक्रममाशांतेकार्यकारणत्वेननिमित्तनैमित्तिकत्वेनवोन्नी न्नाभूपत्वपावन्मिथितंसन्निमित्तनस्मरावमाशारानापोदिशाश्रितंसर्वंसर्वतोब्रिसमिवतंतुभिर्पसिन्नाणसमर्पतंपेनवसर्वतोव्यापिनोतद्वैहिरितेनसत्तेमणि णाणस्वसत्तेगणश्चितंविश्वतंतचरुषमाणिचेन्नाशापापभूपान्न॥ कथमस्यभूपत्वमित्याहदृशंतेनसमर्थ्यपंक्षङ्गपत्वेपथादेलोकेयत्रकस्याणस्यनाभोसमर्थिताःश्रोताः

समर्द्धिताःस्मेनदेवमस्मिन्लिंगासंघातरूपेप्राणे ॥

नोविपाशितमित्यत्रदृशंतमाह॥ विसमिवेतिविशब्दोमाणानविधपः॥ यथोक्तंन्यायसिन्धौतंसरूपमप्यनितिसंबंधः॥ सर्वेसन्नाद्यात्मसिन्धौनित्यमेवदृशंतद्वाससरूपति॥ पि नवेतिःसर्वतोव्याप्तिनित्यस्यवस्तुटीकाणमंतर्हितेनेति॥ प्राणस्याशापाशकाशाङ्गपत्वमाकांक्षापूर्वकंसमर्थयते॥ कथमित्यादिना॥ लिंगनाम्नोसंघातःसमुरापात रूपेसमक्षात्मनीतिपावत ॥

दुपाधितद्वारोक्तप्रमितप्रसविधिनरुद्धि॥प्रज्ञात्मनीति॥तस्मैवाध्यात्ममधिदेवंवावल्लानंसत्वपति॥देहिकमिति॥प्राणानांव्यावर्तयति॥मुख्यइति॥श्रोत्रेऽस्मिन्प्राणसंज्ञेसमर्पितमि
सुत्रात्मसंबंधः॥प्रज्ञात्मनीतिपमात्मोपाधित्वंप्राणस्यैकंतदुपपादयति॥पस्मिन्निति॥तस्मिन्सर्वैसमर्पितमितिश्रवणतोवेधः॥किमितिचेदुच्यते॥दिषुविषमानेषुमुख्यस्यैवप्राणस्य
यामात्मोपाधिकत्वमुपागतमित्याकांक्षामाह॥पञ्चेति॥प्राणाएवेष्वंप्रतिसर्वाधिकारित्वेऽक्लृप्तेतांप्रमाणयति॥कस्मिन्निति॥रीष्वंप्रतिप्राणस्यैवोपाधिकत्वेहेत्वंतरमाह॥प॰
त्तिति॥अत्रापिपूर्ववदन्वयः॥प्राणःछापावदीश्रमनुगच्छतीत्यत्रक्लृप्तेतांप्रमाणयति॥तद्यथेति॥मूलमात्राःपञ्चादयःपंचिषुवाद्दिषुद्वि
षुतज्ज्ञनकेंद्रियेषुवेत्यर्थः॥भवतुतासांप्राणःप्रीतत्वंतथापिकथंप्राणस्यछापावदाश्रयंप्रत्यनुगतित्यत्राह॥तदेषइति॥कौषीतकीनाक्लृप्तिरितिनिदेशः॥प्राणसंज्ञेक
प्रज्ञात्मनिदेहिकमुख्यिपस्मिन्प्रविश्यतानामुत्पत्त्याकाराणांपादनादौप्रतिबिंबवद्बुद्धीवेनात्मनानुप्रविशन्श्रुतहानाजलेवसर्वाधिकारीश्वासकस्मिन्नुत्क्रांतउत्क्रांतोभ
विष्यामिकस्मिन्वात्रतिष्ठितेप्रतिष्ठास्यामीतिसप्राणमसृजतेतिश्रुतेः॥पत्तत्रछापेवानुगतदीश्रुतंघट्यात्यस्मोबुनेमिर्पितोनाभावाश्रितास्वमेवैतामुमात्राः
प्रज्ञामात्रास्वर्पितःप्रज्ञामात्राःप्राणंपितनःसएषप्राणएवमात्मानमितिकौषीतकीपाठंप्रमाणस्वसाक्षिप्राणेसर्वंपर्याकेसमर्पितं॥अतःप्रएवमाणेःपारंत्रःप्राणोनसश
लेवयातिनाम्नक्लृप्तोमनादिक्रियाः॥स्वस्तामर्थ्यमित्यर्थः॥सर्वक्रियाकाकफलभेदकृत्तांप्राणएवनप्राणाद्बहिर्भूतमहीतिप्रकाशार्थः॥प्राणाःप्राणादृतिपदद्वा
नितात्तत्वात्मभूतमेवपत्मेरदातितदधिप्राणांपेक्षयात्पिचाद्यायोपिप्राणएवकथंपित्रादिशब्दानांप्रसिद्धार्थोत्तीर्णाप्राणविषयत्वमुच्यतेतत्रिप्राणेषित्रा
दिशब्दप्रयोगान्नदुरुक्तोदयप्रयोगोभवात॥॥

विशेषणावेशिष्यमतःशब्दार्थः॥आत्मातंभाग्यमनुष्यावशिष्टमेशंव्याकरोतिइवमितिप्राणःप्राणेनपातीत्यसार्थमाह॥अतइति॥सर्वान्सदत्वादितिपावत॥प्राणःप्राणेन
पातीत्यहेःप्राणोधुवेतानिमदीनिमृतानीत्यंतनस्तात्पर्यंहेत्वित्यकथयति॥सर्वमिति॥हानर्हेषस्यंप्रदानस्यस्वप्राणमिन्द्रत्वंप्रकटयति॥प्राणइतितेइतीतिरीषमान
मुच्यतेऽस्यस्यंप्रदानस्यसत्वप्राणमिन्द्रत्वात्प्राणंपेक्षेत्युक्तं॥माणसप्तदीत्यत्रमतःशब्दार्थः॥प्रसिद्धिर्नलिकमणीपेक्षतेकथमितिअन्वयमुखेकाक्यांपित्रादि
शब्दानांप्राणविषयत्वन्नप्रसिद्धिंहित्वंघनमित्याह॥उच्यतइति॥॥॥

अन्वयव्यतिरेकावेवप्रथमंदर्शयतिकथमित्यादिनापित्रादिषुप्राणेसतिपित्रादिशब्दानांमुख्यमप्रत्वमसत्वादाप्रयुज्यमानत्वंतदसिद्धयते॥तंकाद्यादिषुक्रमेणादिपरेण
नित्यक्लाप्रभेदेनाप्रयुंक्ते॥पित्रादिषुमिषवादिनंप्रतिविदेकिनोधिक्कारवचनेहेतुमाह॥पितरइति॥प्राणेपित्रादिषुपित्रादिशब्दानांमुख्यमानत्वमसत्वपमुक्त्वमतिरेक
माह॥अथैनानेवेतिसमस्तपुंजीकृत्यत्वपस्यावपवादाभिमंत्रेपत्यर्थः॥यद्यपीमुपत्रमादेवमर्थोपेतंतथापित्वस्मिन्वेदवृत्यं॥तदेवातिक्रांतंविविनष्टिसमाहे
तिं॥अवपवविभजनमादिशब्दार्थः॥तदेहसंबद्धमित्यक्लृप्तेषुक्लृप्तिपित्रादिविषयः॥पद्यपित्यक्लृप्तेप्राणेश्रयिदेहेषुपित्रादिशब्दोदृष्टस्तथापिनोमुख्यत्वंविषयक्लृ
प्तेत्यादहमयःकश्चिपित्रादानांप्रत्यतंमपदितंमशमिवतदननुरूपमिवकिंचिदूचनेतंकाद्यादिपुक्रमेणाहतदेनंपार्श्वस्थाआदृदिवेकिनोधिक्कारक्लृप्ति
स्तत्रामित्यवंपितृत्वादेवंतंपितृहेतत्यादि॥अथैनानेवोक्तप्राणोत्क्रमेदेहनाथान्यघपिश्लेनसमासंसमस्यतिघंदहेद्यत्समस्तंदहेदेवमप्यनिक्रामपि
कर्मसुमासमासादिप्रकारोणदहनलक्षणोतदेहसंबद्धमवकुर्वाणंतंवेनंबुपुःपितृहेत्यादि॥तस्मादन्वयव्यतिरेकाभ्यामवाप्यतेऽतपित्रादयोपिप्राणए
वेति॥तस्माप्राणोमुख्यंवेतानिपित्रादानिमृतीणांभवतिबलानिक्षिणोतिवलेवारथप्राणंविदेतुंयथोक्तप्रकारोणपश्यन्मूलतोनुभवन्नेवमन्वानाउपपत्तिभि
श्चितपत्नेवविज्ञानन्नुपपत्तिभिःसंपोप्तेवमेवेतिनिश्चयंकुर्वन्निति्यर्थः॥मननविज्ञानाभ्योहिसंमतःशास्त्रार्थोनिश्चितोदृष्टोभवेत्अतस्वेपक्षपन्नतिवादीभवति
नामाघाशंतमतीत्यवदनर्थीनोभवतीत्यर्थः॥तंचेदुपुत्तंपरिएवमतिवादिनमनर्थदासवैःशब्दैः॥॥॥

कर्मानुष्ठानेषिशिष्टाहीदृष्टेतिभावः॥उक्त्वान्वयव्यतिरेकंफलमुपसंहरति॥तस्मादिति॥प्राणेसेवपित्रादिसंज्ञकत्वेकिंसादिमाशंकामाह॥तस्मात्प्राणोहीति॥प्राणस्यमु
पात्वनिमंषुत्पाद्यतद्धितानपत्यमाह॥सवादति॥प्राणविदतियादीभवतीतिसंबंधः॥कथंप्राणविदसिद्धेप्राप्तामाह॥एवमितिएवंप्रत्यक्षेपथोक्तप्रकारेणफलतो
नुभवसहकृतेनसाक्षात्कारेः॥तदनुदर्शनेनेवप्राणविदेतिश्रुतिरितिकिमितिमननविज्ञानेपप्यनुपपत्तेनेनाह॥मननविज्ञानाभ्योहीति॥ऋक्त्वान्वयव्यतिरेकावेवापपत्ति
सहकृताद्वाक्याद्यःप्राणविषयंज्ञानेनापतितत्रविज्ञानंविवक्षतेतत्फलसाक्षात्कारार्थीनपतिषेटः॥मननविज्ञानेविनादृष्टीनासंभवोतःशब्दार्थः॥एवंमननादिद्वारोनिषावन॥

अतिवादित्वं स्यात्सत्यमिति॥ नामादीति॥ नाम वै ब्रह्मेत्युपक्रम्य क्रमात्प्राणादीनां ब्रह्मदृष्टिविधानात्प्राणोऽस्मीत्युपास्तिवाक्यात्प्राणस्य ब्रह्मत्वाच्च प्राणो ब्रह्मेति वाक्यशेषः॥ कथं तर्हि प्राणविदो नातिवादित्वमुक्तमित्याशङ्क्याह॥ नेत्यादि॥ किंतर्हीति॥ प्राणविदोऽतिवादित्वं प्राणस्य ब्रह्मत्वेऽपि प्राणविद्यायां प्राणस्य ब्रह्मत्वेन प्राणविदः प्राणं ब्रह्मेति ब्रह्मदृष्टिविधानात्प्राणविदो ब्रह्मविदोऽतिवादित्वं नास्तीत्यर्थः॥ ननु प्राणविदः प्राणं ब्रह्मेति ब्रह्मदृष्टिविधानात्प्राणविदो ब्रह्मविदोऽतिवादित्वं नास्तीत्युक्तं तर्हि प्राणविदः प्राणं ब्रह्मेति ब्रह्मदृष्टिविधानं व्यर्थं स्यादित्याशङ्क्याह॥ तमेवमिति॥ एतमाकाशं प्राणं ब्रह्मेति ब्रह्मदृष्टिविधानं प्राणविदः प्राणस्य ब्रह्मत्वेन ब्रह्मविदोऽतिवादित्वं नास्तीत्येतत्प्रतिपादयितुं प्रवृत्तं तत्

DR. BHAU DAJI MEMORIAL

पामार्थमत्समविज्ञानन्न पिवदत्सग्रादीनित्याशंक्याह। पल्लिति।तर्हि कथंतर्हवपामार्थमत्समिति वदतो भीष्मस्यिद्धिरित्याशंक्याह।।नन्विति।।तत्रैवतर्हिरूपाण्यिष्यमिषं तेनेत्याह।।तच्चेति।।अतोसनाभिमत्सवादित्वेकिंचत्सत्सवाभित्वमेवत्वुपसंहरति।।दत्सनदृति।।अतिरिक्तदृष्टीपित्वान्वपमाचष्टे।।विज्ञानन्निवेति।।अक्षत्तर्हिसत्यविज्ञान एवैकमतिवादित्वमित्याशंक्याह।।नचेति।।पक्षेवेविज्ञिज्ञासाद्वाप्तमविज्ञानंज्ञेयमिमेवमिषंवेदित्यर्थः।।सत्यवदनंप्रतिसमविज्ञानसपथाकाण्।।त्वमुक्तंयाश्वर्वसप वैशो नामुत्राकाण्त्वेनदृश्यमित्यतिदिशति।।एवमिति।।विज्ञानन्काण्।।मनंप्रतिव्यीचष्टे।।मतिरिति।।मननंहेतुभूतंअद्वाव्याकरोति।।आदरइति।।अद्वाहेतुंनिष्ठांव्याचष्टे।

पल्लविज्ञानन्वर तिसाग्यादिशब्दैनाग्यादीनामार्थमतदूपान्मत्समानोवरतिनन्नुतेहूपत्रपत्रतिरेकेणपमार्थकसंनितत्याताग्यपिरूपाणिमत्समत्वेनप्रतीतानाविज्ञानमत्संवदति।।विज्ञानन्निवसंवदतिनचतत्सत्यविज्ञानमविज्ञिज्ञासितमप्रार्थयेत्तापतस्याहविज्ञानन्नेवविज्ञिज्ञासितव्यमिति।।पक्षेवेविज्ञानेभावोविज्ञिज्ञासा तिपदंसत्याईनांचेदानीतरीतत्।।।।कोसंतानांपूर्वहेतुत्वेव्याख्येयः।।१७।।परावेमनुतरति।।प्रतिमिन्न नंतर्कोमंतव्यविषयआदरआलिकबुद्धिःश्रद्धानिष्ठागुरु शुश्रूषादिःतत्सत्वेब्रह्मविज्ञानाय।।१८।।१९।।२०।।कं।।परावेकोतीतिक्रतिरिदिपतेपमःचिंतेकाय्यताकाण्चसमोहितसंनिष्ठादीनिपर्यायाकाभिधंतिविज्ञाना वमाकाभि।।२१।।सापिक्रतिर्परावेसंबलमतोस्त्वेनाभिशपंवस्यमाणालब्धयंसंपतिमसंतनरामवतीसर्थः पद्यादृष्टफलसाक्रतिलंथहाधिनासंबलमाकोति ।।

निष्ठेति।।निष्ठानिदानेक्रतिंविभजते।।क्रतिरिति।।कथंपुनरेतेषामुत्तमांश्रर्वसश्रर्वसकाण्भवतितत्राह।।तमसोहीति।।क्रतिस्तर्हिकुतोभवतितत्राह।।सापीति।।परासंबल मतेतरोभवतीतिभेदेभेदः।।ननुसुबलाबलसंद्रिपसंपमादिव्यतिरेकेण।।भाक्रकथंसुबलाभावीनाक्रतिरित्याशंक्याह।।सुबलेति।।वस्तुपाण्सुबलबलयलाभिमाना देवपद्योक्राक्रतिःसिध्यतीत्यर्थः।।सुबलबलयाकोतीत्येतत्तदृष्टांतेनसाधयति।।पद्येति।।दृष्टंफलंपुत्रपद्यादिनन्नसहुविदेहाश्रर्विकालोकेकक्रतिर्दृष्टातथात्मसंपिसु बलबलैवकोतिनतुविनातदुद्देशमित्यर्थः।। ।।

नन्दिष्टियाण्मनसश्चसंयमपूर्वकंसुखंभवतितथाचकथंतन्नश्चाकोतीत्युच्यतेतत्राह।।भविष्यदपीति।।उतात्रेथमाकांक्षापूर्वकमुत्थापयति।।अथेत्यादिना।।भूम्नोश्वी णांविदेषविकंसुखमल्पीत्याशंक्याह।।ततोवीण्।।ति।।कथमल्पत्वेपिसुखत्वंवार्पतेतत्राह।।अल्पसेति।।दुःखपोतात्मोप्रल्पसुखादसंदुःखलेषिकथंसुपसंपनंभवतीत्या शंक्याह।।नहीति।।अल्पसुखादसदुःखोत्तमेवेस्टेफलितमाह।।अतइति।।भूम्नःसविशेषत्वंनिर्विशेषत्वंचेतिपक्षपूर्वकंनिर्विशेषत्वंनिर्द्धारयति।।किमिमानि।।नाम श्रुतीतिसंभूमेतिसंबंधः।।किमितिसर्वेनाद्दिष्टमित्सत्तदर्थेनश्रवणादेरेवनिषेध्यत्वेनात्रग्रहणमित्याशंक्याह।।नामेति।।अनुक्तनांसशब्दीनांसुपलक्ष

भविष्यदपिफलंलब्धंसुख्यतेतदुद्दिश्यप्रइत्सुपपतेः।।अथेदानीमुक्तादिषुउत्तोत्तरोषुसत्सुसंसलपंमेवप्रतिभासतेतत्रद्दिष्टानांपरस्यापत्यकार्यरतिप्रांत तरमुच्यतेसुखंत्वेवविज्ञिज्ञासितव्यमित्यादिसुखंभावोविज्ञिज्ञासरत्समभिमुखीभूनाह।।२२।।पोंवेभूमात्मह।।निद्रापेवहीतिपर्यायाः तत्सुखंततोवी क्रातिशयत्वाद्दल्पमनंतत्तस्मिन्नल्पेसुखनास्त्यल्पत्वसाधिकतमाहेतुतात्मोचदुःखनहिदुःखबीजंसुखंदृष्ट्वाद्दिलोकेतत्प्राघुर्नाल्पेसुखमस्तीति त्मा तोभूंवेसुखंतत्मादिदुःखबीजनत्वात्तेभवादुल्लः।।२३।।कंलक्षणोसोभूमेतिसाह।।पत्रपक्षिन्भूम्नितत्वेनान्यदृश्यमस्तिनकाण्नदृश्यात्सोविभक्तोदृश्यात्पपति तथानान्यश्रुणोतिनानारूपपारंवांतभीवादिद्वयधर्मेदृश्यतद्गाहकपारंवहदृश्यनश्रवणादेरेवहेतोरात्मत्वेनाभिमतेषांचोपलक्षणार्थत्वेनमननंतत्रोक्तंद्रष्टव्येनात्मन्मत्व तरतिप्रापशोमननपूर्वकत्वाद्विज्ञानस्यतथानात्मद्विज्ञानाज्ञातिरेवंलक्षणोपःसभूमाकिमत्रप्रसिद्धात्मदर्शनाभावोभूम्युच्यतेनात्मत्वप्रतीत्यादिनाअथात्मत्व पद्यपत्वात्मानंपश्यपतीत्यत्तकिंचात्।। ।। ।।

णार्थत्वेनाग्राह्यपोर्थेहणास्पर्शनाघविषपत्वप्रसाधिभूम्निभावादित्याह।।अत्रेषामिति।।अत्रेतिलक्षणावाक्योक्तिः।।तत्रहेतुमाह।।प्रापशारति।।पक्षिन्भिकाण्तत्वविवरणा पामत्सोत्तनपद्यपतिनत्रकाण्तिनमनुतेनविज्ञानातिसभूमेतिदृष्टदृश्यादिविकल्पादिनिषेधेनाध्यासाधिकाण्तीपत्वतिसत्यविकल्पाविषयत्वेनैवभूमत्वलक्षाभिसुपपेहा तिःएवमिति।।उक्तमिदलक्षाण्स्फुरयिंतुंविमृशति।।किमत्रेति।।लोकमसिद्धदृशिनादिविषयत्वाभावमात्रेभूमोनक्षाणंतन्निषेधेनतत्त्वेपत्वंदेतिविमर्शार्थः।।कस्मिन्सोकोना मन्कोदरोधरतिद्विष्यःपृच्छति।।किंचातरति।।

DR. BHAU DAJI MEMORIAL

आद्यमनपपन्नत्वमेवदर्शयति॥यदीति॥अपपन्नप्रतिहतस्वदर्शनादेर्विषयत्वंप्रत्यिनास्तीत्येतावन्मात्रेतत्सन्नक्षणमित्युच्यतेचेत्सर्वविकल्पातीतःपरमात्मात्मभूमेतत्समानलक्षणमि
दंतात्पर्यः॥द्वितीयेपपन्नमनूद्यतस्मिन्दोषमुद्भावयति॥अथेत्यादिना॥तमेवदोषंप्रश्नपूर्वंकंस्फुटयति॥पथेवमित्यादिना॥प्रतिक्रियाकाकफलभेदेकथंसंसारनिवृत्ति
मत्राह॥किंपति॥सतिभेदेक्रियादेःसंसारत्वंलोकदृष्टंतेदृलक्षणेपादेकस्मिन्नेवक्रियाकाकभावसनसंसारतेतिवादपति॥आत्मैकत्वइति॥एकस्मिन्क्रियादिभे
दस्यासंभवंदर्शयन्नुत्तरमाह॥नात्मनइति॥द्वितीयपपन्नमनूद्यदूषयतेसपीक्षंतमप्यपपन्नत्वमिति निश्चिन्वंश्चाकते॥अन्यपेति॥आद्यपक्षेपिनपपद्यतेत्याह
तावंतंवदर्शनाद्यभावस्यभावंत्रिसत्यइतिचविशेषणाव्यर्थंस्यात्तमित्यर्थेनाव्यर्थमेवंदर्शंवचनमित्याशंक्याशिष्यःस्वपक्षमेवब्रूते॥दृश्यतेहीतिनोक्तंहिपक्षश्च

पक्षदर्शनाद्यभावमानमित्युच्यतइहापेक्षसंव्यवहारविलक्षणा॥भूमेतुकंभवतिअथात्मदर्शनविशेषप्रतिषेधेनात्मानंपश्यतीत्युच्यतेतदेकस्मिन्नेवक्रियाका
कफलभेदाभ्युपायोभवेद्यद्येकोदोषःस्यातेनन्वयंमेवदोषःसंसारनिवृत्तिःक्रियाकाकफलभेदाहिसंसारस्यात्मैकत्वस्तुक्रियाकाकफलभेदःसंसारविल
क्षणइतिचेन्नात्मनोनिर्विशेषैकत्वाभ्युपायभेदर्शनादिक्रियाकाकफलभेदाभ्युपायप्रपञ्चमात्रत्वादस्यदर्शनाद्यभावोक्रियेतेपिपक्षेसंसन्नपपद्यतीति
चविशेषणा॥अनर्थकेप्यात्मनिचेतदृश्यतेहिलोकेपत्रशाखादेःसंसारहेत्वन्वयपपद्यतीत्युक्तंतेधर्मादेरात्मानंचनपपद्यतीतिचेन्न॥नतत्समीक्ष्यकर्तृ
वदेशादधिकारणाधिकर्तव्यभेदानुपपत्तेःनह्यात्मदर्शनंकर्मवाद्वितीयेपसत्यमितिवक्तुंनिर्धारितत्वात्॥अदृष्टेपऽनात्मेनसंदृशेतिहृषमस्यविज्ञाताभोक्तेनवि
ज्ञानीयादित्यादिश्रुतिभ्यःस्वात्मनिदर्शनाद्यनुपपत्तेः॥

सेयंहेनात्मन्यपपत्तिरेवंद्वितीयेपमितिपक्षेणाहदृश्यतेनचतत्सर्वंयुक्तमभिप्रेत्यवदतिनणात्वाद्यथातस्मिन्पक्षेकर्मनाद्यदर्शनेपिसंसारहेत्वन्वयपपत्तीतिब्रुवतस्तेनार्थ
क्यंनाप्यतेकिंतुतत्रत्वंभादीनांतत्सदर्शनमिष्टंतथापत्तिरात्मन्यपपन्नासत्यपपत्तौसत्यांविशेषाणांचैक्यभ्रमाधानेनकर्तृत्वमित्यर्थः॥किंविशेषणार्थकत्वानुपपत्त्याभूमत्वाधिकरणा
धिकर्तृभावःस्वात्मदर्शनेचवाच्यमित्युच्यतेकिंवाप्रकृतत्वात्तावतिवक्तव्येतिएवंछतेतत्रायंदृष्टपति॥नेत्यादिना॥तथात्वात्तत्समीतिचदर्शयन्॥निर्धारितत्वाधिकरणाधिकर्त
व्यभेदानुपपत्तिरितिशेषः॥अन्यत्रात्मन्यपपत्तीतिविशेषणादात्मनःस्वदर्शनंवाव्यमितिन्यायाह॥अदृष्पराजा॥

द्वितीयमनूद्यातिमाह॥पत्रेत्यादिना॥पपत्तिहाभावादृष्टांतेनसंसरपति॥पथेति॥एकस्मिन्नेवभूम्निपत्रेतिविशेषणमनर्थकमित्युच्यतेसत्यंविकल्पातीतःपरमात्मात्मभूमेतत्समानलक्षणमि
दंतात्पर्यः॥द्वितीयेपपन्नमनूद्यतस्मिन्दोषमुद्भावयति॥अथेत्यादिना॥तमेवदोषंप्रश्नपूर्वंकंस्फुटयति॥पथेवमित्यादिना॥प्रतिक्रियाकाकफलभेदेकथंसंसारनिवृत्ति
मत्राह॥किंपति॥सतिभेदेक्रियादेःसंसारत्वंलोकदृष्टंतेदृलक्षणेपादेकस्मिन्नेवक्रियाकाकभावसनसंसारतेतिवादपति॥आत्मैकत्वइति॥एकस्मिन्क्रियादिभे
दस्यासंभवंदर्शयन्नुत्तरमाह॥नात्मनइति॥द्वितीयपपन्नमनूद्यदूषयतेसपीक्षंतमप्यपपन्नत्वमिति निश्चिन्वंश्चाकते॥अन्यपेति॥आद्यपक्षेपिनपपद्यतीत्याह
तावंतंवदर्शनाद्यभावस्यभावंत्रिसत्यइतिचविशेषणाव्यर्थंस्यात्तमित्यर्थेनाव्यर्थमेवंदर्शंवचनमित्याशंक्याशिष्यःस्वपक्षमेवब्रूते॥दृश्यतेहीतिनोक्तंहिपक्षश्च

पक्षदर्शनाद्यभावमानमित्युच्यतइहापेक्षसंव्यवहारविलक्षणा॥भूमेतुकंभवतिअथात्मदर्शनविशेषप्रतिषेधेनात्मानंपश्यतीत्युच्यतेतदेकस्मिन्नेवक्रियाका
कफलभेदाभ्युपायोभवेद्यद्येकोदोषःस्यातेनन्वयंमेवदोषःसंसारनिवृत्तिःक्रियाकाकफलभेदाहिसंसारस्यात्मैकत्वस्तुक्रियाकाकफलभेदःसंसारविल
क्षणइतिचेन्नात्मनोनिर्विशेषैकत्वाभ्युपायभेदर्शनादिक्रियाकाकफलभेदाभ्युपायप्रपञ्चमात्रत्वादस्यदर्शनाद्यभावोक्रियेतेपिपक्षेसंसन्नपपद्यतीति
चविशेषणा॥अनर्थकेप्यात्मनिचेतदृश्यतेहिलोकेपत्रशाखादेःसंसारहेत्वन्वयपपद्यतीत्युक्तंतेधर्मादेरात्मानंचनपपद्यतीतिचेन्न॥नतत्समीक्ष्यकर्तृ
वदेशादधिकारणाधिकर्तव्यभेदानुपपत्तेःनह्यात्मदर्शनंकर्मवाद्वितीयेपसत्यमितिवक्तुंनिर्धारितत्वात्॥अदृष्टेपऽनात्मेनसंदृशेतिहृषमस्यविज्ञाताभोक्तेनवि
ज्ञानीयादित्यादिश्रुतिभ्यःस्वात्मनिदर्शनाद्यनुपपत्तेः॥

सेयंहेनात्मन्यपपत्तिरेवंद्वितीयेपमितिपक्षेणाहदृश्यतेनचतत्सर्वंयुक्तमभिप्रेत्यवदतिनणात्वाद्यथातस्मिन्पक्षेकर्मनाद्यदर्शनेपिसंसारहेत्वन्वयपपत्तीतिब्रुवतस्तेनार्थ
क्यंनाप्यतेकिंतुतत्रत्वंभादीनांतत्सदर्शनमिष्टंतथापत्तिरात्मन्यपपन्नासत्यपपत्तौसत्यांविशेषाणांचैक्यभ्रमाधानेनकर्तृत्वमित्यर्थः॥किंविशेषणार्थकत्वानुपपत्त्याभूमत्वाधिकरणा
धिकर्तृभावःस्वात्मदर्शनेचवाच्यमित्युच्यतेकिंवाप्रकृतत्वात्तावतिवक्तव्येतिएवंछतेतत्रायंदृष्टपति॥नेत्यादिना॥तथात्वात्तत्समीतिचदर्शयन्॥निर्धारितत्वाधिकरणाधिकर्त
व्यभेदानुपपत्तिरितिशेषः॥अन्यत्रात्मन्यपपत्तीतिविशेषणादात्मनःस्वदर्शनंवाव्यमितिन्यायाह॥अदृष्पराजा॥

भवतानिमेव पार्थंपक्षपूर्वकमनूद्यतार्पयन्नाह॥ कस्मादित्यादिना॥ उक्तमेवार्थंव्यनक्ति॥ कस्मादिति॥ अहंकारात्मनोपरेशास्त्राभिप्रायमाह॥ पर्यंतमिति॥ कोभाव
हेकारणमिति दिश्यतेऽतएवाशंक्यमपोद्यतेनानुषङ्गपूर्वकमाह॥ इदमिति॥ अहंकारादेरात्मत्वाद्यात्मादेशस्यानात्मपर्यंतमाह॥ अहंकारेणेति॥ उक्तात्मविज्ञानवतः कृतकृत्यतामाह॥
आत्मेवेतिएकमितिसजातीयभेदरहितमसजातीयभेदशून्यमित्यर्थः॥ अस्यब्रह्मेतिविजातीयभेदशून्यमुच्यते॥ तस्मात्कीदृशोब्राह्मणोभवेदतआह॥ इहमानिति॥ ब्रह्मवाघ्रह्मधनस्य

कस्मात्पुनःकश्चिन्नप्रतिष्ठितइत्युच्यतेयस्मात्सएवमूढमाधत्तान्नतद्घृतिंकरोत्यस्मिन्प्रतिष्ठितःस्यात्यथापरिषदित्यादिसमाने॥ प्रतिमूर्म्नोत्यस्मिन्भूमादिप्रति
ष्ठितःस्यान्नतुनरप्रतिसएवतुसर्वंपतत्यतस्मात्सोनकश्चित्प्रतिष्ठितोपत्रनाम्नासएषपतीत्यधिकरणेधिकरोतीत्यधिकारोनिश्चयोनिर्देशादृष्टुंविरो
मूमास्पदित्यर्थंकमकस्यचिन्माभूदित्यतोयानंतामहंकारादेशंश्रुत्यहंकारोणतिरिक्षतइत्यहंकारादेशंदृष्टुमसत्यर्दर्शनहंकारेणहमेवाधत्तादि
त्यादिनाऽहंकारोणदिहादिसंघातोव्यादिरिक्षतेः विवेकिभिरित्यतस्तदाशंकामाभूदित्यथानंतामात्मादेशंआत्मनेवकंचनेनसत्स्वरूपेणाऽद्वैतेनाद्वितीयेनआत्मेव
सर्वतःसर्वमितिसर्वमेकमतंसर्वतोव्योमवत्सामित्यएवमूचुरित्यएवमुक्तवंतोविदुषांसंप्रदायविदुषांसंप्रदायविदुषांसंप्रदाय

णादेषविषयुक्तैस्तद्विषयानिंद्रियेषु निरुध्यादिस्मृतिमाश्रित्याहारशुद्धयाकरोति॥ आहियतइतीति॥ कथंतस्याहियमाणत्वंतत्राह॥ भोक्तुरिति॥ क्षीदृशीतस्याशुद्धिरित्याशंक्याह॥ एतीति॥ आहाराशुद्धिफलमाह॥ तस्मादिति॥ अंतःकरणशुद्धिफलंकथयति॥ सत्विति॥ स्मृतिलाभफलंदर्शयति॥ तस्यांचेति॥ भवतीत्याहाशुद्धिरेवेत्तिंतत्रिशं

आहियतइत्याहाः शब्दादिविषयवितानंभोक्तुर्भोग्यभूतंप्रपंचजातंतस्यविषयोपलब्धिलक्षणस्यवितानस्यशुद्धिराहाशब्दाग्राह्यरागद्वेषमोहशोकसंसर्गविषयवि
ज्ञानक्रियार्थैः॥ तस्मादाहारशब्देनात्रतदुपलक्षितः करणसमूहस्यशुद्धिर्नैर्मल्यंभवति॥ सत्यशुद्धौचतत्संपर्कजावांतेभूमात्मनिभ्रवोः विधिनाप्रत्यविस्मरणा
भवति॥ तस्मांचलत्यापोस्मृतिलंभेनसर्वग्रंथविप्रमोक्षोविद्यायाप्रमोक्षोविनाशोभवतीति॥ यतश्चतदुत्पत्तौतत्संपर्कोक्रमाद्धेतुरशुद्धिर्मूलंतस्मात्साकांक्षैस्तत्पर्थैः॥ सर्वेशास्त्रार्थमशेषतउल्काकापिकामुपसंहरति॥
अकृतिः तस्मैमृदितकषायायपवाहीदिवंकषायोगाद्वेषादिदोषाः सत्वसंज्ञनाख्यात्तज्ञानंवेगवाप्याप्यासरूपस्यरागस्यालंतोमृदितोविनाशितोपसनाद
रसनस्यैषाणयमृदितकषायायपतमसोविषयालक्षणात्सारंपरमार्थतत्वंदर्शयितुंवरिवस्यितुंसमर्थं॥ कोसौपुमानुत्पतिंप्रलयंचैवभूतानांमाअतिवेत्तिं॥
वेत्तिविद्यामविद्यांचसवाच्यांभावानिर्मिमंधर्मानिमंकुमारः॥ तमेवसनत्कुमारंदेवंस्कंदस्माचक्षतेकथयंतिनतिदूरा॥ दूरंचनमआपयतिसमास्यर्थः॥७॥
॥२६॥७॥ इतिश्रीगोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्यस्यपरमहंसपरिव्राजकाचार्यस्यश्रीशंकरभगवतःकृतौछांदोग्योपनिषद्विवरणेसप्तमप्रपाठकः॥७॥अ॥

षः॥ प्रकृतवाक्यतात्पर्यमुपसंहरति॥ यतरतिः॥ तस्मिंमृदितकषायपित्यादिवाक्यमवतार्यव्याचष्टे॥ सर्वमिति॥ अआतिः॥ तिमापर्यंतोगतस्यवैशिष्ट्यंनामाह॥ तमेवेति॥७॥इति रामः
श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानंदपूज्यपादशिष्यभाष्यटीकायांसप्तमोध्यायः॥७॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ १२

ॐ॥ पूर्वमिंद्रस्याप्रदेशनिर्विशेषमात्मत्वमनवच्छिन्नंप्रदानेरेकतानमविरतंतत्याचोपनिषद्राभेदीतार्थेकिमुशिष्यतपदर्थमध्यापनायाभिप्रायंकाट्॥ घघपीति॥
कर्तुमितितद्धिरामापविशिष्टेदेशउपदेष्टव्यइतिसंबंधः॥ संस्कुर्वतीनांतद्विपाप्रार्थदक्षतीत्रस्याणोधिरातिपेक्षितेत्यर्थः॥ नकेवलंमंदाधिकारिणांब्रह्मविगमशंषत्तेन
दृष्टदेशोपदेश्यस्वात्रकर्तव्याकिंतुप्रवक्तव्यानुक्तगुणाधर्थीतोपदेशायाक्षुकार्यइत्याह॥ घघपीति॥ अवशिष्टमर्थीनामनुपदेष्टव्यमन्वाचष्टे॥ तद्धेति॥ मंदधिर्णांब्रह्मधीशेष
त्वेनदेशाविशेषवद्गुणविशेषवद्ब्रह्मवर्णाद्विशाधनविशेषोविधातव्यइतिसंबंधः॥ छांदोग्यब्रह्मज्ञानवंतावा विधिवेनापिविघर्षवैमुख्यसंभवाद्विधिनेत्याशंकाह॥ घघ

ॐ॥ घघपीद्रदेशाकालादिभेदव्यत्यस्तंब्रह्मसंदरकभेदादूनीपमानेवेदंसर्वमितिघस्तप्रमपोधिरा॥ ततथापीहमंदबुद्धीनांशिष्टाद्भेदबुद्धिनेदंमादिता
बुद्धिर्नदाकसतेतद्दृढापामार्थविषयाकर्तुमिनथिाम्यवब्रह्मनपुनाभार्थसिद्धीतितद्विरा॥ मामहृदयपुंडरीकदेशाउपदेश्योघघपीघस्तत्सम्यक्प्रत्ययेकविघपनिर्गुणाद्वा
मतत्वेनथापिमंदबुद्धीनांगुणवत्तुसिद्धत्वात्तत्सकामादिगुणवत्वेचवक्तव्येतथापघपीब्रह्मविद्योत्पादिविषयेभ्यःस्वपमिवोपासीभवति॥ तथाप्यनेकजन्मविषप
रेषांभ्यासेननिताविषयविषपातस्मानसहसानिवर्तयितुंशक्यतइतिब्रह्मचर्यादिसाधनविशेषोविधातव्यः तथाघघपात्मकत्वदिद्यांतानामनांतराभ्या
वारविद्यादिद्योघस्थितिनिमित्तस्यापाननस्यविघुरइतरवदापुरित्येधनरवाग्निःस्वात्मन्येवनिश्चितयाविद्यातयानादिवासितबुद्धीनांदूरपरेशगुणवि
शिष्टब्रह्मोपासकानांमूर्धन्यपानाभातिर्वक्तव्येत्यष्टमप्रपाठकआरभ्यते॥ दिदिशामुष्यातिरिक्तमेदेनचशब्दंतदवच्छिन्नमितिघावत्॥ ॥ ॥ ॥ ॥

विब्रह्मविरामिति॥ घघपीसाधनविशेषोवक्तव्यइत्यंतथोपासकानांतिष्ठवक्तव्येत्यवशिष्टमर्थीनामाह॥ तत्रेति॥ एकत्वदर्शीनांत्रादिसर्वभेदभ्रमसंभवापरिपादि
शेषस्पदेहस्थितिनिमित्तस्पृहोपसंहितस्यात्मन्येवनिवृत्तिसंभवाकृतेतिविद्यैवतेषांमाह॥ घघपीत्येकविद्यामिति॥ अविपादिदोषस्थितिनिमित्तस्पृहोपसात्मन्येवनिश्चितिस्थि
तोणांसंबंधः॥ स्वात्मनिदर्शीतोविक्रतएकएवाद्वितीयआत्मावित्कस्तूपावस्थानमित्यत्रदृष्टांतमाह॥ गानरवेति॥ अनेकोराहुरणिघारानतुबुद्धीकर्तव्यत्वेनविधायतत्स
र्वमेसंस्पृशतीघतिरिरंसेतिशिरंसेनगुणोगीतस्यफलमेदेनचशरीरंतदवच्छिन्नमितिघावत्॥

तस्मिन्नित्यादि। तत्रैतेषां भ्रमापोहार्थमिदमुच्यते। अहरहर्ब्रह्मगमनेन किं प्रयोजनमित्याह। ब्रह्मणा स्वर्गमिति। अथापि तात्पर्यमेतेषां प्रतिवाक्यं दर्शयति। तत्र तावदुपासायतनेनेत्यादिः। ततश्च तावदुपासायतनं निर्दिशति। यदिदमिति। हृदयपुण्डरीकस्येत्यस्य हेतुमाह। द्वारपालादीति। तस्यैवं द्वारपालस्य हृदयस्य पञ्चदेवस्वपरत्वं दर्शयितुं हृदयपुण्डरीकं वेश्मेत्यादिना ग्रन्थेन प्रपञ्चयति। अस्मिन्निति। यदस्मिन्ब्रह्मपुरे हृदयं

अहरहर्ब्रह्मगमनेन बुद्धीनामपहरणमिति भ्रान्तिमन्यां निराकर्तुमेतावद्ब्रवीतु ततः किमनेन परमार्थेनाहरहर्गमिष्यामीति मन्यमानं प्रत्याह। अथायमेतां परिहरन्नसमाधानं दर्शयन्पुण्डरीकं पुण्डरीकप्रदेशं वेश्मरूपेण वेश्मद्वारपालादिमत्त्वात्तस्मिन्ब्रह्मपुरे ब्रह्मणः परमपुरुषस्य पुण्डरीकं वेश्मेत्यादिना ग्रन्थेनैकमनेकप्रतिमप्रत्यायनद्वारेण परमनेकं रूपमनेनोपबृंहितः स्वाभ्यर्थकाभिर्मयुकमित्यादिभिर्ब्रह्मपुरीषं वेश्मेत्यादिना ग्रन्थेन ब्रह्मपुरीषे वेश्मप्रासादोपपादनात्तस्यैव वेश्मनिवासिनो द्वारपालादीनुपपादयति। तत्रेत्यादिना ग्रन्थेन। तत्र ब्रह्मणः उपलब्धिष्ठानमित्यर्थः। यथा विद्याः स्तम्भा यो ऽस्मिन्निति विद्याशब्देन देहेनाभिधीयते तथा कामाः पञ्चविधा इन्द्रियाणि देहेनाभिधीयन्ते। तस्मादिन्द्रियपुरीकं देवभोगसंपूर्तकामोद्भूविषयविशेषवद्ब्रह्मचर्यसमाधानाभ्यां पुण्डरीकवेश्मभाव उपमानेनाभिप्रेतः। देहोऽस्यतो वेश्मनोऽल्पत्वाद्देहरे वेश्मनि वेश्मनीतराकाश आकाशाख्यं ब्रह्म आकाशो वै नामेति रिष्यति ॥

नन्वाधपत्नीत्यादि। तत्रोक्तं वेश्मद्वारेणेत्यस्य पतिरित्युपपत्तिमित्याशंक्याह। ब्रह्मणा इति। ननु तत्रापि ब्रह्मणीति किमस्य कर्मोपात्तेनेत्याशंक्याह। ब्रह्मणो जीवात्मनाश्रयेणेत्यर्थः। कथं तर्हीयमुपलब्धिरित्यत्राह। अस्मिन्हीति। ब्रह्मणो जीवात्मनाश्रयेणैव कार्यमन्तर्वेश्मेत्यस्य हृदयपुण्डरीकस्य ब्रह्मोपलब्धिष्ठानत्वमुक्तमिह देहमित्याह। तस्मादिति। अंशेनेत्याकाशस्याल्पतामेवेहेतुमाह। वेश्मनइति। आकाशाख्यस्य ब्रह्मणः आकाशो वै नामेति निरुक्तत्वमाकाशाख्यमिति ॥

कथं बाह्यमवशिष्याकाशादेर्ब्रह्मणो वर्ज्यत्वमित्याह। आकाशइति। तस्मिन्यदन्तस्तदाश्रयेणाल्पत्वेन यदन्तस्तस्मिन्वस्मिन्हिमिपदंतत्सत्याकाशाख्यं ब्रह्मतदन्वेष्टव्यमित्यादिना हृदयपुण्डरीकावच्छिन्नमभिप्रेतमाकाशाख्यं ब्रह्मतदन्वेष्टव्यमिति विजानीयात्। देहोऽस्मिन्निति विवक्षितत्वात्पद्यानमर्थादहीत्यादेरुपसंग्रहणमित्यत्राह। तत्रेत्यादिना। तत्रेत्यस्य हेतुमाह। द्वारपालादीति। कथमित्यादिना। भवतूपलब्धिस्थानत्वं पुण्डरीकाकाशस्य हृदयस्यल्पत्वं तत्रैतदवतिष्ठत इत्याकाशस्यानल्पतां वेदार्थतः। तत्रेत्यनवकाशोक्तिः। हि व्याचष्टे यतिरिक्तस्यत्वमसकृत्तत्कस्मिन्नित्यादेः। वचनमित्यादेः। कथमाचार्यो ब्रूयादित्यत्राह। इतिश्रुतेरिति। किमाचार्यो ब्रूयादित्यत्राकाशवद्ब्रह्मेत्यस्य

आकाशारादाशित्वात्तत्सम्बन्धिनां तत्सामान्याद्ब्रह्मण्याकाशशब्दप्रवृत्तिमभिप्रेत्याकाशवद्ब्रह्मेत्युक्तं। तत्रैवं सति विशेषाभिज्ञानाय लिङ्गवचनाभ्यां ब्रह्मणः परमपुरुषस्य पुण्डरीकं वेश्मेत्यादिना ग्रन्थेन हृदयपुण्डरीकवेश्मनि तत्रत्यं ब्रह्मोपलब्धिस्थानत्वं प्रतिपाद्य

BHAU DAJI LAD MUSEUM MEMORIAL

पद्योक्तेरहाकाशे कीदृग्पुण्यात नंकर्नेयमित्यपेक्षायामाह॥एवरति॥+ अस्मिन्सर्वेकामसमाधानेप्रलितमुपासनमुपरिष्टाति॥अतस्तदिति॥+ पुनरुक्तिंपरिहरतेनन्वित्यादिना॥तांपरिहरति॥पद्यपीत्यादि॥ अन्यथादेहसंबंधविनाशभावतोपीत्यर्थः॥निश्चयार्थंपुनरुच्यतइतिपूर्वेणसंबंधः॥मकारेणेत्यादिना॥पुनरुक्तिंचोदयति॥नन्विति॥ क्षीणकर्मणांतकिंविद्ववधापिपासादिप्रसक्तिरितिशंकांनास्तेषांनादीनामपहतपाप्मत्वेनप्रतिषिद्धत्वेहेतुमाह॥कारणेति॥कथंधर्मोधर्मनिषेधेनाविद्याकामनिषेधमत्राह॥ अधर्मेति॥रतिपद्यकामनिषेधो+नर्थस्यादिनिषेधः॥नन्वादिमतिषेधधर्मोस्यार्थवत्तमोक्तंतत्पापमप्रतिषेधस्यनैवंस्यमितिपक्षांतरमाह॥नन्वादीति॥धर्मादेरनु अतस्तत्प्राप्युपायमेवानुतिष्ठतवाप्तुकामविषयतयोत्पन्नतेत्यभिप्रायः॥एषआत्मापवर्तांसइत्यं॥अमुतस्तत्पत्तत्तामेवं॥अपहतपाप्मत्वंअपहतःपाप्माधर्मोधर्मो लोपस्यसोपुमपहतपाप्मातथाविद्वान्विद्यातत्तोविमत्सुश्चनुरुक्तंपूर्वमेवनवधेनास्तूच्यतेकिमर्थंपुनरुच्यते॥पद्यपिदेहसंबंधिभ्योनात्मभ्योनसंबध्यते +सत्यापिसंबंधत्तात्मभ्योस्तादित्याशंकानिवृत्त्यर्थंदिक्षीकोविद्यातशोकः॥शोकोनामसृष्टिविषो॥निमित्तोमानसःसंतापः॥निमित्तोक्तो विद्याताशनेच्छापिपासे पानेच्छनन्वपहतपाप्मत्वेनजरादयःशोकोनाःप्रतिषिद्धाएवभवति॥कारणप्रतिषेधात्॥धर्माधर्मकार्यादिहतद्गतिः॥जरादिप्रतिषेधेनवाधर्माधर्मयो कार्यभावेविद्यमानयोरप्यसत्समत्वमितिपद्यकप्रतिषेधोनर्थकःस्यात्तत्समर्थनंतथापिधर्मकार्यानेत्यंतिकेणात्मानंदविक्रमेदोपदर्शनार्थः॥विज्ञानमानंदमि तिश्रुतेः॥तथाअधर्मकार्यजराद्यत्यंतिकेणाप्यविनाशिदुःखसाधनाविद्याकामेतत्प्रतीतेश्चनुपपन्नाजरादीनांधर्माधर्माभ्यांपृथक्प्रतिषेध नाशिष्टहेतोर्वृद्धोपपत्तेश्चनार्थः॥पापनिमित्तानीतरदुःखानामनेनात्मनस्तेकंचनात्मतिषेधस्याशक्यत्वात्सर्वदुःखप्रतिषेधार्थंपुनरुक्तमेवापहतपाप्मत्वव चनं॥ह्रत्या+अवितथा+कामापस्तेपसत्यकामोवितथाहिसंसारिणंकामयमानोविद्वान्सत्यकामः॥ईक्षित्वाकृतद्विषंतितथाकामहेतवःसंकल्पा+अपिप्रत्यस्तमयंयंतिकुतस्तेसत्यकामः॥स ईदृशोनिषेधादितोनिषेधःसिध्यतीत्याशंक्याहेति॥सत्यमेवमिति॥तर्हिकिमित्यपहतपाप्मेत्युक्तंविरुद्धमित्यभिप्रायेणाह॥तथापीति॥तथापिदुःखमिश्रतिविद्वेकि मित्रजरादिप्रतिषिध्यतेतत्राह॥तदादीति॥पत्यकार्यमात्रमेवप्रतिषिध्यतेनतुधर्माधर्मयोर्जरादेश्चावद्यकिंचित्कारणत्वादपहतपाप्मित्वेनप्रतिषिध्यमानत्वात्पापनिमित्तजरा दिप्रतिषेधेनतत्प्रतिषेधोपपत्तेरित्यर्थः॥पापनिमित्तजरादिप्रतिषेधेनतत्प्रतिषेधोपपत्तेरित्यर्थः॥द्वेष्यादिसत्यकामत्वमात्मनोपपद्यतइत्यं॥अवितथाहीतिपद्यस्यतथाकामइतिसंकल्पाश्रयमाह॥तथेति॥अभावात्पापानांधर्माणां॥अद्वैतविद्यातत्त्वेनसंसारावित

तेषिकर्तव्यंभावात्याःधर्मोनंभश्चदसत्तेनतत्तमिश्रामसस्यसृष्टिगुणपापापापाशृंशभूतदेवाद्याधिष्ठानत्वेनमिश्रतेषेधोतेतथा॥

आत्मादिकानांप्रकल्पादीनामीश्वरविशेषणत्वेदृष्टांतमाह॥विज्ञानवदिति॥पद्याविज्ञानादीत्यात्मादिकाश्चित्राःदेवदत्तस्यविशेषणंतथाब्रह्मणोपिकामादयःस्वर्थाः॥कि मितिकामादयोब्रह्मणोन्यधर्मधर्मिणोरेवोपचारादेहेनाक्रांतेरुपपत्तेरितिचेत्॥गुरुप्रभृति॥प्रतीत्याशंक्याह॥नत्वतइति॥वाक्यतोभवतांविलक्षणपात निकाकाणेति॥पद्योक्तेति॥ज्ञानपक्षांतिमित्तावविद्याकामादिरहितपूर्वकंरहीनपतिं॥गुरुप्रभृति॥प्रश्नपूर्वकंपद्यादौत्यादिवाक्यमाह॥नचेदिति॥पद्याकाशात्मापद्विज्ञानम चित्रावन्नस्तोनतिनेतीत्युक्तत्वाद्यथोक्तलक्षणाएवात्मादिदेवोगुरुप्रभृतयोज्ञानसंबंधेनतत्पापत्वेनाकामेनैवेहितेकेवलस्यादितिप्रकृतान्नरोहदृष्टांते नपद्याद्यैवेहलोकेप्रजाअन्वादिशंतिअनुवर्तंतेपद्यानुशासनं॥पद्येहप्रजाअस्मात्प्रेत्यमसमानाःसत्सस्यात्प्रेत्योपद्यानुशासनंतद्यथान्वादिशंति॥किंप यमंनचिकेतसंज्ञंनपृच्छेत्रमार्गंचाभिकामाअर्थिन्योभवेत्यात्मबुभुत्सुरुपनेतमेवंवचनमेतादृमुपनीतोबुभुत्सुर्नचेतादृशोदृष्टांतोस्तीतत्रदोषइति॥पुण्यपापलोपभोगोतथास्मो दृष्टांतलक्षणप्रतितद्यर्थहेत्यादिनात्रपद्यहलोकेनास्मादेवस्थाप्यनुशासनानुवर्तिनीनाप्रजानांस्वादिजितोलोकःमाधीनोपभोगाःस्त्रीपुत्रेअंतवान्भवति॥अ थेहानीहार्थीतिकमुपपन्नंहात्यंतमेवामुत्रअनिहोत्रादिपुरुषार्थितोलोकःपाधीनोपभोगाःस्त्रीपतएवसुकोरोधस्यापितिविषयदर्शनेतद्यर्थेत्यादिना॥तत्रनेहास्मि लोकेतानकर्मणाःविरुक्तायोपायःसंतआत्मानंपश्यात्रुनस्तत्त्वंशास्त्राचार्योपदेशमनुविद्यपश्यतिदेहादस्मात्यपतिपरेतात्मा पश्यंश्चान्यत्सत्यान्नसमस्तकल्पकार्यंश्रुत्वात्मज्ञानमानुविद्यब्रह्मभवतितथाचसर्वेवुलोकेषुकामचारोभवतिस्वतंत्रताभवतिपद्याज्ञानुशासनानुवर्तिनीनांप्रजानांमित्यर्थोअ थपेत्रेहलोकआत्मानंशास्त्राचार्योपदेशमनुविद्यसात्मवेदयतामापाप्यवत्रेतिपद्योक्तामुत्रात्माकामोयेषांतेसर्वेवुलोकेषुकामचारोभवतिएतदुक्तंभवति॥

क्ष॥७॥कथंपुनर्वेषुभूतेषुलोकेषुकामचारोभवतीति॥

त्रेतिपाठसंशं॥अत्रहीत्यमर्थंपद्यामूविस्पष्टेनदृष्टांतेनदृष्टांतेपित्वोक्तार्थंकथयतिपद्यासंवदति॥अनुपपत्यप्रश्नपूर्वकमन्वाचष्टे॥किमित्यादिना॥उक्तदृष्टांतेनविवक्षितमंशम त्रपदर्शनायात्रास्यतामर्थमाह॥एवरति॥केषामेवदृष्टोभवतीत्याकांक्षायामाह॥ठक्कुरादिति॥कर्मसाध्यस्यफलस्यक्षयित्वेपिकुतोनेवज्ञानाद्धीनकर्मसाध्यविषयब्रह्मप्राप्तिकामानांमे धावोभवतीतिदृष्टीयत्पुत्रांवासमित्यर्थः॥अविद्वांसमेवासाक्षात्प्रदोषमुत्क्रांतिदृष्टांतासाक्षात्प्रकल्पकथयति॥अथेत्यादिना॥उक्तमेवार्थमाकांक्षापूर्वकमुपपादयति॥कथ

श्रित्यादिना॥

संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थायपरंज्योतिरुपसंपद्य स्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यते॥ स उत्तमः पुरुषः॥ स तत्र पर्येति॥ जक्षत्क्रीडन्रमन्॥ स्त्रीभिर्वा॥ यानैर्वा॥ ज्ञातिभिर्वा॥ नोपजनं स्मरन्निदं शरीरम्॥ उपजनं॥ आलिंगनं॥ स यथा॥ प्रसिद्धो दृष्टान्तः॥ उत्तेति॥ उत्तापनं॥ स्त्रियाम्॥ स एवं॥ संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थायपरंज्योतिरुपसंपद्य स्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यते॥ स उत्तमः पुरुषः॥ स तत्र पर्येति॥ जक्षत्क्रीडन्रमन्॥ स्त्रीभिर्वा॥ यानैर्वा॥ ज्ञातिभिर्वा॥ नोपजनं स्मरन्निदं शरीरम्॥ उपजनं॥ आलिंगनं॥ स यथा॥ प्रसिद्धो दृष्टान्तः॥ उत्तेति॥ उत्तापनं॥ स्त्रियाम्॥ स एवं॥

अन्वयमुखेनोक्तमेव व्यतिरेकमुखेनाह॥ अधिपमाणंहीति॥ उक्तमेवार्थं प्रश्नपूर्वकं विशदयति॥ किमर्थमित्यादिना॥ नेतमिति नेतीत्यनेन ग्रहणं व्याचष्टे॥ नेतीत्यादिना॥ तत्
हेवंधर्मकदृष्टांतेनसाधयति॥ यथेति॥ यस्मादात्मनोनन्यत्वंपरिशेषतस्तस्मादर्थवशेनापन्नंनिष्प्रमाणकमित्यर्थः॥ तस्मादिति॥ तत्रैतेनेति निरूपणमर्थापन्नात्मनिसंभवतीत्यत्रहेतु
माह॥ कारणंहीति॥ कार्यसत्कारणान्निष्क्रमणंमाभूदहेत्वात्तदात्मानिष्क्रमणंकिंनास्यादित्याशंक्याह॥ अहेत्वात्तदिति॥ तत्रैतेनिष्क्रमार्थत्वमंगीकृत्यापिनिषेधे
श्रवणेपमाणंहीत्यादिः॥ इदंविज्ञेयंविनश्यितपतत्तस्मात्सहेतुकंविधृतिः॥ किमर्थमित्यादिः॥ तत्राहस्वयंभुरीश्वरोलोकानांकृतकर्मफलाश्रयाणां॥ अतंभेदानांपापविनाशापे
क्षेतत्किंविद्वान्सन्नाहेतुमित्याह॥ नेनेतुमात्मानमहेत्वंतरसंजनितमपेक्षितेकेनचिन्नैनंतातोपत्यानेष्यामीतिः॥ कालेनाहेत्वंतरेणनपरिक्षीयतत
यापंकालपरिक्षीणंपुरुषमभिप्रायः॥ यस्मादवोक्तकर्मफलाश्रयः॥ परिवर्ततइतिनिष्क्रमंतावत्तरवैनंनतरतीतिनमामीतिक्त्वानमत्युनरोकार्थंप्रयोगएवादिचसर्वत्रत
कार्यः॥ अमेनमुभयस्यनहेतुकृतेसुकृतदुःकृतेधर्माधर्मौप्राप्नुवतएतावदेवाधिमितानानिष्क्रमणंकार्यंहात्मानंशरीरंविक्षाणंनिष्क्रमणंकर्तुंकांक्षिणं
होत्यादिचसर्वंहेतुनःकांक्षे॥ अस्मिन्नपुरुषस्यप्राणाइतिनिष्क्रमणादिकंपतनंतेनैवतस्यनहियेनमुखाप्नुवंतिनिष्क्रम्यंतेवा॥ पाप्मनाविद्धइतिचाभ्यां पापहतपाप्मेत्यादि
नाथापाप्मादिमत्तेनिषेधउक्तएवतथापीहापेक्षितोविशेषोज्ञानंतत्तोनिष्प्रत्यूहंविद्वत्पत्वंप्रतिषिध्यते॥ तत्राविशेषेणाज्ञायुभावपापत्वमुक्तमहेत्वात्रायाउक्ताभउक्ताश्चास्ये
त्रैविद्याप्राप्तउच्यंतेनोत्तमादात्मनःसेतोर्निवर्तंतेऽनाप्येवेत्यर्थः॥ अपहतपाप्मापाप्मघ्नब्रह्मलोकःब्रह्मैवलोकोब्रह्मलोकउक्तोपपाद्यमुपापाकर्मणाध्यादिशतीद
नःस्मान्नतत्रीतीःसंतस्मादेवंतमात्मानंयुक्तास्तन्वनुतापीनेतेतुतीर्त्वाप्यानंदीभवंतिदेहवत्त्वेपूर्वमेवापिसंस्तयाविद्वःसंदेहहत्वैदेहविपोगेसंतंप्राप्यवि
द्वोभवंतिनपेपमाणीःयुक्तायुक्तायवस्तन्वनुतापीभवंति॥ किंचपस्मादहेत्वंतरेणसंतोतस्मादेवंतमात्मानंतीर्त्वाप्यनंदमयमितिमीमांसापरिहृतिमाह॥ अहेत्वात्रायाइति॥ पाप्माकार्यकारणात्मात्मन्यप्राप्तेवनास्तिहेतुमाह॥ अपहतेतिति॥ यथोक्तंसेतुंप्राप्तोपलक्षितमाह॥ एतमिति॥ स्वाभाविकमप्यानंदंयस्मि
न्नाशंकाह॥ हेहवलमितिः॥ विद्वोदुःखादिसंबंधी॥ इतस्तुआत्मनोनिमहाभावेपत्वमित्याह॥ किंचेति॥ कथंसर्वमपितमोरूपमहेत्वविरुद्धःस्यान्हिविद्यापापिवि
रुद्धार्थःसिध्यतीत्याशंकाह॥ विद्वांसीति॥ ॥

तत्रहेतुमाह॥ सहहेति॥ ब्रह्मलक्षणेवेदेलोकःस्वप्रकाशविदेकतानोपनिषत्रतिष्ठेत्॥ अतस्तद्रूपत्वादिदुपापपोक्तब्रह्मलक्षणविद्वद्विमित्यर्थः॥ विद्याप्रलेपपोक्तनीत्याऽवशिष्टेनसहेतत्तस्मं
विद्यावत्तेनकेवलेनविध्वंसीत्याशंक्याह॥ तत्रेति॥ ब्रह्मलक्षणेतंविद्वांसंब्राह्मणोलोकःफलतीत्यर्थेनतेषामेवेत्यंकारःपोक्तमर्थंमाह॥ नामेषमिति॥ ब्रह्मविद्यामपीतिवाक्यात्तद्ब्रह्म
विन्मुच्यतेनेषाब्रह्मलक्षणेतंब्रह्मविद्यामितियावत्॥ ब्रह्मलक्षणेसाधनवतामेवतद्ब्रह्मविद्यामितिनियमेब्रह्मलोकोनास्तीतिस्थितेफलितमाह॥ तस्मादिति॥ साधनंब्रह्मविद्यायाभिनिश
षः॥ ब्रह्मविद्याप्तिरितिभाविनीहेतिमाश्चित्योक्तं॥ अथपथोकृपमात्मप्राप्तिप्रतिबंधनहानेसहकारिब्रह्मलक्षणेतंब्रह्मलक्षणेविषयेणाज्ञायेनेत्याशंकाह॥ अथआ
हकृष्णात्रेयोविभातःसरइतिकल्पःस्वेनरूपेणोपसंपद्यतइतिश्रुतेःब्रह्मलोकःतत्रेवंसतिसंपत्पथाकेवलब्रह्मलोकेकेवलब्रह्मलक्षणेस्त्रीविषयपतिपुत्रसाधनशास्त्रचर्यापरश्रमनुपयुंजतिस्वात्मसंवे
द्यतामापादयतितेषामेवब्रह्मलक्षणेसाधनवतांब्रह्मविद्यामेवब्रह्मलोकोनामेषांस्त्रीविषयपतिपुत्रकर्मशास्त्रतत्संन्यासंब्रह्मविद्यामपीत्यर्थः॥ तेषामेवैषब्रह्मलोकोयस्मा
त्तस्मान्नब्रह्मविद्यामपीत्यर्थः॥ तस्मात्तमेतमात्मानंब्रह्मलक्षणंब्रह्मविद्यामितिमिप्रापः॥ ४॥ पस्मात्मानंहेतुत्वादिगुणैःलक्षणप्रमेयंज्ञानसहकारिसाधनंतांब्रह्मलक्षणेवेदविधात
मितिपाहपत्राद्विभिश्चतस्रोतिकर्तव्यार्थेअथाप्यत्रतत्रेतिलोकेआचक्षतेपानपुत्राद्यर्थेसाधनंकथंपतिविशालब्रह्मलक्षणेनवपस्मात्पिपस्मलेतद्ब्रह्मलक्षणंब्रह्मभवतीत्यर्थः॥
पतोपिब्रह्मलक्षणमेवेतिप्रतिपन्नं॥ कथंब्रह्मलक्षणंतत्रस्माद्ब्रह्मलक्षणंवहिपस्माद्धीःज्ञातासंब्रह्मलोकंब्रह्मतस्मात्पिपार्थंपार्थाःफलभूतंवेदंतिलभंतीतत्तोयतो
पिब्रह्मलक्षणमेवेतिपोक्तानेवस्मात्रानुवृत्तेर्पत्तोब्रह्मलक्षणमेवा॥ अथयदिहमित्यादब्रह्मतेब्रह्मलक्षणमेवतततत्कथंब्रह्मलक्षणंवेदाधनेनतमीश्वरनिरूपत्वात्यवेद्यत्वात्मात्म
विषयत्वात्तमात्मानमनुविदंते॥ ॥ ॥

तेमेति॥ वामार्यपिब्रह्मलक्षणंविधातुमनेनाग्रंथप्रवृत्तिरित्यर्थः॥ किमितिनहितत्रैवोक्तमित्याशंक्याह॥ अथयत्तत्सादिविशेषणंदर्शयति॥ पन्नादिनिर्देशेति
॥ ब्रूमिराहानंवाक्यमित्युक्तंतदाकांक्षायामाह॥ अथेत्यादिना॥ ब्रह्मलक्षणंस्वाक्तीत्यादिनिर्देशेतत्रेतरेषांभावेयथाब्रह्मलक्षणंतेभवंतीत्यर्थः॥ यथाब्रह्मलक्षणंतथा
स्यादीति॥ उक्तमेवार्थंमाकांक्षाद्वारेणाह॥ कथमित्यादिना॥ कथंचिन्नादिनाद्यापर्यंतेनविशेषणेनाविद्वद्विद्वारेणेत्यर्थः॥ नकेवलंफलंब्रह्मलक्षणंतर्हिकिंतत्पकाशकंतत्का
शकंहेत्यर्थादाक्षिप्तमाहतत्पकाशकंतदात्मानमनुविदंतीतिनेदंवयं॥ ॥

ब्रह्मवर्चसेणात्मविषयेणा निष्पाद्यते दृष्टेनापि तदेवंपाद्यतेत ब्रह्मदर्शनाङ्गमपक्षा दृष्टादृष्टमपि पदं ब्रह्मवर्चसमेवेत्याह। एवेणापैदृति॥ दृष्टपदमानर्कवेदिकर्कर्मसन्नि
पाणा। तथापदृष्टविषयेण ब्रह्मवर्चसेनार्थवतीत्याशंक्याह॥ सतइति। उपवासपापाणात्वमनाशकापनंतत्कर्थंब्रह्मवर्चसेनार्थवतीत्याशंक्याह। पापमात्मा
नमिति॥ अणेपनमणेपवासस्तत्कर्थं ब्रह्मवर्चसेनार्थवतीत्याशंक्याह। अणेपशब्दपेति॥ विस्तरेणाक्रमकर्मसंक्षिप्याह॥ पोद्गानादित्यादिना॥ पोब्रह्मवर्चसेणात्मनोज्ञा
एषणादिदृष्टमपिब्रह्मवर्चसमेव॥ अथतेनापणमित्याचक्षतेब्रह्मवर्चसमेवतत्तथासतः पाप्मादात्मन आत्मनस्त्राणं क्षणंब्रह्मवर्चसाधनेनविदंतेतः सत्रायणाशब्दमपिब्रह्म
वर्चसमेवतदर्थपत्योनमित्याचक्षतेब्रह्मवर्चसमेवतद्ब्रह्मवर्चसमेव साधनेनपुरुषः सन्नात्मानंत्रायतेपापादपिप्रायणमनुदिवंयएवमात्मनुतेव्याप्नुवंतीमोनशब्दमपिब्रह्मवर्चसमेवा॥
अथपदनाशकापनमित्याचक्षतेब्रह्मवर्चसमेवतद्यएवमात्मानंब्रह्मवर्चसेणानुदिवंतेतएवपाप्मानंब्रह्मवर्चसाधनेनोननमतिनस्तस्मादनाशकापनमपिब्रह्मवर्चसमेव॥ अथपद
राणपापनमित्याचक्षतेब्रह्मवर्चसमेवतद्राणपशब्दपेणापिपापेब्रह्मवर्चसंवृतोननमतितस्माद्राणपोब्रह्मवर्चसमेवोदपनाद्राणपनंब्रह्मवर्चसंपाप्मानाघ्नाएष
णादिदृष्टमनात्राणात्सत्रायणंमननान्मोनमनशनादनाशकापनमप्राणपेणामननाद्राणापनमित्यदिभिर्हेतुभिःपुरुषार्थसाधनेलक्षणत्वाद्ब्रह्मवर्चसपर्यंतानांत्रयाणां
रिक्थाणांसाधनमितोब्रह्मविद्यालक्षणंरिक्थमित्यर्थः॥ तत्रब्रह्मलोकेऽग्निर्वैदेवमिद्वाणमुद्गीथमुद्गीथंवायमुद्गायतीतमुद्गीथंवेवाग्रासती॥ तमीपस्पाभुवमंती
तंचापेस्पतीपस्पाभुवमतीतिंचापिस्पतीत्याद्योत्तस्पातीपस्पामितीतासाक्षात्कारादाप्याणाघ्राणादाप्नोतिदिवंतत्रैवंवेदमिदान्नंतन्नमपेरोपदंतिनपृणाणेमदीपत
दृषयोणिनोपदकोहवैत्यादर्कमात्तत्रैवचाप्त्वाप्नोद्ब्रह्मलोकेसमानलोकतामश्नुतेसमानलोकतामश्नुतेयएवमेतदर्कंवेदर्कोवैलोकस्तत्रैवब्रह्मलोकेब्रह्मवर्चसाधनाहितेब्रह्मवर्चसाध
नवत्त्वेनस्तीपतदस्यपराजितानामपुरीब्रह्मणाहिराणाब्रह्मणेब्रह्मलोकंप्रभुणाविशेषेणाभिजेतुंतेनेमेतंतद्वैहिराणंनामवर्णेप्रभुविभिन्नमंउपमितिवाकाशेषाःतत
ब्रह्मलोकिएतावर्णोवोपावराणामात्मकोब्रह्मवर्चसाधनेनावर्णेतिपेषामेवसपेब्रह्मलोकंलोकंवर्णसाधनंवर्णोब्रह्मवर्चसंदिशतवैलोकंषडुक्तामाचष्टे
भवतिनात्रेक्षामब्रह्मवर्चसपराणांवासविषयासत्रवृद्धीनांकर्कादिदृष्टानांतथा॥ ननुवत्रत्वमिद्धलक्षणत्वंवदतस्तस्यादिभिर्यथाकश्चित्तत्रकर्महाहेत्वभिधादिभिःशब्दैस्तत्रा
दिविषयतत्स्यादिरितिमात्रेणलक्षणंकिंतद्धिज्ञानस्यसाधनत्वमात्रंवेदेषुविधीयतेकिंवाफलवदपि॥ नाद्यःकर्मवत्फलवत्त्वमिसिद्धेः॥ नद्वितीयः॥ ब्रह्मवर्चसस्यफलत्वा
सिद्धेः। कस्मिन्सतिकोलाभः कोवारोधः॥ रोधएवनान्यत्रब्रह्मलोकेनोस्मिंश्चपुराणाबुद्धग्रहणंभवतीमानसाएवेत्याह॥ पहीति॥ नकेवलंतेषांस्तोत्रेत्यादयस्तुभिःसिद्धस्तुत
स्मात्पुराणात्मत्वाच्चविरोधः किंत्वेषांकर्तव्यतापदर्शितंमहिमंशीलनस्यर्थंब्रह्मलोकेफलेसाधनत्वंब्रह्मलोकनिरूपणप्रस्तावेनास्तीत्यसंविरुध्यते
॥ अस्थूलानांपदार्थानांतत्रप्रतिषेधोतत्रयोनिरस्तेषांरोदनीपत्त्यादिरुक्तइह॥ अशब्दकमिति॥

तस्यकृत्साधनत्वमहिंसादानुष्ठेयत्वात्रयतिरेकेणतानासंभवद्विसूत्रमाह॥ नेत्यादिना॥ विषयापदृतविज्ञानानांतेषांविवेकासंभवेसमानमाह॥ पाणीति॥ श्वा
पतोविषयानित्याद्यास्मृतिरत्रविवक्षिता॥ ब्रह्मवर्चसंसंतमसाधनत्वेसिद्धेफलत्वमाह॥ तत्रेति॥ ब्रह्मलोकंसाप्रिसाधनसत्रब्रह्मवर्चसंस्वपदेर्थिभिःकृतत्वानेषामपि
त्यादिसाधनत्वं ऋत्वभिप्रेतमितिशंकतेा॥ नन्विति॥ किंतेजापुरुषार्थसाधनत्वंपक्षेतदृक्त्यामतीतंकिंवाब्रह्मलोकसाधनत्वमितिविकल्प्याद्यमंगीकरोति॥ सत्यमिति॥
नहितीर्थोवाकमेदप्रसंगादित्याह॥ नतिति॥ कथंवहिपत्नादिभिर्ब्रह्मवर्चसंकृतमित्यत्राह॥ किंतहीति॥ उक्तमर्थंदृष्टांतेनस्पष्टयति॥ पथेति॥ तमिदाख्यंविष्णुस्मृत्यादिना
द्विजादिभिर्नानाविधैर्यज्ञैरिज्यापोनिर्कुर्वंकर्तव्यमस्तीतिपथेष्यतेतथापत्नादिभिर्ब्रह्मवर्चसंसंकृतमस्यापिनास्तित्वमुत्पत्तिफलत्वमितिसंक्षेपः॥ ब्रह्मलोकएव

नात्मादिवाक्यविषयत्वापहृतचिंतानांपत्न्यात्मविवेकविज्ञानानुपपत्तेः॥ पापंविवेकविज्ञानंतत्संपन्नमस्मीत्यापःपश्यतिनांतरात्मत्वादिस्मृतिरप्यनुपपन्नेत्या
नमहंकारिकाणांतत्स्मृतिर्विधत्तेमानिश्चित्तमाधत्तेविधातव्यमेवेतिपुनर्वेदवत्तत्रनिं॥ ननुवपत्नादिभिःसंस्कृतेब्रह्मवर्चसेनित्यपत्नादीनांपुरुषार्थसाधनत्वंव्याप्तंस्यात्॥
म्पते॥ नत्विहब्रह्मलोकेप्रतिपत्नादीनांसाधनत्वमभिप्रेत्यपत्नादिभिर्ब्रह्मवर्चसंसंपद्यतेकिंनहितीर्थप्रतिष्ठेपुरुषार्थेसाधनत्वमपेक्ष्यपथेंद्रादिभिर्नानासंस्कृतपत्नं
द्रादीनांवापारत्रेवाराद्यनितद्वत्॥ परमेश्वरादवाब्रह्मलोकिकस्यसंस्कार्यस्यान्यत्रादर्शनाद्योग्यतांकिंपार्थिवाआप्याश्चपथेहलोकेदृश्यंतेतद्वदग्निसं
स्कारार्थंपात्रादिहोविन्मानसप्रत्यक्षमात्रा॥ निकिंवातोपरिष्टाद्वाआप्याश्चस्थूलाःस्युःदृष्टाकाशेप्रमाणानुपपत्तिःपुराणेवमनोमयेब्रह्मलोकेवा
एरीतिवाक्यविरुध्यतेअशोकमहिमभिस्तापाद्यकृतेपः ॥ ॥
स्यदृष्टार्थोनिर्णीतुंविद्यामदतापत्नादीनादृष्टविषयमाह॥ पाप्मरहति॥ तत्रैकंपक्षमनुप्राप्यदृष्टांतेनतदुत्थितप्रक्रियामाह॥ तेकामितिं॥ पसांतांतसमदृष्टांतवशाद्दर्शयति॥ आहो
सिरिति॥ कस्मिन्सतिकोलाभः कोवारोधः॥ रोधएवनान्यत्रब्रह्मलोकेनोस्मिंश्चपुराणाबुद्धग्रहणंभवतीमानसाएवेत्याह॥ पहीति॥ नकेवलंतेषांस्तोत्रेत्यादयस्तुभिःसिद्धस्तुत
स्मात्पुराणात्मत्वाच्चविरोधः किंत्वेषांकर्तव्यतापदर्शितंमहिमंशीलनस्यर्थंब्रह्मलोकेफलेसाधनत्वंब्रह्मलोकनिरूपणप्रस्तावेनास्तीत्यसंविरुध्यते
॥ अस्थूलानांपदार्थानांतत्रप्रतिषेधोतत्रयोनिरस्तेषांरोदनीपत्त्यादिरुक्तइह॥ अशब्दकमिति॥

ब्राह्मलोकिकपदार्थानां मानसत्वेपुराणादिसंज्ञा विरोधं शंकते॥ ननुचेति॥ किंदृष्टप्रमाणकृपाणसमुद्रादीनां ब्रह्मलोकाद्यन्तर्गतत्वेऽपि॥ किंवाऽस्मदादीनां तिरश्चां कल्पान्तरे णीतिर्विकल्पादिपदवाच्यं निश्चयमेवमस्मदादीनां कथं ब्रह्मलोकेमानसेनदेहेनमानसानामेवदृश्यादीनांमानसकृपाणादीनांमानसदेहसंबंधोपपन्नेर्मानसाएवमूर्तयोपपन्नेतेषांब्रह्मलोकस्थाः कल्पान्तरितंपुत्रमाहुरित्याह॥ तुल्यापांचेति॥ तर्हिमनाक्ष्य कथितंवदतिचंचलत्वाद्वायोर्यथाकार्त्स्न्यादीनांमानसादित्याशंक्याह॥ दृष्टाहीति॥ स्वमतुल्यत्वेऽपि व्याख्यानकर्त्रभिप्रायेण कृते॥ नन्विति॥ प्रश्नोऽसिद्धत्वमाशंक्याह॥

ननुस्मृद्वाःसरितःसरांसिवाप्यःकूपाश्चतावेदाश्चमंत्रादयश्चमूर्तिमंतोब्रह्मलोकादावुपलभ्यंतइतिमानसत्वेविरुद्धेतदृष्टाश्चमूर्तयः नमूर्तिमत्वेप्रमाणाभावेनतत्र प्रामाण्यमात्रेणतत्र तत्र ब्रह्मलोकादौतत्कल्पनीयं॥ तुल्यापांचेत्यत्रकल्पनापोपपद्यतइत्यध्याहृत्यैवमानसस्य आकाशवत्सोमूर्तिरपीपुत्रःकल्पितुमानसदेहानुरूपसंबंधोपपन्नेः॥ दृष्टाहिसमानसत्वाकाशवत्पुत्राद्यामूर्तयः स्वप्ननुना अनुभवसंस्कारमात्रेणतत्र तत्रकल्पितायतोदृश्यंते॥ नसमानसत्वमसत्यत्वेतूपपन्नेः॥ मानसाहिप्रेत्यपदार्थाः स्त्रीपुरुषाद्याकाराः स्वप्नेदृष्टपूर्वेणनुभवप्रबोधाहितसंस्कारेणस्वप्नदृष्टपूर्वानुभूतपदार्थवत्॥ तस्मादपीदिघुनेः॥ अत्यल्पमिदमुच्यतेनात्रद्विषयाअपिमानसत्वमात्रेणमिथ्याएवसदीदात्मनिनिर्दोषेनित्येशुद्धेबोधस्वभावेब्रह्मण्यारोपितत्वात्तत्राद्वितीयाः॥ एकस्यमूलाविद्यानिवृत्तौतत्कार्यस्यसमस्तस्यनिवृत्तिरितिन्यायात्॥ लोकादितिचोक्तंसमकृपनोघाद्याएवंविधाःसत्यवस्तुसंबंधेनसत्यवदवभासंतइतिसिद्धं॥ अत्यल्पमित्यादिविरोधमाह॥ तदसदिति॥ येत्वग्रेदृष्टाश्चेतनसंज्ञिनस्तेनतुदृष्टाइतिदृष्टेसंबंधेतेतथाचसाग्रेसंदेहनस्यसत्यत्वेपिदृष्टत्वेनैवब्राह्मलोकेकालोपार्थानांमानसत्वेनिर्दोषत्वंविरुद्धमितिमानसाहीतिनागादिसंज्ञाविशेषाइतिचेत्॥ नागादिसंज्ञाविशेषाश्चेत्स्वप्नेमानसाहिनागादयोदृष्टास्तेषामपिविद्यावर्तत्वान्नएवमुक्तिमत्वमित्युक्तमाह॥ अत्यल्पमितिच॥ भूम्यविद्यालोचनायामपिनाग्रहिषपाणांसंविद्यावर्तत्वंहेत्वंतरीमाह॥ एकस्यमूलाहीति॥ इत्यद्वयविषयाणांसंविद्यावर्तत्वमित्युक्तमाह॥ सर्वमकृत्रिमंचेति॥

ननुकुलालोघटंचिकीर्षुर्मनसिसंकल्पितमाकारंबहिर्निर्मिमीते॥ ननुचैवंकर्मोद्बाह्याकारस्यनिमित्तंसंकल्पश्चेत्कर्मानुभूतोपिपूर्वंनासंकल्पनिमित्तइतिनिमित्तनैमित्तिकभावःसर्वत्रसमेविद्यावर्तत्वेकथमुपपद्यतेतत्राह॥ तस्मादिति॥ यस्मात्सतःसर्वेषांपूर्वकल्पापदृशांचपूर्वकल्पापलयतःपूर्वतोऽसाधारणसंविद्वासनादिप्रपाविवर्तनेनिमित्तंसंकल्पोपपद्यतेतस्मात्सर्वत्रसंविद्वर्तत्वेपिनिमित्तनैमित्तिकभावोपपत्तिर्विरुध्यतइत्यर्थः॥ अथसतश्चस्वाच्यापादिरोनिर्वक्तुंशक्यइत्यत्राहुःकेचिदविद्यावादिनः॥ यद्यसत्स्वविद्यानामेवात्मनिकश्चिदप्यंतःसंविदितिकेनास्वानीकाद्यंतानामसत्त्वमापद्यतेतथा॥

तस्मात्स्मानसानांबाह्यानांचविषयाणांमितोतात्कार्यकाणांत्वन्मिथ्यतएवीत्योकुलपुरुषपिशाचस्वप्नमानसाःमानसाएवचबाह्याःनानतत्वेनैवंकश्चिदपिसत्यंनिभवति॥ ननुसर्वेदृष्टाःमतिबुद्धिमानतामवंतिविषयाःसर्वमेवंजात्यद्वैधापेक्षंतुजडत्वंनस्वतस्तथात्वेप्रबोधापेक्षंजात्यदृष्टविषयानतत्वेनस्वतःविशेषाकारमात्रेणसंवेद्यं मिथ्यामत्यपनिमितमितिवाक्यंभागविकल्पेनाप्यर्थयमनंत्रायणहेयांशेवस्तुसंतानप्याकारविशेषतोनतुस्वतःसन्मात्रहेतपापमत्य ॥ ॥ ॥ ॥

रतिमाहुः॥ कदाचिदपिनाऽतत्तमितिवस्तुतोग्रहीतिकालात्कालांतरेपिविषयाणांनासत्वमित्युक्तंतत्रानुभवविरोधंशंकते॥ नन्विति॥ स्वप्नदृष्टानांसमीहितसिद्धकाकोलोतनोमिथ्यात्वमित्यसंगीकरोतिसत्यमितिं॥ तर्हिनेषामसत्वमेवस्वीकृतमित्याशंक्याह॥ नाग्रहीतिं॥ तथापिनाग्रहीत्वेनाविषयीकाराणांत्वसत्वंस्वप्नदृष्टानांपदार्थानांमिथ्यैवतर्हिनाग्रहिषपाणांमसंतासत्वमित्यर्थः॥ कथंतर्हिवाचोभाष्यंनिगमाशंक्याह॥ विशेषेतिं॥ त्रपाणांग्रहपाणांमसत्त्वेविशेषाकारमात्रेमिथ्यासुरूपपुरुषेतद्यविशेषाकाराणांस्वप्नत्वादित्याशंकाह॥ तासपीतिं॥ कथंतर्हितेषुसत्यपदंप्रयुक्तमित्याशंक्याह॥ स्वतइति ॥ ॥ ॥

DR. BHAU DAJI MEMORIAL

कर्मेति। लिंगेनेति। लिंगं स्त्रीत्वं तेन निर्दिष्टानां स्त्रीणां पुंलिंगेन निर्देशात्। तदाह। स्त्रीत्वमिति। नारीत्वरूपमुत्कीर्तितानात्मसापाधिकरणत्वेनानालोचनमरोत्सापंस्तीति। ततश्चेति। तस्मात्स्त्रीत्वमेवमुत्कटमिति। एवंसतीति। नारीत्वरूपेऽपूर्वीकरणेऽसामर्थ्यात्। एतत्स्वपनमिति किंपाविशेषणं। तमस्तु विशेषणं स्वार्थवत्त्वमाह। स्वापस्येति। दर्शनदर्शनस्य स्त्रीत्वोत्कीर्तनस्य दर्शनं स्त्रीत्वोत्कीर्तनं तत्र दर्शनस्य स्वापस्यत्वात्तमस्त्वं तमस्तरति विशेषणं। तत्सतेपिंडितमर्थमाह। उपसंहृतेति। विशेषणं तमस्त्वापाद्यवाक्यकीर्तीति। अतएवेति। उपसंहृतसर्वकरणत्वादिति पदत्रयं उक्तविशेषणं रूपमुपनीयमानमित्यादिव्याचष्टे। अतएवेति। नारीषुप्रविष्टो भवतीतिपदमुक्तमेवपदमेवं

स्त्रीनामनुभूयलिंगात्तदनुरक्तः। ततश्चैवंसतीति पदत्रयमिलित्वैकं तत्स्वपनं अपंडीकृतो भवतीत्यादिव्याचष्टे। तमस्तरतीति विशेषणं तमसस्तरणं उपसंहृतसर्वकरणत्वं तिरोधत्ते वाह्यविषयप्रहणपर्याप्तेन्द्रियकलापस्तु भावात्तमस्कस्तंत्रः तमसंतन्त्रो भवतीत्यादिव्याचष्टे। तमसस्तमानतासंस्वप्नप्रत्ययनहितानातिनानुभवतीत्यर्थः। पंडेदंहयुग्भवतीत्यादिव्याचष्टे। आसुप्तोरतेनरः प्राणिसपथोक्तानुनारीषुतदासक्तमनसविशेनारीभिर्हा। भूतोभिरूपाकारोगतोभवतीत्यर्थः। नघ्नन्नघ्नतंस्पर्शेनःखमदृशीनमस्तीतिसामर्थ्यात्। नारीष्विति सप्तमीतत्रीपपाधिकाम्पतिनेतनतासंपर्कंनकश्चुनक इदपि धर्मोधर्मरूपः पाप्मासहायोतिति रूपावच्छिन्नत्वान्नरात्मनः देहद्वितीयविशेषेहिखलु तावत्कार्यमदानेनपाप्मास्पशतीतिनतुतत्संपर्कंवरूपावस्थकश्चिदपिपाप्मास्पृशतहेअविषयत्वात्स्पर्शासविषयोभवतिय। नत्वयत्वंकेनचिन्नुनाश्चिदपिसंपन्नसत्स्वरूपप्रच्यवनंतात्मनोनाश्रयभावच्छेदप्रतियोग्यनंवाघ्नविषयप्रतिबोधो विधाकाधकर्मबीजस्पदलविधादुना ॥ एतादृशनिमित्तमित्यवेत्यादिप्रपंचयतेदृष्टेपअकाशास्तस्मिंछेतरत्पंडीकाणादित्यादिकमाह। नारीमिति। नारीष्विति। नारीषुनिष्क्रमणप्रमीकथनारीमितिनातीपपाद्याव्यापतेतत्राह। नहीति। तदेतिसुप्तसवच्छाद्यतेतस्यावस्थापंकर्मीभावेकर्मपुनहत्थानमित्याशंक्याह। देहेति। सुखदुःखानुभवाभावात्मापासंसर्गान्निवृत्तिर्मोनतुकर्मीभावादिस्पर्शः। अविषयत्वेसाधयति। अन्यो हीति। सुप्तेस्वरूपावस्थकर्मपुनहत्थानमित्याशंक्याह। वस्तुपेति। अविपाकाप्रकर्मणांबीजमनाघ्रानंतस्यत्रसविधात्वेनाग्निनानस्तापेहाहलन्निमित्तसुप्तप्रसपुनःस्वरूपप्रच्यवनमि तिसंबंधस्तदेवव्याचष्टे। जाग्रदिति। कीदृक्प्रच्यवनमित्यपेक्षायामाह। बाह्येति। एतज्जहातिसंपद्यनविदुरित्यादावुदितमित्याह। तत्सवोचामीति॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तेनजहातीतिपाप्मास्पर्शाभावोहेतुःतंहेतुमाचष्टेपदेवति। तत्पाप्मिकार्यमाह। अतएवेति। कार्यकारणसंस्पर्शाभावफलंदर्शयति। तस्मादिति। नारीरेवंरूपतानामिहूर्ध्वाप्तसंग्रह र्तीपितुमशक्तःसंग्रहंसंग्रहीतुमशक्तःसंग्रहंसंग्रहीतुमशक्तःसंग्रहंसंग्रहीत

॥ ॥ ॥

तपोहदृष्टफलत्वेदात्मशेषमनुकूलपति॥दृष्टार्थत्वेचेति॥कथमप्रकृतपुत्रेषणपरामर्शेनतिवर्तमानापदेशेनान्वेषणादिदृष्टफलत्वेत्याशंक्यदेहादितिरिक्तात्मवादिनोनास्तीत्यज्ञाना
दनुमानाच्चमनुष्यत्वादिभ्रमनिवृत्तिप्रसिद्धैवमित्यभिप्रेत्याहपराहपेणेति॥अन्वेषणादेर्दृष्टफलत्वेऽपिलिंगमाहपरमिति॥आत्मदर्शनंविधिवंतद्दृष्टफलमिति
पावत॥दृष्टत्वेनेषणादेर्हेत्वंशेति॥अग्निहोत्रादिवदन्वेषणादेर्लिंगेनाप्तोपदेशादात्मावस्तुकत्वादित्यर्थः॥इदानीमाख्यायिकांव्याख्यातुमाख्यायिकाग्रहविघाश्रहणादं
दृष्टार्थत्वंतदर्थंपिपठिषतिनाहमत्रभोःपपत्पामीत्यनेनाप्रकृतपरिणाचदेहादिधर्मेणात्मानंसंपादयेत्तेनाहंममेतिप्रत्ययोत्तमणोवाक्यकाणादेषमोहेणोदितोदोषोवेवभूतोवपुर्वाचंयमप्रजापतेरेनेनदम
त्मापितमात्मविघाणांवं॥तावेवंतपस्विनोरुद्रकन्यषोःपावुपत्यप्रजापतिरुवाच॥यएषोक्षिणियुरुषोनिरूपचरूपमिमृदितकषायैरीक्ष्यतेयोऽभिर्दृष्टेषआत्मापहतपा
प्मादिगुणोपमदोवेषुवाहंपरिहृत्यानात्सर्वलोकाकामावाप्तिनदप्रतंभमाद्यंअतएवाभयमनएवब्रह्मसहद्भूतमभिप्रेत्यैतत्प्रजापतिनोक्तमक्षिणियुरुषोदृश्यतइतिवचः॥अन्योक्ष
पाहपयुरुषंत्वात्हतुःपरीक्षाणाप्रजापतिंपरंवंतौ॥अथपोपंहभावेरुपपरिव्याप्तेपरिसमंताद्भ्रापतिपश्चापप्रमदर्शात्मनःप्रतिबिंबाकारंपरिव्याप्तेरव
ऽदोचकतमरषणंभावद्भिरुक्तिःकिंतेकरवहवेधिसेवंरषःप्रजापतिरुवाचरघुरवपश्चरुषिरुषामपेऽक्षेनेनात्मनिरुक्त्वेघुर्वेघंतेघुमध्येघुपरिव्याप्तेरतिहावाचननु
कथंयुक्तंशिष्यपोदिषतिपरहणमनुज्ञातुंप्रजापतिर्विज्ञातदोषःस्वाचार्यस्यततःसत्यमेवंतद्याप्यात्ममथार्थोपितपरिसमहत्वद्दोहुतौहीदृविरोचनोतथेवंचमथितोलोकेतो
पदिप्रजापतिनामहेपुरुवंविपरीतमाहाणाविसृक्तोप्यानातत्तलपेश्चिन्नदृःवंसान्नज्ञानितात्रचिनावसादात्पुनःश्रश्रवणायहाणवधाणांप्रसुप्तोहविद्यानःसादनाससणा।
पोशिष्यावितिमन्यतेप्रजापतिः॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तिःइतिशब्दोदामसमाप्त्यर्थः॥उक्तेर्थेवाक्यंपातपति॥अथपोपमितिः॥प्रश्नार्थोथशब्दःप्रतीविरुपः॥इतिशब्दःसमाप्त्यर्थः॥पश्चब्रह्मसंलक्षितोदृष्टाएषरवमपोक्तोपहन्नपा
पादिधर्मवानात्मापुवाम्योपुनात्मथाग्रहीतमितिनिपातेनसत्यपन्नुकवान्नप्रजापतिरित्याह॥एवमिति॥प्रजापतिस्त्वेवमुक्तवान्कथंतर्हितमेवमुत्थनहतमित्याशंक्याह॥ए
तदितिः॥पथोक्तवाचोहमेवास्तिनिपातः॥पलंप्रजापतिनामनक्षिनिहितंतत्प्रकीर्तयेत्यर्थः॥नन्विति॥शिष्यशिष्याचार्यणानुज्ञातुमपुनरुक्तमित्याशंक्याह॥प्र
जापतेरभिप्रायमाह॥सत्यमेवमिति॥ ॥

कथंतर्हितपो विपरीतग्रहणमपनेतव्यमित्याशंक्याह॥ हीतोतावदिति॥ तावद्दृष्टौनमितिशेषः॥ चक्षोरिकपापदमनुकृष्यते॥ पद्मराचादिष्वेष्टरंतिन्यायेनार्द्रधांस्पद्मवत्त्वे
सतीति शंकते॥ नान्विति॥ प्राजापत्यमप्रमिप्रायमेवमकरपन्नतिप्रसंगात्पदार्थदर्शनतदौपयमनतवादित्यंदृष्टांतः॥ नचेति॥ तदेवाकांक्षापूर्वकंस्फुटयति॥ कथमित्यादिना॥ शिष्याभ्यां
गर्हीतोपापमात्मानंततः सकाशादात्मनाविनैवप्रजापतिनाकोपोक्तस्तुपलक्षितोद्दश्यासमनसिप्रजापतेः सन्निहितत्वादि॥ ततःतएवतेनोक्तत्वात्॥ ततश्चदृश्यप्रजापतेर्मनसि
सन्निहितत्वात्स्मरंतीत्याह॥ तंवैघांचेति॥ प्रजापतेर्मनसिदृश्यसन्निहितंवैपिकंघंतत्सनत्यघावादित्वमतआह॥ तंमेचेति॥ ततश्चप्रजापतेर्मनसिघावादित्वमित्याह॥ तथाचेति॥ आत्मा
नमदृश्यादिवेत्तेतंतत्रात्मानंपश्यंतोवावनंतरंपरात्मनोनविजानीयुःपुत्रादानन्मेवृत्तमितिसंबंधः॥ प्रजापतिवचनमुपक्रमानुकूलेनभवतीतिशंकते॥ नन्विति॥ उपक्रममति

गर्हीतोतावतदृश्यादृष्टंतेनापनेष्यामीतिननुनपुंसकमेघउदकेसनतंवक्ष्यति॥ नचानतमुक्तं॥ कथमात्मनोऽपिपुरुषोमतनिसन्निहितताः॥ शिष्याहीतस्वपापात्मनु-
र्वेषांचाभ्येताः॥ सर्वेतारतिऋतेसामेदावोचदेषउएवेत्सतोनानतमुक्तंप्रजापतिना॥ तथाचतपोविपरीतग्रहणमित्यर्थः॥ ७॥ उदशरावेउदकपूर्णेशरावेवा
आत्मानमवेक्ष्यापश्यतआत्मानंपश्यंतोनविनानीयुस्तन्मेमघमनृतंतमीचात्मीयाःपाप्मानमित्युक्तोतोहतथेदंदशरावेवेक्षांचक्रेतेकेशाश्चचक्रुस्तथाकृतंतोचतोहमना
पत्निरुवाचकिंपश्यथइतिननुतन्मेप्रब्रूतमित्युक्ताप्योमुदशरावेनेतिहोक्तावतापतंतौनविदितमिदमाद्यापिनविदितमितिसनिविदितेचात्मानंहतौहप्रजापतिहतावर्कि
पश्यथइतितदकोभिप्रायंपृच्छतेनैवंतपोविपरीतमावापिविदितमित्याशंक्याभूच्छायात्मगतमत्रस्थोनिश्चितएवाहीघेनक्स्यतितोहथोतदूचुरेषोप्रजापतिर्ब्रह्मनोदरितिनश्च
निश्चितेमिप्रजार्थीप्रश्नोतदूचुरत्वमुपपद्यतेननोचतुरिदमावाभ्यामविदितमिति॥ विपरीतग्रहाहिणोचक्षिष्यावनुपेक्षणीयाइतिनिश्चयेप्रवृप्रच्छुःकिंपश्यथइति॥

ऊचुर्वाणस्प्रजापतेरभिप्रायमाह॥ उच्यतइति॥ तत्रप्रथमंनिर्दिदिदृक्षोचनाभ्यांनावाभ्यामिदमविदितमितिप्रजापतिप्रत्यवचनेकारणमाह॥ नेवेति॥ छायात्मनिछाया
यांतद्वेतोर्यातेचिदृक्षोचनेपोर्घ्याऊचुरमात्मधीरितिनिश्चितापद्यतेत्यर्थः॥ तयोस्तद्वात्मप्रत्यक्षनिश्चितत्वेतामकमाह॥ पनिरिति॥ प्रवृवजतेपिशंगतहूरूपयोस्तयोः स
त्यप्रत्यक्षकथनिश्चितत्वमित्याशंक्याह॥ नहीति॥ तेनविपरीतग्रहोहित्वेनेतिपावतात्॥ ऊचुरग्रहीत्वाविपरीतंगृहीतवंतौतोहप्रजापतयेपेक्षणीयोकुबुद्धित्वादित्याशं
कमानाप्रजापतयमभिप्रायमाह॥ विपरीतग्रहोहिणोचेति॥ ।।

कथमिदंप्रजापतेरभिप्रायमधिगतमत आह॥ विपरीतेति॥ प्रजापतेरप्रश्नेदेवासुरानपावृपरीतग्रहमनुवदति॥ तौहेति॥ तरपनपनप्रकांक्षत्वपति॥ तौहपुनरिति॥ छायायांतद्वेतोर्दुरे
हेतपोरात्मनिश्चयेपूर्वसनिधिसपिनिषावत॥ इहचेतिपर्यायेऽपि॥ नारिरेशतत्वेनानामावादिसर्थः॥ उक्तोदाहरणेनछायांपरिहरेचविरोचनेइयेरात्ममनसपेनापनीतभव
तीतिशंकते॥ कथमिति॥ छायापादनकारणस्यबाधंकृत्वादृनात्मत्वमत्रविवक्षितमित्युत्तरमाह॥ साध्वलंकारोति॥ पूर्वहेतुदर्शनादिसंबंधावछायायामितिपावतात्॥ अभिधात्वाच्छब्द
विपरीतनिश्चयापनयापत्वस्पतिसाध्वलंकृतावित्यसमासेनहीचतुरंथेवावंहेभाववोलोमनखादिमतौस्वएवमेवेदंलोमनखादिसहितमात्मरूपमुदशरावेप
श्यवदति॥ तौहपुनःप्रजापतिरुवाचछायात्मनिश्चयापनयापत्वेसाध्वलंकृतौयथाखलूहसुवसनौमहार्हवस्त्रपरिधानौपरिष्कृतौछिन्नलोमनखोभूत्वोदशरावेपुनरिक्षेया
मितौहूचतुरिदंवेशायदस्माकनतत्रेप्रब्रूतमिति॥ कथपुनरेतेनसाध्वलंकारादिकृतादशरावावित्तणिनतयोश्छायात्मग्रहोऽपनीतस्यात्साध्वलंकारवसनादीनामाश्रयत्वेना
श्रयकारत्वमदशरावित्यत्राप्तासंबद्धानामेवेशीत्यस्यापिछायाकारत्वंसर्वत्रमूलेतिनाप्यस्तेनारिरेशानांचलोमनखादीनांनित्यत्वेनाभिमतानामवस्थितानांछायाका
त्वंदर्शयतीतिछिन्नेष्वचनलोमनखादिष्वापादृश्यतेअतोलोमनखादिवच्छी॥ एषप्यात्मापापविद्धइतिदृशावादेरदृश्यमानस्यतन्निमित्तस्यचदेहस्यानात्मत्वंसि
द्धमुदशरावादीछायाकारत्वादिहसंबद्धालंकारादिवत्॥ नकेवलमितावदेतेनपावत्किंविद्वान्मीपत्वाभिमतंहुदुःखरागादेर्धर्माहारिकारादिकृत्वान्नखलोमादिवदा
नात्मेतिप्रसिद्धत्यमेवमशेषमिथ्याग्रहापनयानमितेसाध्वलंकारादृष्टांतेप्रजापतिनोक्तक्रमतयाकृतवंतोपिछायापात्मविपरीतग्रहोनापनयन्नात्मपत्मानंसमन्यदो
षैश्चवकेनचिन्नसंबद्धंविदुषकिंतानाविद्वद्विलोचनावभूतामितिनाप्यसंततौपूर्ववदनिश्चयेपप्रच्छुःकिंपश्यथइति॥ तौतथेवप्रतिपन्नौ ।। ।। ।। ।। ।।

पात्रकारणप्रोक्तात्मत्वमित्याह॥ शरीरकेदेशानामिति॥ उपपत्तिप्रांसिद्धमर्थंनिगमयति॥ स्त्युदशरावादिति॥ आत्मत्वाभिमतमहंकारादीतिशेषः॥ मोहादात्मीयाभिमत
मित्यध्याहार्यं॥ एतेनेतिसंक्षिप्तं॥ नकेवलंछायापात्रकारणप्रोक्तात्मत्वंकिंतुतत्कार्यतेनाहंकारादीनांतद्धर्मीणांचात्मीयत्वंप्रसक्तमितिप्रसंगादितिदर्शयति॥ नकेवलमिति॥ आ
त्मत्वाभिमतमहंकारादीतिशेषः॥ मोहादात्मीयाभिमतमित्यध्याहार्यं॥ एतेनेतिसंक्षिप्तमेवदेहेनदर्शयति॥ कादाचित्कत्वादिति॥ अनात्मन्यात्मत्वमनात्मीयत्वेचलक्षणार्थ्यं॥
तद्हितयोर्यच्छेत्यादिविपरीतग्रहणमपाकरणाच्चकिमुक्तंभवतीत्यत्राप्रजापतिवाक्येनेत्यर्थमाह॥ एवमिति॥ तथैवेत्यस्यव्याख्यानं॥ एवंहिमि॥ ।। ।। ।। ।।

तथेवाहमिति तिनत्वाच्चेत्यपेक्षेति॥ अथोक्तप्रकारेणेदमुराहृणं पर्यवेक्षेति संबंधः॥ अतिवाक्यादूरशब्दवाक्यात्साधर्म्यकाला क्याच्छब्दात्मानदेहोत्पत्तेरस्मदादिवदात्मत्वमभ्युपगम्य तिभ्यः पञ्चभ्यः सुप्तात्मिसुक्तः॥ प्रजापतिवाक्यमुत्थाय पर्यवेक्षेति॥ पर्यवेक्ष्यादित्या॥ वाक्यव्याख्यानमतिदिशति॥ एवं वाहीति॥ एवशब्देन तयोरभिप्रेतमेवात्मानमेकाग्र्यायदेहाकांक्षत्व पाप्मरूपमजापतिनुक्तोहिनवानित्यर्थोवक्तव्यः॥ नन्विति॥ तौहर्षोत्पत्तेरदूरयादित्यादिवाक्यस्यनास्तीत्यर्थमाह॥ प्रजापतीति॥ संस्कृतोनावद्धवनामितिशेषः॥ संस्कृतयोरपि

पर्यवेदर्शमितिपूर्ववत्तयोरासाधर्म्यकाल्यादिविशिष्टयोर्वाक्यस्यैवमेवोक्तोर्थोयात्मानावितिसुप्तोविषयीकृतोनिश्चयोबभूवतुःपश्चात्मनीलक्षणोपआत्मा आत्मीयदेहनाशेपि पुत्रकापुनस्तद्दिनेषमन्विच्छतीत्यर्थः॥ तत्तिष्ठतोरित्यादिनाहतुःपर्यन्तेनतदूरशब्दवाक्यात्मानिनिर्दिष्टेतदूपोनयरूपनयापोरणावेसाध्वलंकारदर्शनेषमिहितेआत्मसुरूपबोधद्वियोतयद्दो नाथाप्तोऽनःस्वरोवेणकेनचित्प्रतिबद्धविवेकविज्ञानसामर्थ्योविनिमन्यमानयाभिप्रेतमेवात्मानमेवनसिनिधायपश्यन्नात्मेतिहोवाचेतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेतिप्रजापतिःस्व वज्ञतुतरंप्रेतमप्यात्मानंपश्यन्नात्मेतिमन्यतेघ्राणेनाघ्रदर्शनाभिप्रायेणचीरशाटवपुषपश्यन्नहंस्त्रीनामबंधुनाघ्रनाघ्रातोऽनिबंधनपाद्यनुपमेदात्म विषयेविवेकोमदिष्यतीतिमन्वानःपुनर्बस्वचपादेशोचतपोक्षिप्तदुःखोत्पत्तिपरिहारविज्ञानायसुखोत्पत्तयेवाब्रह्मलोकंजगामेतावत्पर्यन्तंदूरशब्दोक्तार्थबुद्धीदूरत्वर्थः॥ ततुषामरवद्भाप्रश्चिनपोर्नीतोविपश्चितंहोवाचेति भविष्यत्सवत्ततुःगानवतोरेवंतपोगतिपोरंदूरेचनपोरहोमीत्यूरूपर्यन्तंक विस्मरणास्मादित्यर्थंकमप्रसन्नंमत्यसत्यवचनेनचचित्रदुःखंयतिनिहीयुस्तोदूरणंकृतवन्तौस्वयमात्मानंदहताप्रेत्यादिवचनवदेतदप्यनयोःश्रवणायोचातमेवमतीतिम॰

तीवाचमजापतिः॥ ॥ ॥ ॥

तपेप्रजापतिवपेकर्थंविवेकोमदिष्यतीत्यर्थंवराह॥ मरूचनमितिनि॥ उक्तप्रकारेणतमाह॥ पुनरितिनि॥ किमितिशीतदूरपतंतुदूरपत्वेनत्वात्मापतेदूरप्राप्तःपाप्मएवकिंनविदर्शनेत ब्राह॥ नन्विति॥ पहिमजापतिस्तानुपेक्षितवान्किमितितर्हितोहानीमेवाहिवाक्यमिमाशंकाह॥ तस्तोरिति॥ मजापतिरुवाचेतिसंबंधः॥ तर्हिकिमितिवाक्यंपनोक्तवानित्याशंकाह॥ इहखलु केतिवाक्यमप्रदर्शपत्वाविक्षिप्तत्वदर्शपति॥ तत्मादितिवाक्यमवतारयति॥ देहात्मवादस्यासुखत्वादितिपावत्॥ तत्तंप्रदर्शपतिषेविरोचनप्रभृतीनामसुराणांसंप्रदर्शपिदेहात्मत्वोपदेशः॥ किमि

अनुपलभ्यपर्यवेक्षलक्षणमात्मानमनुविद्यस्वात्मप्रत्यक्षंकृत्वाविषीतनिश्चयौबभूवतुर्विरोचनवैतौवृत्ततोऽसुराणांप्रतिपन्नोपनिषदंकेचनदेवाअसुरावाकिंविशेषि तेनेतदुपनिषदः आभ्यांपाद्यहीताआत्मविद्यायेपसुपनिषद्धेदेवानामसुराणांवाजनएतदुपनिषदृएवंविदांसश्चणमविष्यतीत्यर्थः॥ तेकिंपाणमविष्यंति। केपीमामात्मानमभूताद्दिर्भूतंविनष्टंएवमविष्यंतीत्यर्थः॥ खादरोऽतोः सुपोलुगाकारः॥ तस्मादेतेदेवाःप्रजापतेरंतिकमागत्यवाचंतेभ्यःशरीरात्म बुद्धिमपनिषदंतामुपनिषदंप्रोदाचोक्तवान्देहमात्रमेवात्मापित्रोरुत्पत्तितस्मादात्मैवेदंदृदृश्यंदृश्यलोकेमहेष्वःप्रजापतेःतथापित्वदीयःपरिचरणायपरंतथात्मानमेवेदृश्यं केदेहंमहिष्यत्यचिरंश्रीमौलोकावदामोतीमचामुंवेदृश्यलोकपरलोकपतोवक्तव्यंलोकाःसर्वेकाश्चातभवंतीतिरोचनोभिप्रायः॥ तस्मात्तंप्रजापतेःशास्त्रमनुवर्ततेत्ती हृश्यलोकेदृदृश्यंदानमकुर्वाणमविद्वांसंश्रीलक्षणमदृष्टानंतरंकांपिपुरुषार्थाहानिंपश्यन्नाद्रियंतेयथाकाम्यपशुमानंमपशुनस्तभावमाहुराहुरः आसुराःखल्वेपंपशुस्वंस्वभावो वनेतिविधमानाआदृःशिष्याःअसुराणांहिपाम्मारब्धदृधानंतादिलक्षणोघोपनिषत्तपोपनिवहरांसंकल्पः॥ तेनोपेतस्यशरीरकृतापंमिश्रपाप्मधर्मान्पाप्मादिलक्षणपाप्मनेव स्वाद्दिनाछादनादिमकारेणालंकारादिकारणेनधृतपताकादिकारणेनेत्येवंतंस्कुर्वंत्येतेनकृतापंसंस्कारणंसंप्रेषप्रतिपन्नयलोकेनेष्यंतोमन्यंते॥८॥ अथहकिलं

द्रे॰ प्राप्येवदेवाइंद्रेत्याः कोपीदृसंपदापृकृत्वाहुरेवंवचनंपुनः पुनः स्मारंवाछन्तदूरशब्दाभ्यांभाप्यस्वात्मन्यहणानिमित्तंदूरदर्शहेयवानुरक्षावदर्शंतेनप्रजापतिनापर

साम्यात्दिरहितमात्मानमाहुरित्यपेक्षायामाह॥ असुराणांहीति॥ प्रकृतोपनिषत्कर्मकथयतीति॥ तपेति॥ एवंविरोचनायतंविधेयंदर्शयित्वादेवएताभिर्मिथ्याविधेयमाह॥ अथ त्यादिना॥ दूषोक्तस्यैवप्रजापत्यवाक्यस्यप्रवाहणेदानीमेवाहवाक्यमिमाशंकाह॥ इतोहीति॥ मजापतिवचनेस्मातोपिकथ मिदमुक्तमात्मयहणार्थोपदेशस्यानेनमिथ्याशंकाह॥ उक्तमेवेतिपरिहरति॥ देहादेरात्मत्वापन्नापनिपादन॥ कादाचित्कत्वमिद्यादित्यादिभाष्यं॥ तदेवंदृश्यमिथ्यात्वादिनाभयं॥

सापेक्षरेशादृष्टिफलमावष्टे।पेनेति।दोषदर्शनमवाकांक्षाद्वारास्तोपपत्ति।कथमित्यादिना।उक्तार्थनिवाक्येविवक्षितमर्थंकथयतिपश्येति॥परिकल्पितोभवतीत्यन्तेन॥
ष्टे॥नावेति॥एवमेवदेहसनावपाप्मेच्छापात्मनेपितदापाप्मावदित्यर्थः॥वारीरिस्मिन्देहसतिइच्छापात्मात्मन्धोभवतीतिसंबंधः किमितिदेहसंबंधेइच्छापात्मनलक्षिदृष्टि
त्याशंक्याह॥नावेतिमारिमितिपितेःसहचरत्वादीनांतुल्यत्वादेहावपवत्वसदेहनावाधर्मावच्छापायामपितदर्मावोपु
क्तरूपत्वेः॥लामशब्दस्यापुनरुक्तमर्थंकथयति॥लामःकिमितिपरार्थमुक्तविशेषार्थमाह॥लामइतिपाप्मनस्तुच्छापापोरक्षीयितानत्रेवहेतुत्वमाह॥तद्यथेति
येनच्छापात्मग्रहणादोषदर्शनंवक्ष्यतेवत्वपमस्मिन्कारीरेसाधुलंकृतेच्छायात्मापिसाधुलंकृतोभवतिसुवसनेचसुवसनःपरिकृतेन्यरिकृतोपध्यानावलोमादिहा
वपवापाप्मिच्छापात्माप्यपरिकृतोभवतिनावलोमादिहिंसितोभवति॥एवमेवपेच्छापात्माप्यस्मिन्कारीरेनावलोमादिभिर्देहावपवत्वसदुत्पन्नादेधेवत्वधापामेधोभवति
॥लामिलामःस्नाम्नःकिलैकनेत्रस्यापधुवेनानलाज्जुहोतीहिकावापरसर्वदालवतिहःलामःपरिवक्ताच्छिन्नहस्तच्छिन्नपादोवालामेपरिवक्तारेइच्छापात्मा
पितस्याभवति॥तथास्यैहसनाशमन्येषनष्पतिहःलामःपरिह॥अतोनाहमत्रास्मिन्छापात्मदर्शनेदेहात्मदर्शनेवाभोगंपश्यामिसुखंवेरोषंदेहच्छापा
त्मरूपेनेत्याधवसतइतिस्यात्तिद्वत्वंपवक्तृपुनरुपपत्तेहप्रजापतिरुवाचमघवन्मर्त्यंवावइदंशरीरंमर्त्यंमृत्युनागृहीतंतदस्यामृतस्यशरीरस्यात्मेतिवा
॥विज्ञानन्नपिपुनःपप्रच्छेदात्मिप्रापणेवक्तृपर्यवसायितेनतिप्रहीरेतिपरूपतयावस्तुभिप्रायंप्रकटमकरोद्यंथेववत्वपमित्यधिकंमंत्रान्तरंदर्शयतिमघवन्मर्त्यं
तुवैतिसुगमंषष्ठंचवीरेहच्छापात्मिद्वाग्हीरात्मेतिरेहसेवहवोक्तलक्षणंत्रिमितंतत्रसंतेपर्येद्रष्टोरक्षणावाद्यिप्रजापतिवचनंस्मरन्नोदेवानप्राप्तेसेवाचार्योक्तबुध्याछा
॥दिनाशित्वादिपुक्तिरर्थानपलमुपसंहरति।अतइति।दोषदृष्टापप्रोक्तीत्याकिंकृत्वानित्यपेक्षायामाह॥एवमितिं।सर्वज्ञोहिप्रजापतिरिहाभिप्रायंजानन्वक्किमर्थं
प्राक्कृतवदत्तदीत्याशंक्याह॥वितानन्नपीति॥आवार्पमनोपन्यासहारापरिहरति॥तत्रेति॥तत्रप्रतिपत्तिविशेषदर्शनेननि
मित्तविशेषदर्शीपति।पश्येति॥आचार्योक्तबुद्धितामर्षेणप्रजापतिरुक्तबुध्यानाभूत्वादिनाछापात्मेवोक्तरतिभांतिमर्थः॥विरोचनेसेंद्रइच्छापात्मग्रहणप्रावीक्तबुध्याना
भत्याह॥नतथेति॥

कथंतर्हितस्यात्मदर्शनमित्याशंक्याह॥देहएवेति॥आचार्योक्तात्मदेहएवोक्तरतिबुध्यातंत्रेवविरोचनस्यात्मत्वाज्ञानमाहीदित्यर्थः॥इंद्रस्तुछापात्मग्रहणेदेवानप्राप्तेवमार्गमिथ्येदोषदर्श
वद्विरोचनस्याहाननप्राप्तस्याध्यनिदेहात्मदर्शनेदोषदर्शनंचनप्रहतमित्याह॥नापीति॥दृष्यंतमुक्तरार्थातिकमाह॥नहदेहेति॥विद्याग्रहणेपधिकस्यसामर्थ्यस्यप्रतिबंधभूतो्पा
गारिरोधहारत्वात्पेक्षयिंद्रस्यछापाधात्मग्रहणमित्युक्तव्यतिकरोनि॥इंद्रइति॥पथोक्तदोषभूपत्वापेक्षंगृहीतोविरोचनस्यभिप्रायंदर्शयतीतिनेंद्रदर्शीपति॥पश्येत्यादिना॥उक्तमर्थंवि
हरणेकरूपत्वदर्शनेनस्पष्टयति॥तत्रचितेति।देवुन्मनुष्यानहुर्ऋषभप्रजापतिनादकोपदेशाधा।पिनहतेनेषांतदीपश्यवृणेत्यपितदर्थविशेषावधारणंतत्रचित्रगुणारोष
वशादेवबहरणेकात्मापितंतत्पेहापीत्यर्थः॥तत्रदाकथंतुत्यपिश्यवृणोर्थविशेषबुद्धित्तत्राह॥राम्यतेति॥अरतानाहिवपत्वभावतंतिनदाम्यतेतस्मान्नतिपितोक्तदानितिदेवा

देहएवत्वात्मदर्शनंनापितत्रदोषदर्शनंचबलवतहदेवविद्याग्रहणेसामर्थ्यप्रतिबंधदोषाल्पत्वबहुत्वापेक्षामेंद्रविरोचनपोच्छापात्मदेहकोर्हाहिंद्रोल्पदोषत्वा
दृष्यंतरंतिष्ठक्षमर्थमेवश्रद्दधानंतपाजग्राहतस्माच्छापानिमित्तंदेहंहित्वाश्रमर्थंनत्तत्वापानग्राहप्रजापतिनोक्तोपनितिदोषभूपत्वाद्यथाकिलनीलानीलपोरर्थंदृ
श्यमानपोवीतक्षोपनीलंतन्महार्हमितिच्छापानिमित्तंवाप्तएवाध्यनेनच्छापात्मदृष्टितिविरोचनाभिप्रायःस्वचित्तगुणारोषवशादेवाहिंस्राद्यर्थावधारणंतुत्यपिश्र
वणात्मापितंतदाप्यतदनरपधंमितिदर्शनंश्रवणंछंपतेरनिमित्तात्मपितदनुगुणास्येवतदनरकाणिभवंतिस्वमेवेषमदवन्मप्यन्कपावांतत्वानच्छापात्मेत्युवाच
प्रजापतिर्धीमपोक्तआत्माश्रद्धत्तत्तमेवेतमात्मानंतनुतेभूपःहंवैव्यात्मतमप्यनुआत्मास्मि॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नामतिरादिशीत॥स्वभावतोलुब्धोवपंतेनदत्तेनप्रसुकवास्तेतिमनुष्याणांबुद्धिरीत॥अहिवपंस्वभावतंतिनदपधुभिसस्मान्नतिप्रजापतिस्तुचित्रवानित्याह॥णांप्रतिय
पत्तिर्भूवनदेवंदकोमात्रश्रवणादात्मचिनानुरोधेनविचित्रातेषांमनीषाप्रवृत्तातथेंद्रविरोचनपोपिभविष्यतीत्यर्थः॥अथेंद्रविरोचनपोपुक्तिरर्थानाविशेषादर्थप्रतिपत्ते
रप्यविशेषःस्यादितिचेन्नेत्याह॥निमित्तान्यपीति॥पुक्तिरर्थानाम्यपिस्वचित्रगुणारोषाल्पत्वबहुत्वापेक्षाणतत्तपोत्तरपेक्षप्रतिपत्तिवैषम्यमविरुद्धमित्यर्थः॥इंद्राभिप्राप
बुध्याप्रजापतेरानुमोदितावानिमुक्तप्रिहानीमनुमोदनवाक्यंव्याकरोतिं॥एवमेवेति॥इंद्राभिप्रायविषयएषशब्दः॥ ॥ ॥ ॥ ॥

DR BHAU DAJI MEMORIAL

अनात्मदेहसंबंधहा॥ णेत्यादि त्यमुक्तात्मस्वविद्यावतोदेहनिवृत्तिश्रुतेः॥ मुक्तिर्हीयपतिः॥ तंपुनरिति॥ तंपुनरीति॥ मुक्तेर्युक्तिप्रियाप्रियपोर्मिलितयोरस्यैवैकैकस्यासंभवात्॥ हा॥ स इतिति॥ सेकंसंबंधमधिनयति॥ प्रियमिति॥ न मानतपाश्चन्नासानेकस्यसंकल्पितस्यैवंधेहेशोनमाह॥ नेति॥ प्रियाप्रियपोर्मुक्तावसंभवेसतीपाननिकाः पूर्वकंकेनुनिकल्पापेनदर्शयति॥ धर्मीधर्मेति॥ तंत्रेत्यत्रापिएवंस्वरूपमनुबंधेप्यसतीभावंश्रुत्वामोक्षस्यापुरुषार्थत्वंशंकते॥ नन्विति॥ इहापीतिमुक्तौनास्तेः॥ स्वाभाविकप्रियाप्रतिषेधान्नापुरुषार्थत्वंमुक्तेरित्युत्तरमाह॥ नेषदोषइति॥ प्रतिषेधधर्मवदिति॥ असतीतिति॥ कारणविरुद्धपोर्वाप्रियाप्रियपोर्षनिषेधस्यत्रनिषाधकमाह॥ आगामापायिनो

तंपुनर्देहाभिमानादशरीरस्वरूपविज्ञानेननिवर्तिताविवेकज्ञानमशरीरंहतंप्रियेणसुषातः स्थिरःमसिकंसंबध्यतेप्रियंनस्थशात्प्रियंनस्थशतीतिन्यायकृत्यधर्मिकेसहसंभाषितेतिपदद्वयमीधर्मिकार्थेहितेपतोऽशरीरतीतुस्वरूपमितिं॥ तत्रधर्मीधर्मयोरसंभवात्तत्कार्यभावोदूरतएवेत्यतोनषिप्रियेस्थानःननुपरिप्रियम॰ षशरीरंनास्थातीतिपन्मघवतोक्तंसुप्तस्योत्थितोवाविनाशमेवापीतोभवतीतिनरेदेहाप्यापन्नोनैघरोषोधर्मीकार्यपोःवाशरीरंविनोःप्रियाप्रियपोःप्रतिषेधस्यविवक्षितत्वात् तुरीयंब्रह्मस्वभावत्वरूपभूतस्यानंदस्यप्रियस्यापिनेहमतिषेधोविज्ञानमानंदंब्रह्मत्यादिश्रुतिभ्यःदेहापिभूमैवृद्धावमिमुक्तत्वान्ननुभूम्नःप्रियसंकल्पेसंवेद्यत्वा त्मस्वरूपेणावबानिमसंवेद्यत्वान्निर्विशेषत्वेतिनेंद्रस्यतदिदंनाहखल्वयंसंप्रत्यात्मानंजानात्यत्रमहमस्मीतिनोवेमानिभूतानिविनाशमेवापीतोभवतिनाहमत्रभोगंपश्या मीत्युक्त्वात्तद्वीद्रस्यंपश्यतानिवात्मानंचजानातिनान्यात्प्रियंकिंचिद्वेतिसहदीश्वलोकानाप्नोतिसर्वेषुकामेष्वेनद्राजेन॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

रितिकादाचित्कस्यहीयत्वबन्धस्यात्मस्वेतत्स्वाभाविकमेवप्रियमितिनन्यत्रप्रतिषेधात्तत्वस्थमपुमर्थत्वमित्याशंक्याह॥ सविद्वानिति॥ मूलविघातोमप्रियस्वभावस्यात्मनिनप्रतिषेधोस्तीत्याह॥ दहापीति॥ तथापिविषयविषयीभावेनभेदाभावानदर्थत्वमितिशंकते॥ नन्विति॥ भेदानपुमर्थत्वेपीयंकेनयतिकाभावाद्दुःखस्याक्रमात्पुरुषार्थःसचभेदेपिभिद्यतेरत्याहंमाह॥ स्वरूपेणेति॥ आत्मनिविशेषज्ञानेहिसविद्वानेवभिमत्रदेहमाहान्नहीति॥ किंतर्हीद्रस्यैवभिमार्शकाहातद्वी

किमिदंविद्वांसंविज्ञानमिंद्रस्यैवभिमत्युच्यतेकिंवाहितमितिविवक्षतेतत्राद्यमाशंक्योतिप्रसक्तमितिं॥ हितोपदेशप्रवृत्तिरपति॥ नचेति॥ हितोपदेशभर्थवतीत्यादिश्रुतेरित्यर्थः॥ तथापीदंमेवेंद्रायप्रजापतिनोपदेशस्यभित्याशंक्याह॥ हितंचेतिशंकतेहितप्रहिवमितिचेतदाह॥ वोमवदिति॥ वक्तव्यमितिसंबंधः॥ हतमेवनत्विहमस्थिरेतिप्रतिज्ञातमाहुतिरेतिं॥ सर्वे वोभूतानीलोकानांकामानांवात्मानस्त्रिदानेदमावतदूषतंवेन्युक्तेस्वर्यंतत्कथंतहितस्येष्वर्पिक्षतपोनिर्वहंतीतिचोदपति॥ नन्विति॥ प्रसुप्तावित्यादितोपदेशस्यैवंपतनिर्प्रायाविघाकल्पंसर्वंप्रकीर्तिते त्रसीभूतस्यमुक्तस्यसगुणाविद्यापास्यपिप्रसक्तभूतत्वात्फलस्यतत्रोपवर्तितुंयुक्तत्वादितिपरिहरति॥ नेत्यादिना॥ सहीत्यत्रेतिशब्दोहेतौ॥ नन्वात्मनीति॥ नन्नात्मनःप्रियत्वेनसभावतोदुःखित्वंकिंतुविघाकल्पाचमुक्तस्यसरधेनिद्

स्तमितरिष्टमिंद्रस्यदृष्टमानिभूतानिमतोन्यानिलोकान्प्रजाःसर्वमतोन्येहंसधोस्वामीतिनत्वेतादृंद्रस्यहितंहिहनंदेंद्रसमजापतिनावक्तव्योमवदक्षीणात्मतयासर्वमेत॰ लोकक्षयात्मत्वेपाप्मनयाप्रियंहितमिदंपवक्तव्यमितिप्रजापतिनाभिप्रेतंनतुतावतैवप्रतिकंकेनविजानीयादात्मैकत्वरूपानिभूतान्यसर्वमहमस्मी ति॥ नन्वस्मिन्नैक्ष्येभिर्वापानेर्वीयपरिपतितलोकाकमःसएकधाभवतीत्यादिश्रुतेर्मोक्षेपिप्रक्षयोनुपपन्नोनसर्वात्मनःसर्वफलसंबधोपपतेर्विरोधान्यदृष्टसर्वधुरकाकुंगाधुप्रिन चुसर्वात्मत्वेदुःखसंबंधोपिसहितिचेन्नदुःखस्याप्यात्मत्वेपाप्मादृष्टिरोधुआत्मन्यविद्याकल्पनानिमित्तानिदुःखानिसाविद्यासर्वाकल्पनानिमित्तानि॥ साचाविद्या शरीरात्मक त्वस्वरूपदर्शनेनदुःखनिमित्तोच्छित्तेतिदुःखसर्वधाशोकानसंभवतिश्रुतेकल्पनानिमित्तानोतुकामानामीश्वरिहेतोबंधःसर्वभूतेषुमात्मानोपएवसर्वत्तेनोपाप्तिहेतोर्नाशंक्ति सर्वविघाकल्पनसंन्यवहाराणांपरएवात्मासदेनात्मोक्तीतिवेदांतसिद्धांतःपरोक्तिरिणयुरुषोदश्यतदितिछायपुरुषएवयत्नाःपतिनोक्तं॥ ॥ ॥ ॥

त्यन्तादप्रसक्तक्रियर्थः॥ तर्हिविद्यापरश्चापमविद्यापांतरध्यानेपितमेश्वर्यमपिपुरुषार्थत्वेनाप्रसक्तगुणाविद्याफलभूतेरार्धमेवेतिकथंतत्कर्मसिद्धतरूपदेशसिद्धिमित्याशंक्याह॥ श्रुद्धेति॥ श्रुद्धत्वंनतमोमात्रप्रसक्तेः तस्मान्नापिकदेशज्ञाताःसंकल्पनिमित्तानिसर्वकामानामपिभेदानांतत्तोत्कल्पतेपांसर्वेषुभूतेषुविश्वेषेषुमनोमात्रेनिश्चयाभिधानाःपेणसिद्धानांमी श्वरेलिनस्वभावेनाभिसंधोमात्रेणसर्वान्यसिध्यतीत्यर्थः॥ ननुश्रीवामनेविद्याविद्यातत्प्रयोक्तृसंबंधोनैश्वर्यसंचेतिमेत्याहु॥ पाएवेतिं॥ वस्तुस्थितिपर्यंतेषुसत्यसंकल्पत्वंतुवाहेनतत्सत्यं संकल्पमितिप्रियमेणमन्नायतिवाक्यंव्याख्यातं॥ प्रतिस्वरूपमतमुत्पापपत्तो॥ पएवहरांति॥

अथ मपर्यापस्य छापात्मविषयात्मवत्तद्वितीयतृतीयपर्यायोर्विवक्षितात्मविषयत्वमित्याह॥ स्वप्नेति॥ असत्स्वप्नात्मादृक्तरतिसंबंधस्तृतीयपर्यायवत्सपर्यायेपि पामात्मेवदृक्स्मात्मौक्यमेतत्राह॥ नपरइति॥ अपहतपाप्मत्वादेवच्छावत्स्वविधिर्विधेर्हेतुर्यः॥ नन्वेतिमिपर्यंतेपास्यापदेशो युक्तस्तेनतन्नानमुक्तिफलत्वात्किमितिपूर्वेषुपर्यायेषु छापादेशोनेतिदिशंतेनतत्फलाभावादतआह॥ छापाद्यात्मनांचेति॥ तत्रप्रथमंछापात्मौपदेशास्यप्रपोजनमाह॥ आरादिति॥ पापाद्यात्मनांचेदुर्दृष्टेपत्वान्नकिंनैवा रावुच्यमानेसतिनसापिप्रज्ञास्यवर्तीपिशेलुप्तात्मनिष्ठस्यकिंतत्रामोहःस्यात्समाधरितिपृथक्छापात्मोपदेशाःकृतरतिसंबंधः॥ स्वप्नसुषुप्तयोर्दृश्यानात्मोपदेशास्य प्रयोजनंदर्शयन्नुक्तमर्थंदृष्टांतेनसंपृक्तंपुनरुक्तिपरिहारायसंबध्यते॥ पर्यायेणास्यतास्यमाह॥ चतुर्थेत्विति॥ मायाधर्मकादृक्स्वात्मत्वात्मोक्षित्व

स्वप्नसुषुप्तयोश्चात्मस्वरूपतापरिज्ञानांगेनाधारितिकोवक्ष्यतेतेन॥ छापाद्यात्मनांचोपदेशेप्रयोजनमानक्षतेआरादेवीव्यमाने किलदुर्दृष्टेपत्वान्यास्यात्मनोमे तद्वाप्तविषयासक्तचेतसोऽसंततस्मदवक्ष्यमाणाप्तोहोमाभूदितिपथाकिल द्वितीयपर्यायस्यैवदृश्यमर्यादोदर्शयतिप्रथमयाश्रुत्यैकर्चेदृ तिसततोयंततीयस्तेनामूर्धानंचचेदृशस्तेनपापस्यैवचदृष्टारमतीतोमंत्रेपक्षपति॥ एवमेतयाश्रुत्यासिद्धंतात्पर्यमुक्तंप्रज्ञापतिनाऽत्रि मिःमर्यादेनपरइति॥ चतुर्थेतुपर्यायेदृश्या मर्त्यस्तमुपाधाश्रितात्मापन्नोभीतिःस्वरूपंपश्यिन्नुतमपुरुषेत्यादिभिर्ज्ञानकीर्तनमाणोभवतिपउत्तमःपुरुषःपरइतिवाक्यात्॥ स्वप्ने॥ प्राणाएवैतस्मादृश्यादिपेक्षा। त्यक्तेतुनचार्थीसत्येवंसंभवति॥ कथं॥ अत्रितीयपुरुषोदृश्यतेतत्पूर्वपक्षसिद्धोपाध्यपोक्षात्मनिरा हार्तेनपासद्दृश्यतेतयहाणमात्रतयनपापोदृक्तावीयमा त्रंकिंपक्षपरइतिचप्रश्नस्यश्रुत्यैकाणेदंशास्त्रानर्थक्यः साधुदृक्छापात्मेवप्रज्ञापतिनात्रितीयेदृश्यतरत्पुपरिदृक्॥ किंच॥ परिशेषमुपेदृश्यहणासापनपक्षाणवः क्षेसंसात्वप्रसुप्तात्मग्रहणापोपितरपनपक्षाणांचसपंबूपान्चोक्तं॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

स्वप्नशरीरंतेप्राप्तोपघपिचतुर्थेपर्यायेकथ्यतेतथापिकथमसौपरमात्मासादिस्यादित्याह॥ पस्मिन्निति॥ संप्रसादोपोविज्ञानकर्तृत्वेनविवक्षितः॥ किमिदंस्याख्यानंशास्त्रानुप्रवृत्तिः किंवार्थानुप्रवृत्तिरितिविकल्प्याद्यंप्रतिकौतिति॥ प्रत्यमिति॥ हितीयंदूषयति॥ नन्विति॥ असंभवमेवाकांक्षात्राहएषुरुषइति॥ कथमित्याहेन॥ पघाघेपर्णेयेछापात्मोपदिश्यतेतेहीद्रि योर्वचनयोःसमानाधिकरण्यात्तदैक्यंप्रतीयतेतयोर्विरोधंपरिहर्तुमुपाधिभेदेनतयोर्भेदंदर्शयन्नाहेश्वरइत्यादिना॥ यस्मादेवंतस्मात्तेनेनेश्वरेणयासौदृश्यात्मनेनेश्वरेणयोपाधिरात्मनोदृक्त्वंप्रज्ञापतेस्तेनतस्मात्तयोरैक्यंसिद्धमित्यर्थः॥ रतच्छब्दार्थपर्यायेणछापात्मोपदेशंहेतुमाहकिंचेति॥ मन्नाप तिनोपदिश्यप्रियाप्रियाद्यात्मनोग्रहणानमच्छब्दोत्याहंमेहेतांसएषति॥ पदीति॥ तेनछायात्मप्रहणापनपक्षाणवचनेनेतिपावत्॥ तेनतत्प्रज्ञापतिनेसंकल्पतश्छेदोपोक्तः॥ शा० भा० वा० १९

दृश्यमर्थंपेपर्यापेदृष्टोवीपरेशोनछापात्मुरुषसित्याह॥ किंचात्मेतिं॥ एतच्छब्देनसंनिवलंबिनाछापात्मानमनुरुध्यैवंदृष्टुरुपरेशःप्रजापतेप्रश्नवादित्वंप्रतीयतेतताचप्रश्न मेपिपर्यापेदृश्येवोपदिश्यतेपर्यायेण॥ सप्रावस्थाविविक्षितसंछानांतेबाध्यत्वान्नतत्रदृष्टुरुपरेशोस्तीतिशंकतेन॥ सप्रइति॥ अनुभवानुसारेणनासाह॥ नेत्यादिना॥ किंवाश्रुतका कारणानामुपामेयःप्रकाशःमनेतसिकरतिसापिनप्रतीयतेःसपंस्तोदृक्तदाएकैवसप्रावस्थासाध्यसंकंततश्रुतदृष्टुरुपदेशःसिध्यतीत्याह॥ नचेति॥ हृषीदीनामुपामेयप्रकाशेदृ ष्यमानेनसंकिरतुंकेवलंप्रपंतःकारणंसतत्तारित्याशंक्याह॥ पघुपीति॥ कात्स्न्यभावंहेतुंपृच्छति॥ कथंहीति॥ नीलपीतादिनायदृष्टानाभिर्विवर्तुपामानानिरोधेघटाभावापघटंतत् यावत्परेचित्रवासनानामपंचवृत्तयःसात्तिाप्यत्वान्तस्तोपलभ्यीकरणंकथंनीतिनदृष्टुःस्वपंस्तोनिहेत्वापरिदृष्टमित्याह॥ पदेतिप्रासे गिकंहित्वादृष्टेवोपरिदृष्टःस्वप्रावस्थाप्रिमत्रहेन

तेनमस्मात्मामहेनात्तिपिछापात्मानंप्रज्ञापतिनोपरिदृश्यति॥ किंच॥ अस्मत्अस्तिगिदृश्यादेर्दृष्टनरत्युपरिदृष्टःस्यात्तरदृष्टुरुपेतत्तेवतरत्युत्क्रांतस्वप्रेपिदृष्टुरेवोप देशः॥ स्वप्नेनदृष्टोपरिदृश्यतेचेन्नाधिष्ठितोवाप्रियतेमैवंत्युपरेशानवचदृष्टुरुपः कश्चित्सप्रियहीयमानश्चरत्यत्रापंपुरुषःस्वपंस्तोतिश्रितमापतःकल्पतोपिदृष्ट्व घपिस्वप्नेसधीर्भवतीतिनयापिनक्षीस्वप्नभावापलब्धिप्रतिकाणत्वेभजनंकिंतहिपरविज्ञवज्ञायदासनाम्रपदृश्यैवबधीर्भवतीतिनदृष्टुस्वपंस्तोतिदृष्टुबाध स्यात॥ किंच॥ अस्मज्ञापतस्वप्नपोभूतानिवात्मानंचजानातीमानिभूतानिअपमहमस्मीतिप्राप्तोसत्समाप्तनिषेधोपुरुकःस्यात॥ नाहवल्वपमित्यादि॥ तथाचे तनस्वेवादिघामिमित्तपेसशरीरत्वेसतिप्रियाप्रियपोरपहतिर्नास्तीत्युक्तंतस्यैवाशरीरत्वंप्रतिषेधेनाह॥ स्वप्नतोविघापोसंतंसशरीरंत्रिप्रियपोःप्रतिषेधेपुरुकत्वंशरीरंवाव संतंप्रियाप्रियेनस्पृशतइति॥ एकस्यात्मास्वबुद्धेनपोमेहोमत्स्वरसाःसंचारीतिकृत्वेनोप्रसिद्ध ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तोमाह॥ किंचेति॥ तथाचनायदृश्छापामिवत्तेप्रेदृष्टेवोपरिदृश्यतिशेषः॥ इतश्चदृष्टेवोपरिदृःस्प्रावस्थामाहित्याह॥ प्राप्तावितिं॥ नकिंचेदिं॥ वलमुत्क्रांतोषुप्रोनिषेधो निषेधश्चप्राप्तिसापेक्षत्वादवस्थाद्वयेदृष्टुरुपदृशामाकांक्षतिकिंतुनदृष्टापातिनिषिद्धोपिनिषेधश्चमाकांक्षत्यलवृक्षादृष्टिदृष्टुरुपदेशमाकांक्षतीत्याह॥ तथाचेतिं॥ निषेधस्यप्रा प्तिसापेक्षत्वात्प्राक्तत्स्वेवदृष्टुर्विघानिरतेसशरीरत्वेनत्रिप्रियपोःस्थानदृष्टापतिनिषेधोपपादनेनेतिशेषः॥ स्वेत्यादिनोक्तसशरीरत्वेतत्रिप्रियपोः प्रियाप्रियपोस्तस्यैवावस्थात्रयेपरीतस्यसतस्त्रिघायोग्रशरीरत्वेनित्यादिनाप्रतिषेधोक्तउरतिषेधेनना॥ तुमेदृष्टुरुपदेशहेत्वंतमाह॥ एकस्येति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वर्तुर्यपर्यायप्रसङ्गेषुमादर्थान्तरविषयत्वमुक्तमनुभाष्यदूषयति॥पञ्चोक्तमित्यादिना॥तदेवमतिरोकद्वाराऽस्फुटमुक्ता॥परीति॥अधिकाग्रा वेषभावेन मेरुः सन्नो नास्तीम त्रहेत्यनुमाहः॥किंचान्यदिति॥जीवपर्यायस्याष्टमप्रपाठकविरोधवत्प्रमप्रपाठकविरोधोपि स्यादित्याह॥नचेति॥दृष्टहान्याऽष्टकस्कन्धसान्तोवनायामपिजीवेश्वर मेदोनसंभवतीत्याह॥नात्मरतिः॥रतश्चजीवपर्यायोमोक्षेनास्तीत्याह॥सर्वस्कन्धनिधिरिति॥श्रोतमर्थीसुषुप्तंहरतिः॥तस्मादिति॥श्रात्मेत्यपरापरेवसेसाविस्वरूपेद षुस्मादिनिदेन्नैत्याह॥नवेति॥श्रात्मापिनसंसारित्वंवक्तुंनात्मत्वमस्तीत्यनदृष्टांतेनसमर्थयति॥नहीति॥मिथ्याज्ञानवरसानंचेतिमिथ्याज्ञानंनेत्याध्यात्म्यविषया नांत्येवविद्यमानवत्मतीतिमापारिताभीतिमाषयन्॥नहदेहशक्तीरियमारिवदस्मावाहत्वंवेमिथ्यामिथ्यसंबंधस्विवहितमितिशंकामुत्कम्यातिरेकेणनिरस्यति॥ पञ्चोक्तंसंघातादारीरात्तमुत्थापयन्निन्द्रादिभीममाणामवतिहीत्यःसंसारारधिकाणानिरिष्टउत्तमःपुरुषइति॥नरप्यसत॥उतुर्थेपिपर्यायेएतंत्वेवु नरतिवदनाधरितनौन्योमिप्रेतःस्यान्नवंवदरेतंत्वेवतरतिनब्रह्मान्यथामज्ञापतिः॥किंच॥श्रन्यो जीवंन्नारीनोत्तरुः सनःस्वकिरादेहश्युतिप्रदेशंरशिनाप्रवि षायपुनस्तत्वमहीत्युपदेशोमघाप्रसंगेन॥तस्मिंश्चाह्यादिभीनोमविष्यतीतिपुत्रउपदेशोमविष्यतिमत्तादात्मउतमःपुरुषोभवेत्तथाभूम्महमेवेसा रिरुपात्मेवेदंसर्वमितिनोपसंहरिष्यघरिमुमाजीवात्योमविष्यन्नात्मोतीतिद्वेत्यादिष्कल्पेतेनाऽत्रसर्वश्रुतिषुचपाल्मिन्नात्मशब्दमपेक्ष्यनामविष्यत्म त्माऽत्मावेत्सर्वंतंतृनांपा-श्रात्मानमेवेतस्मादेकएवात्माप्रकरणात्सिद्धेनचात्मनःसंसारित्वमविद्याध्यस्तत्वादात्मनिसंसारस्यनहिरज्जुव्युत्क्रिकाणानादि षुसर्पोनतमलारीनिमिथ्याज्ञानाध्यस्तनिहोषाभविष्यतीत्यतेनतदशी।एसमिपाप्रियेपाहनिनीतीत्येतन्नाख्याते॥पञ्चस्थितमप्रियवंतेवेतिनाप्रियवेंत्वे निहिद्वमेवंचसतिसर्वेपर्यायेषेतरमतमप्रपतितद्वेतिप्रसंगापतेर्वचनेयदिवाप्रजापतिम्छ्रहपापाः॥कृतेर्वचनंसम्मेदमवेत॥नवतत्कुत्रर्कब्रह्मणाकर्मपुरुक्तं एतेनेति॥श्रात्मनिसंसाराप्रसक्तिनेतिमावत्॥याबद्ध्याताभाविनप्रियाप्रियपापाप्रियभावेनदासत्वतदाद्यबंधस्येवप्रियाप्रियमूलस्यदुर्निरूपत्वादित्यर्थः॥सप्रदृष्टा एल्वप्रियवेत्तेवभवतिनत्वप्रियवेत्तेवेतिपत्यवैत्रस्थितोतसिद्धिलाभोतरमाह॥स्वचेतिप्रजापतेर्वचनंसंभवदिनिसंबंधः॥श्रयोहेषांब्रह्मनोकुतःप्रजापतेर्वचनंसाव काशंमत्साक्षीकमाह॥यदिवेति॥हावादयःस्त्रीश्रपाःमुहात्यादयोदिवस्यनुमानानदृश्यत्वात्॥श्रोत्रादात्मानमवेद्यानीतिवेदोविरुद्धःरतंकविरोधःसंसर्गकृतेर्वचनमित्या शंक्याह॥नचेति॥हावादीनांसुषुप्तिधर्मत्वेनसिद्धसाध्यत्वात्तिष्ठोतत्वंसाधकमित्यर्थः॥

प्रत्यक्षमितिशंकते॥नचेति॥तस्माभावत्वान्नबाधकत्वमितिपरीहरति॥नेत्यादिना॥दृष्टांतोपिनेप्रतिपन्नोनभवतीतिशंकते॥सर्वमिति॥नाऽदेःसत्यवचनंत्वरीपमेवमक्षिवेत्ये तीकरोति॥श्रक्षेयंवेति॥श्रंगीकरोहेतुमाहाऽनुवादाभमिति॥श्रधिकाग्राणःमितिनकोवेदइतिसाधनाद्दृष्टानाममतधिकाग्रणुक्तीनमात्मतत्वमनोक्षेवनाद्दिनस्यत्ववचननतावतावुल्क हतिरित्यर्थः॥दुःखाभमत्वेलिंगमाह॥पेनेति॥श्रत्रेसमात्मतत्वेलिंगाभासाह॥तथेति॥वैनाशिकश्रांगिरिष्यात्मनोदुःखीनत्वाभमतीत्याह॥तथेदृश्येति॥साख्यश्रांगिरिदुःखी चित्वमात्मनोनापपतीत्याह॥तथासांख्याइति॥नार्किकश्रांगिरिपतस्यदुःखीहत्वाभमित्याह॥तथान्यइति॥बुद्धिसुखदुःखेछाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावनानवात्मगुणाः॥मीमांसकश्री

ननुप्रत्यक्षंदुःखाघधिष्ठेनत्वमस्यविवार्यनुभूयतइतिचेन्न॥नाऽदिहेतोनीरोगिहंतानोहमाधुष्मान्मोरःक्रोमनास्यादिप्रसक्तानुभवत्वनदुपपत्तेःसर्वमेष्यतत्प्रत्यमितिचेदस्येवेतदेवं दुरवग्रमेपेनदेवाजोप्युदाणवादिदृष्टिनाविनाऽपुत्रिणिमुमोहेवाद्विनाऽमेवापीतोभवतीति॥तथाविरोचनोमहाप्राणःमानापतेरोदिहेमात्मात्मदर्शीनोवभूव॥तथेंद्रस्यात्मविरो शमपसाऽऽएवंचेनाशिकाप्रमज्ञानंतथाशंकाद्यदारेहादिष्वनिरूपवाप्रापिप्रसक्ताममप्राणान्नात्मत्वमिषपरवात्मतदृष्टीनेतरुः तथा॰ स्यैकाणादादिदृष्टीनाःकषापाऽमिवु ह्याणादिभिर्वस्त्रंनवभिरात्मगुणैर्युक्तमात्मदृव्यंविशेषधर्मितुपन्नोन्नथाचास्यैकमिणोबाह्यविषयापहृतचेतसोवेदममाणा॰श्रपिपाप्यीतत्प्राप्तिकत्वविनाशमिवेदृवन्मयमा नाघटीपत्रवदरोहावरोहमकारोनिशावंन्नमंति॥किमप्येतदृश्यंनवैविवेकहीनाःस्वभावतएवबहिर्विषयापहृतचेतसः॥तस्मादिदंतत्कलर्वबाह्यविषयोनत्यएवःपाममहंस परिज्ञातकोत्साध्यमिमिर्दरोन्नदिज्ञानपरैरवेदनीयपप्रत्यक्षतमेः॥पाना पत्यवेमेनंसपरापमनुसाद्धिकेपनिवदूपकाणाचतुष्टपेन ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तिःतस्यदुर्गहत्वेनामकरमाह॥तथान्यइति॥पदार्थोक्तिकाणामपीदृशीम्नोक्तिरात्मनोदुःखाभत्वंनाप्रयतिनतरांकिंवा विधुराणांलौकिकानांम्नोतिसत्यप्रमाणापिन्न वेत्याह॥किमिति॥श्रत्रेवंम्न मंतीतिकिंवक्तव्यमितिसंबंधः॥पदिलौकिकानांपक्षेकाणांचेदमात्मतत्वंदुःखानंप्रतिज्ञापक्षेकेषांतर्हिदृष्टसाधनमित्याशंक्याह॥तस्यादिति॥श्रयाणःखिवात्मतत्वंपिंतेधर्मोदासीन्ये वापतिः॥श्रनन्यथाराणोरिति॥तेषांकुतीचाद्यभावंव्याहेधति॥पामहंसेति॥कर्मनिष्ठानामाश्रमानतीतंनैष्कर्म्यमाधास्यैनवर्तमानत्वदर्शीपतिः॥श्राप्तंमिरिति॥श्रनन्यथाराणोरि सुक्तंमनस्कि॥वेदरोनेति॥प्रस्पतंमेरिनिनिस्यानुवादरूपंधामात्मवेदनोपयोक्तनमुपदिश्यति॥प्रानापसचेति॥स्थानत्रयेपंचीपंचेसेतदृष्टपंपक्काणचतुष्टं ॥ ॥ ॥

पथो ऽन्यद्विकारिणमिमेवात्मवेदनमित्यत्रलिंगमाह॥ तथेति॥ अशरीरमित्यादिवाक्यव्याख्यानीयमंहाणार्थमित्यर्थः॥ हरिः सर्वबंधोमुक्तोऽशरीरमित्यादिस्थितेः किमर्थमशरीरवायुरित्यादिवाक्यमित्याशंक्याह॥ ततश्चेत्यादिना॥ कथंवायोरशरीरत्वंतत्राह॥ विद्युन्मानिति॥ एवंसतिवाघादीनामाकाशलिंगतौनिपादनात्॥ आकाशस्यसर्वत्रैकरूपत्वात् मुख्यादितिकुतोव्यपदेशादित्यंशमाह॥ अमुख्यादिति॥ पथोऽन्यस्यशरीरवायुलिंगत्वाद्वाघादीनितेषामाकाशात्मत्वंव्यावर्तयतीत्यर्थः॥ तथावाघादिनिसिद्धरूपाणां घ्नमाणान्यदपापमाकाशात्मलिंगानीतिसंबंधः॥ तानिचवाघादीनितथाभूतान्याकाशात्मत्वंव्यावर्तयंतीत्यर्थेवाघादीनामाकाशात्मत्वंदृष्टांतेन साधयति॥ तथानुशासनमुपपादयतीत्यर्थः॥ तत्रतत्राशरीरत्वप्रसंगप्रसाद्दृष्टांतेविघ्नपाशरीरत्वेतामिदंमात्मस्पर्शरूपत्वमात्मसुखापत्तेरपिणापथोऽभिनिष्पत्तिस्तथावृक्ष यतिरशनउच्यतेऽशरीरोवायुर्विद्युत्स्तनयित्नुरित्येतानिवाघादीनिलिंगानीत्यर्थः॥ किंवाऽभेविद्युत्स्तनयित्नुरित्येतानिवाघादीनिलिंगानीतरेतरेवसतिवर्षादिमयोजनावसाने पथोमुख्यादितिभूमिष्ठाऽकृतिर्धुलोकसंबंधिनमाकाशदर्शनव्यपदिशति॥ एतानिपथोऽन्याकाशात्मानंप्रत्यनवयवानिवाघादिरूपेणाप्रघ्नमाणान्याकाश स्वतंत्राणितानिपथासंप्रसादोविद्यावस्थापाशरीरात्मभावमेवापन्नस्यानिचतथाभूतान्यमुष्यद्युलोकसंबंधिनआकाशादिवात्समुत्थितानिवर्षाणादिप्रयोजनानिभि रन्नयेकार्यशिशिरापेक्षमाविद्रेपांत्योतिःप्रकृतंहेयैरिकमुपसंपद्यसाविद्रमभिनिष्पद्यतेयोऽप्येवमित्यर्थः॥ आदित्याभितपिनपृथ्यादावमावास्यादिनाः संतःसेनसेनारूपेणापु रीदीनादिवायुरूपेणाग्निमितभावंहित्वाऽभ्रमपिभूमिपर्वतहस्त्यादिरूपेणाविद्युदपिसेनस्तोतिर्लंघनादिचपलरूपेणास्तनयित्नुरिसेनाग्निरूपेणेत्येवंप्राहरणा मेसेनसेनारूपेणाभिनिष्पद्यतेपथापंदृश्यतोऽग्नेरिति॥ वाघादीनामाकाशादिलोक्यानमनवद्विघपाशंहित्वाव्यक्तंशरीरंसाक्षात्प्रघ्नमाणोऽहममुष्यपुत्रोऽस्मीतोऽशरी रमुत्सृज्यसमुत्थायसुरूपेणाभिनिष्पद्यतइतिसंबंधः॥ तत्रवायोरभ्रस्तविद्युत्स्तनयित्नुलोकसेनारूपेणाभिनिष्पत्तिप्रकारोविव रणेति॥ पुरोवातादीनि॥ तितिक्षितभावंहित्वावायुरितिशेषः॥ दृष्टांतमनूद्यदार्ष्टांतिकमाह॥ पथेति॥ वाघादीनामित्यस्यात्रापिसंबंधात्॥ तत्रेत्यादिव्याख्यातमिति॥ उत्तरत्राकाशस्येत्यस्याव्यवहितेनसंबंधः॥ तत्रेतिसप्तम्यर्थेचशब्दः॥ सएवेतिसउत्तरपुरुषइतिसंबं धः॥ संप्रसादस्यसेनरूपेणाभिनिष्पत्तिर्दृष्टांतेनदर्शयति॥ प्राणोमात्रेत्या॥ उक्तदृष्टांतानुसारेणाविद्यादशापन्नोजीवोविद्यमानकोशितत्रत्यसनत्सेनरूपेणाभिनिष्प नोभवतीतिदार्ष्टांतिकमाह॥ एवंसतीति॥ पुरुषसंज्ञितमविद्योपाधिंपुरुषोतात्यवच्छेद्यमित्यभिप्रेत्यपुरुषभेदंदर्शयति॥ अन्नमिति॥ इतिचत्वारःपुरुषाइतिशेषः॥ तत्रप्रथमेवाक्यपाणौ

प्रजापतिनेवंमघवन्मर्त्यमेतत्शरीरमात्मेतीदंहिपादिभुर्मोतत्समशीतिप्रतिबोधितःसन्नहंवसंप्रसादोजीवो॥ अस्मात्कोशाद्विकाशाद्विवाघादिरूपेणसमुत्थायेहादिवेनरूपेणा नमोऽभवाम्परेहात्मभावंहित्वाद्यंतत्सेनरूपेणसदात्मनेवाभिनिष्पद्यतइत्याख्यंतंपुरात्सत्पेनसेनरूपेणसंप्रसादोभिनिष्पद्यतेः यावत्प्रतिबोधान्नद्युंतिनिमित्तात्स र्वोभवतिपथान्यःपथ्यादकृतप्रकाशाज्जन्यात्मनाभिनिष्पद्यतेतदेवदर्शयतः पुरुषः॥ उत्तमश्चोपुरुषश्चेत्युत्तमपुरुषः॥ स्त्रीवोत्तमपुरुषोः स्त्रियश्चपुरुषोयत्कांश्चनेत्यु दुत्तमपुरुषाः॥ संप्रसन्नोऽशरीरोऽस्यसेनरूपेणेत्यंशमभिसेनरूपेणावस्थितः सन्नाहोऽयंकृतोनवद्वारोऽयंपुरीतात्तद्रूपेणसंप्रसादः सेनरूपे णात्रत्यात्मनिसत्यंतथासर्वात्ममूतःपर्यंतिकश्चिदिंद्रियाद्यात्मनानतद्रूपमसत्पन्नोमत्स्यानुद्यावचानीसिन्नान्यचित्तनोमानेणसंकल्पेरवसमुत्थितेब्राह्म लोकेकेवीकीदृग्न्यादिमात्रमात्मानंमनसैवनोपजनेस्त्रीपुंसोसोऽयंमनसैवनोपजनेस्त्रीपुंसोसोपाभिनजापतरत्युपजनमात्मभावेनवाआत्मन्मोप्यनजापतरत्युपजनसिदंशरीरंतन्मर्त्यमासत्स्यारूपेहिदुःखमेवमस्यदृश्यत्वात्मकत्वानास्य॥

अवहियत्वंतुरूपस्यतन्मनपुरुषत्वमित्याह॥ इषमितिसोऽयंपथोक्तोनमपुरुषेभोक्तृमतिसंसारीजीवे॥ इतेति॥ द्वाविमौपुरुषौलोकेक्षरश्चाक्षरएवच॥ क्षरःसर्वाणिभूतानिकूटस्थोक्षरउच्यते॥ उत्तमःपुरुषस्त्वन्यःपरमात्मेत्युदाहृतः॥ योलोकत्रयमाविश्यबिभर्त्यव्ययईश्वरः॥ यस्मात्क्षरमतीतोहमक्षरादपिचोत्तमः॥ अतोऽस्मिलोकेवेदेचप्रथितःपुरुषोत्तमः॥ इतिभाष्यानुविधानात्॥ सतत्रेत्यादिव्याचष्टे॥ संप्रसादइति॥ कश्चिदितिसर्वलोककश्चिः॥ कश्चिन्मनोमात्रेत्यत्रकश्चिदितिनिर्वचनलोकोऽपेक्षते॥ नोपजनमितिप्रतीकंगृहीत्वा व्याकरोति॥ स्त्रीपुंसपोरिति॥ तत्रसप्तम्यर्थेतीतिसंबंधः॥ पथोक्तदेहसंतोकानुपपत्तिरित्याशंक्याह॥ तत्सत्यमेवेति॥ ॥ प्राक्प्रसन्नविद्योधान्नद्युंतिनिमित्तात्सर्वोभवतिय

विद्वेषमुक्तमानुभूतदेहात्माणोर्द्वयणमाशंकते।नन्विति।अस्तर्वस्तुत्वदोषेणेत्याकरोतीति।नेषदोषइति।अनुभूतार्थस्मर्तोहि सर्वस्तस्मिन्नवशाद्यनुभूतंतस्याविद्याकामकर्म मूलसंज्ञानमात्रत्वान्नस्वचक्षुषदर्शनेनादर्शनमात्रेणानिष्टत्वात्याविद्यादेरनुभवविषयीकृतस्मर्तृत्वमनुपपन्नमित्यर्थः।।स्यादेतत्सर्वस्मृतेरनुभवविषयीकृतस्मर्तृत्वं विद्वषामविस्मर्तव्यमित्तिचेन्नेत्याह।।नहीतिमुक्तेर्पुरुषेशादर्शनादर्शनसंबंधनेवक्तुंशक्यत्वाद्विद्वत्कामाःसंबंध्यविद्याशोक्याह।।येत्विति।।किमितिसर्वेरेतेकामानस्मर्तुमनुभूयाविद्यांशक्याह।।आत्मज्ञानेति।।आत्मविद्याकल्पत्वेविद्वषिकामसंबंधवचनात्।।मनसैतान्कामान्पश्यन्निति-अत्रविशेषअवगम्यमुक्तमित्याह।।अतइति।।रेरियाद्विषुभवतांकामानांमु

नन्वनुभूतंचेन्नस्मरेदसर्वस्तत्वमुक्तस्यात्।नेषदोषः।यन्मिथ्याज्ञानादिनाजनितंतद्धिमिथ्याज्ञानादिविषयीकरिते।।अतोन्यानुभूतमेवेतिनतस्मात्सर्वस्तत्वहानिः।। नमुन्मत्तेनयदाप्तीतेनवापस्वनुभूतंतदुन्मादादिषयाभिषिक्तमर्त्तव्यंस्यात्तेषांहापिसंसारोभिविद्यादिदोषवद्भिर्पुरुषैरनुभूपतेनतस्मर्तात्मानमशरीरंनस्मरति।अविद्यादि निमित्तभावात्।यत्तुक्तंजन्मदोषमूलंहितत्कथंपैर्मानसात्संस्कारमात्रजनितविषयमुक्तेनसर्वात्मभूतेनसंबंधंतरत्यात्म ज्ञानमुक्तंतेपनिर्विषयंते।।अतःसाधुतद्विद्वानशरीरंतेब्रह्मलोकेइति।।यत्रब्रह्मणाभवंतीतिब्रह्मत्वंहितेलोकेभवंतीतिसर्वात्मताद्वयाह्यतेति।।ननुकथमेक सन्नात्मत्वंपतिनान्यद्वृणीतेतिनान्यद्विजानातीति।।समूलाकामांश्चुद्वंब्रह्मलोकिकान्यदपनमतइतिचविरुद्धंपथेकोपमन्त्रेवृत्तोपदपतिनस्मिन्लोकेवसतीन पदपतिवेति।।नचदोषः।।स्मृतेनाप्यविरुद्धत्वात्तद्दृष्टेर्विषयीलोपात्सदपत्वेवभवतिदृष्टुरस्तेनकामानामभावान्नपदपतिवेतिपदपतिनस्मृतेरुक्तमुक्तस्या त्मलोकस्यविरुद्धमित्याशंक्याह।।पदेतिं।।मनसैतान्कामान्पश्यन्नित्यादिकांक्षत्वर्थेनपिप्रधानेवाक्यविरुद्धत्वात्तत्रापिनिंदाकते।।नन्विति।।वाक्यंमिथ्याविरोधेदृष्टांत माह।।पदेति।।पदेहनल्पदपतिपदपन्देतन्नपदपतिनहिदृष्टुर्दृष्टेर्विपरीलोपोविद्यतेऽविद्याद्वितीयान्नतुतद्वितीयमहितत्तोन्यद्विभेत्यंकंपदपदेपतिनिवहरा।।एवमत्रापिमा स्मृतविरोधंधुनीते।।नेषदोषइति।।अथपथोक्तंवाक्यंसुषुप्तमधिकृत्यप्रवृत्तंकथंमुक्तविषयतयोदाहृतमतआह।।पथपीति।।तत्रप्रस्तोदृष्टांतत्वतदुक्तस्वचक्षुषेति केनुगामायुक्तेसुषुप्तेतत्संबंधोमुक्तेरिष्यतीत्यर्थः।। ॥ ~ ॥ ~ ॥ ~ ॥ ~ ॥ ~ ॥ ~ ॥

किंचामुक्तमेवाधिकृत्यपत्रत्वस्मर्तात्मेवाभूदित्यादित्यत्रैवोक्तमित्याह।।केनेति।।फलार्थवादस्यात्रिवाक्यस्वमिथोविरोधंशंकते।।अथेति।।दृष्टपतरत्वस्व यंस्वचक्षुषदर्शनेदृष्टत्वादर्शनेस्तेनदृष्टापत्वादर्शनेतत्पतिरुक्तेरिविरुद्धेतयर्थः।।आत्मत्वामत्वादिब्रह्मविषयानेकश्रुतिनिंदाविरोधाद्दृष्टपतरत्वंक स्याःश्रुतेर्ज्ञानमात्रविषयायांतादविरोधोस्तीत्यभिप्रेत्यानंतरवाक्यमुत्थापयति।।तत्रेति।।चाक्षुषदर्शनविषयत्वेसतिचक्षुषादर्शनेकोहेतुरित्यपेक्षायांनिंदाहेतुकेनावद र्शनेनभवतीतिमत्वाहस्वमाहश्रुतिःसदृशंतोपथाभवतीतिनद्योब्धनरत्याह।।तत्रेति।।तमेवदृष्टांतमनूद्यमाचष्टे।।पथेत्यादिना।।अध्याहारेणहित्यस्यार्थेपदशेतेत्याह।।अपो पपतिःस्वमित्यनेनदृष्टोपपथाशब्दःसंबध्यते।।शरीरस्यास्यस्थानीयत्वंथमेवविनिश्चिनोतिनद्यादिवत्।।तस्मिन्मुक्तशरीरेमीश्वरोणास्मकर्मफलोपभोगानिमित्तेप्राणेरपि

केनकर्मणेतिनेतिवाक्यमेवअशरीरंसदंतंपापमादिलक्षणासंस्पृष्टमित्यादिषुपुरोपाधिनिषेधदृष्टपतरत्वमुक्तः प्रज्ञापत्तिना।।तत्रपथासावितिसास्माद्दृष्टपतेतद्दृष्टांतीर। मानमते।।तत्रकोहेतुरित्तिदर्शनरत्याहसदृशंतःपथाभवतीपपोपपोवासंज्ञयपुरुषतरतिप्रयोक्तेप्रयोक्तलीवदर्शनात्।।पथालोयेनात्मनेनेतिआत्मनाणा घोःनोदात्तमित्यात्मनाणिपुरुषतरहार्कर्षणात्पैवमत्रमिन्द्रोरथस्यानीयेप्राणःपंचवृत्तिरिंद्रियमनोबुद्धितंपुरुषःप्रज्ञात्माविज्ञानकिपाशक्तिरूपेणमूर्किनात्मापुरुषःस्वक र्मफलोपभोगानिमित्तेनिपुरुषःकस्मिन्वहमुत्क्रांतउत्क्रांतोभविष्यामिकस्मिन्वाप्रतिष्ठितेप्रतिष्ठास्यामीतिरीश्वरोणाप्तेवसर्वाधिकारेदर्शनश्रवणादेषात्मापरोविज्ञान मयेनविज्ञानेनविज्ञानमयःसंबंधःघ्राणप्राणेत्यादर्तपतिः।।पंचवृत्तिरिति।।बुद्धितत्साक्षिविद्विमनःसहमेवच।।इंद्रियाणिहृषीकाणीतिस्मृतेरुक्तसंज्ञाभिप्रायेणाह।।इंद्रियपतिः।।आत्मानंविद्धीतिश्रुतिविरुद्धमाणसाक्षित्वमित्याशंक्यतत्पतुपाधिपर्यंतत्वेसाक्षीकाएवमित्याह।।प्रज्ञात्मेति।।तस्मादध्यात्मसंतानरूपविशिष्टत्वेनस्मृतिसंस्कारपरंद्रष्टपतिः।।विद्धीतिश्रुतिःस्वपथोक्तप्राणपविद्वान्मोक्तव्यमित्यत्रश्रुतेतात्पर्यमाणपति।।कस्मिन्निति।।प्रतिष्ठास्यामीतिरीश्वरेत्याहप्राणसंस्तंतेसादिश्रुतिरितिशेषः।।तथाचप्राणात्मसर्वाधिकारित्वेनतेनाध्यस्तःसंधिर्विग्रहोनिपुरुषंतंतद्योग्यःसर्वत्रेषांतराधिकृतसंकीपदर्शनादित्यापाःनिमित्तंनियुक्तोभवतीत्याह।।तेनेति।।प्राणःस्वविज्ञा नेनचेतनेननिपुरुषंनेप्रयोत्यत्वारथादिरित्यनुमानादिहसंहतात्माणादतिक्रोःसंहतश्चेतनःसिध्यतीतिसमुदायार्थः।। ॥ ॥ ॥ ॥

चक्षुरादिवेषां चेतनानिमित्तानां चेष्टत्वादृश्यादित्वमनुमानांतरेणावगम्यते इति॥ तस्येवेति॥ प्रकृतप्राणविषयपक्षव्यदः॥ मांत्रेयेतस्याकाशस्य मे कर्णाद्गतिः॥ प्राणसंवादेचक्षुरादीनांप्राणाधीनत्वंअप्रतीतेःतदेकदेशत्वंतेषामितिदृश्यं॥ ज्ञानाच्युतिरिक्तमात्मानंमाभवतसोपाधिकंदृष्ट्वमाचक्षे॥ अथेति॥ अतिक्रांतसंभावनानंतर्यमथशब्दार्थः॥ पक्षत्रयेतिसप्रपंचंश्रोष्यमाणेभ्योसंप्रत्ययोच्यते॥ अनुज्ञातंचक्षुरितिसंबंधः॥ दर्शनायचक्षुरित्यस्यार्थस्यसमर्थयते॥ यस्मिन्॥ यस्मात्परस्मिन्दृष्टुर्दर्शकाणांचक्षुरिष्टंसपश्यत्तुषालिंगोनदृश्यतेतरतिसंबंधः॥ पाणेर्वैचक्षुषोहेतुमाह॥ देहादिभिरिति॥ पक्षंहतंतत्स्वविलक्षणाश्रोत्रंदृष्ट्यायत्पतत्तासनादितत्यातरप्रिचक्षुरैहादिभिः सहनत्वाघस्यविलक्षणास्यशेचमृतंसोत्रदर्शनेनलिंगंनदृश्यतेविमतंघ्राणंश्रवणेंद्रियमनुमानादित्यर्थः॥ दृश्यतइत्यस्यावैरूप्यार्थमुक्तंकाणादित्यस्यविवक्षितमर्थमाह॥ तस्येवेति॥ तस्यैवतनुप्राणैकदेशश्चक्षुरिंद्रियंहृषीपलब्धिद्वारामूतं॥ अथयत्रेति॥ अनुतापस्तितमाकाशंदेहछिद्रं॥ अनुविद्यसंअनुप्रकमनुगातंतत्रसप्रकृतोपाधौ॥ आचक्षुषिभवतीति॥ तमाचक्षुषत्वमुक्षिभवतीतिचाक्षुषत्वंतस्यदर्शनायपरंपलब्धयेचक्षुःकाणंपरतंदेहादिभिः संहतत्वात्परस्यदृष्टुर्थेसेवचक्षुषिदर्शनेनलिंगंनदृश्यतेपरं॥ संहतो॥ शरीरेति॥ इतिदृश्यतरतिप्रजापतिनोक्तमेवेंद्रियद्वारोपलक्षणं॥ अर्थसर्वविषयोपलब्धाहिप्रत्येतिस्वरोपलब्धेहेतुत्वात्तज्ञाणंतिविशेषवचनंसर्वस्मृतिग्रहमहर्शमितितत्तत्वमवतीतिचस्मृतेरथाचिपोमित्रेहेवेदकथमिदंस्यादिदुर्गाधिवाक्षिप्राणोत्तस्यांधंविन्यानीपामितिस आत्मातस्यांधापांधविन्यानीपघ्राणमथ॥ घोवेदेश्ववचनमभिव्याहरणाक्षिवदित्यामीतिसआत्माभिव्याहरणाक्रियासिद्धयेकाणिवाणींद्रिये ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

हृ॥ अस्तिणीति॥ पक्षात्तिद्वाहरोपलब्धातथापरः तत्तदिंद्रियद्वारातत्तद्विषयोपलब्धापाएवेतिहत्वापुरुमिदमुपलक्षमितिसाधयति॥ विषयेति॥ सर्वेद्रियोपलब्धत्वमवधिंचेच्चक्षुषतर्हिसर्वास्वपिश्रुतिचक्षुष्वेवासोयदिश्रपेततत्राह॥ स्वरेति॥ चक्षुषःस्वरोपलब्धौहेतुत्वेश्रुतिसंवादयति॥ अहमिति॥ पत्राद्दर्शमितिचक्षुषःप्रत्यक्षत्वात्तस्यसंस्वरोपलंभादितिहयोर्विवदमानयोरुद्दिश्यमित्यर्थः॥ पर इति॥ तत्रसर्वेंद्रियद्वारोपलब्धावितरेषुचक्षुरुपलब्धौकोकोऽति॥ अथापीति॥ चक्षुषिस्वरोपलंभेपीतियावत्तयोस्मिन्हेपनकेनापीद्रियेणापंकंचिद्विषयंवेद सआत्मेतिसंबंधः॥ उक्तमेवाकाशद्वाराप्रपंचयति॥ कथमिदानिति॥ तिप्राणीतिपदेहस्तुक्तमेवसंतिपति॥ अस्तिताद्दष्टिचेष्टीगादिभिरसंसरेतन्नहीणानिष्पन्नमितिपावतांकेवलंमनोमात्रनितमित्यनन्यानिसंपारतीपानीयत्रप्रत्यर्थभूतंकर्तृवेशपेक्षत्वान्निष्प्रकरणार्थरूपंतुसति

ज्ञानपेक्षतयाप्रकरणमात्मस्वरूपमिसारहोवदेति॥ ॥

आत्मासंवेदनस्वभावश्चेतत्संज्ञादिवदिषयसिद्धिसंभवाच्चक्षुरादिवैषर्थ्यमित्याहेत्याह॥ दर्शनादीति॥ अंतकरणइतिदर्शनादिक्रियाप्राप्तावात्मनःसन्निधेरकारणत्वात्संज्ञोसीनेविषयेसमाधिमहेतुत्वंक्रियत्वंस्मृत्यनिरुद्धादिनिमत्तंतिसार्थकमितिस्मृत्यर्थः॥ तेषामुक्तरीत्यासाधकत्वेनामकमाह॥ दृश्यतेति॥ कारणावसुक्रमेसाधकत्वंमकृतस्यतेविन्मात्रस्यसंज्ञादेवत्तनोविषयसंबंधानुपपत्तावतत्संबंधभ्रांतिकारणांतरःकारणंतरःकारणइतिविशेषापेक्षयानिर्धारितमित्यर्थः॥ आत्मनःसंविन्मात्रस्वभावत्वेकर्मकर्तृत्वव्यपदेशरअथपोवेदेरंशब्दानीतिसआत्माश्रवणपक्षेत्रंमथ्यपोवेदेरंमन्वानीतिमननव्याख्यानिंद्रियांतरमथुक्तंकेवलंमन्वानीवेदसआत्मापोवेदसआत्मासंवेदनंसर्वत्रमपोग्राहेरनमस्सत्यमित्यवाग्यते॥ पक्षाभ्यःपृथक्तात्मकाशपतिसआदित्योदहिणातोयःपक्ष्याघउन्नतोपउर्ध्वप्रकाशापतिसआदित्यरसुरुप्रकाशात्मकःसदितिग्राम्यतेदर्शनादृक्क्रियानिर्वर्त्यमितुचक्षुएदानिकारणानीदंवास्मात्मनःसाधनमर्थाद्दश्यतेआत्मनःसत्तामात्रएवप्रकाशनकर्तृत्वेनतुव्यापृततनपारतिसदृस्मनोसात्मनोरेवमप्राकृतमिनोद्रिपेसाधारणंचक्षुश्चेपक्षपक्षेनेतिचक्षुर्वर्त्रमानकालविषयापीचेंद्रियाणि॥ अतोदेवानितानितनसत्त्रिकालविषयोपलब्धिकारणंमदितरोधंचक्षुस्मयवहितादिसकोपलब्धिकारणंचेतिदैवंचक्षुरुच्यतेसचैतन्यरूपापन्नोविघाकृतदृष्टिंद्रियमनोविमुक्तःसवीत्मभावमापनःसन्नेषयोमवदृष्मुरुःसर्वेष्योमनउपाधिकःसन्नेतेनैवेष्योणमनसैतान्कामान्पश्यन्रमतेनरशनेनपश्यन्नमतेकान्कामानितिविशिष्टंद्रिपणेतन्नरूपणेनेकेनस्वलोकेनस्वलोकेहिरापनिधिवद्वाग्विषयोसानतेनापिहिताःहकल्पमात्रलभ्यालानिमर्थः॥ पक्षादेषरंशादपत्रनापतिनोक्तआत्मातस्मातनश्क्।
वातमात्मानमघत्वेविदेशाउपासनेतरपाक्षात्तेषांसर्वेचलोकाआताःप्राप्ताःसर्वेचकामाः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

स्यांक्षाह॥ आत्मनरतिःपरोद्रिणीत्यादिवाक्यंप्रपंचितं॥ संप्रतिसतत्रेमारिफलवाक्यंप्रपंचयतुमिंद्रियांतरोक्तमनसोवैलक्षण्येदर्शयति॥ यनोसेति॥ तसचक्षुरिंद्रियकुलेदेवकुलमित्याशंक्याह॥ वर्तमानेति॥ आत्मकरोषणहिसमहितरोधत्वं॥ सर्वेष्योव्यपतेपक्षिन्वेणदेहमनसिनन्मनःसर्वेष्योहदुपाधिरसेतिचोक्तं॥ दीप्यरोणातवलिंगमकेनेपेतत्॥ अविघादिमतिप्रतिबंधकस्याभावान्मननातिसंप्रतंतदर्थानिनिमालिंगलक्षणसंचेतसंतेनपश्यन्तितीतियोजना॥ तवारनमिमारिव्याचष्टेपक्षादिति ॥

पदार्थमुक्त्वावार्थमाह॥ परार्थ्येहीति॥ सर्वोपेक्षेत्यादिवाक्यमाशंक्योक्तानुक्तेतिपदंव्यवच्छेद्यं॥ तद्व्युदासमित्यादिना॥ पदद्वयेऽपि प्रकरणं निर्विशेषब्रह्मात्मैकत्वतात्पर्यविषयेदहरप्रकरणविद्याप्रकरणेऽपास्यत्व। स्यर्थेप्रसंगाद्ब्रह्मैकत्वप्रकरणपरिशेषसंगतिपदं॥ नामरूपाभ्यामितिं॥ ताभ्यामस्यचैकत्वंकार्यनामत्वकदृष्टत्वाणुपोऽन्नवमत आह॥ आत्मा हीति॥ तेनसंदेनत्वेतपादत॥ कुतोरेहदूमोपहितस्यात्मनःस्वसंवेद्यत्वादाह॥ अशरीरइति॥ पश्चिंत्वस्याशरीरत्वमपुरुक्तमित्याशंक्याह॥ योमवदिति॥ ब्रह्मैवंपदमुक्तमर्थमितिकृ

पदार्थेहीइत्यकशतंवर्षाणिप्रजापतौब्रह्मचर्यमुवासतमेंद्रप्रजापतेरित्यभिप्रायः॥ तपुत्रेदेवानांमहामायपत्वान्निदानीमनुष्याणामल्पजीवितत्वान्मेदनायप्रहरत्वाच्चमे
मवतीतिप्रजापतेरुपदेशमुचुर्ते॥ तंसर्वेश्लोकानांप्रतिहर्वाश्रुकामानिदानीतनोषि॥ कोहावैंद्रादिवघातमात्मानमनुविद्यविज्ञानातीहसामान्येनकिलप्रजापतिरुवाच॥
अतःसर्वैषामात्मज्ञानंतत्फलप्राप्तिश्चुत्तुल्यैवभवतीत्यर्थोद्विर्वचनंप्रकरणसमाप्त्यर्थं॥१२॥ एषमाछबलंप्रपद्येत्यादिमंत्रान्नापःपावनाजपार्थंध्यानार्थावा॥एषा
मोंभोवर्णोःएषमरुवएषमोहाहैब्रह्म॥ अस्यतुरुवाणाघ्नन्नाहाहैब्रह्मेत्यनेनध्यानेननस्याछबलंप्रपद्येत्यादिमंत्रान्नापःपावनाजपार्थंध्यानार्थावा॥एषा
शावुल्पंतेब्रह्मलोकंशबलंप्रपद्येघमनसाशीःपातारंधीरोछेद्यं॥पस्मादहंशबलाद्ब्रह्मलोकान्नामरूपव्याकरणंपश्यामंप्रपद्ये॥हारैब्रह्मभावंमपद्यतेसोहोवाचेत्यभिप्रायः
तमेवप्रकृतिस्वरूपंमात्मानंशबलंप्रपद्यइत्यर्थः॥ कथंशबलंब्रह्मलोकंप्रपद्यइत्युच्यते॥ ब्रह्मवत्सामिलोमानिविधूपकंपनेनऋमेणास्तादिचीमनोपनीपद्यथा
निर्मलोभवतीत्येवंहारिद्रुमतोनविधूपायपंधर्मोधर्मोधर्मोक्षेचेदृरवचाद्गुप्तत्तत्तस्माद्धोमुवात्मनुष्यभाषोभवतिपद्येवंधूत्वाप्रहायशरीरंहर्वान॰
धीऋषिरेवध्यानेनकृतात्माकृतकृत्यःसन्कृतेनित्यंब्रह्मलोकमिमंमदामीतिद्विर्वचनंमंत्रसमाप्त्यर्थं॥१३॥ आकाशोवैरत्यादिब्रह्मणोनिर्देशार्थमाध्या
नायाकाशोवैनामरूपनिर्वहितेतिवुप्रसिद्धः॥ ॥ ॥ ॥

त्मादितिं॥हेतुःप्रतिज्ञापोज्यतइतिशंकातमाकाशादिप्रकरणमवतार्यव्याचष्टे॥ कथमित्यादिना॥ यदीत्यस्याप्यर्थेहेतुमाहा॥सर्वानर्थेतिं॥इतिशब्दोध्यानसमाप्त्यर्थः॥ दहरोस्मिन्नं
तराकाशइतिश्रुतिरपिईशस्यप्रकृतोपयोगादर्थीपदं॥ आधानायेति॥ हवींषीहकारमाविभूतमाकाशादेवहमुत्पद्यंतेआकाशंप्रत्यस्तंयंतंकाशोहवैभ्योज्यायानित्यसा
धारणाः॥ ॥ ॥ ॥

आकाशशब्देनात्मनःप्रकृतिपुरुषप्रतिकूलेहेतुमाह॥ आकाशारवैनामेतिपदंप्रथमाद्विवचनांतंदहरोत्याद्यद्विपदाद्विवचनांतंषष्ठ्यर्थमाश्रित्याचष्टे॥तयोर्वेति॥
परंतोरितिसमस्तंपरंपूर्वत्रआत्मेतमधुनात्यंतमाकृतंनरूपंयाकाशंसंहितपति॥ नामरूपाभ्यामितिं॥ ताभ्यामस्यचैकत्वंकार्यनामत्वकदृष्टत्वाणुपोऽन्नवमत आह॥ आ
त्मेहीति॥तेनसंदेनत्वेतपावत॥कुतोरेहदूमोपहितस्यात्मनःस्वसंवेद्यत्वादाह॥ अशरीरइति॥पश्चिंत्वस्याशरीरत्वमपुरुक्तमित्याशंक्याह॥ योमवदिति॥ ब्रह्मैवंपदमुक्तमर्थमितिकृ

आत्माकाशइवाशरीरोवायुरभ्रवद्विद्युत्स्तनयित्नुरित्यादिश्रुतिभ्यः॥ तचाकाशः नामरूपयोःस्वात्मभूतयोःप्राग्दृष्टेतभूतयोःसलिलस्यफेनबुद्बुदतरंगादीनांपयोनिर्वहतानिर्वेदिव्याकर्तारंनामरूपेपहत
त्यसद्ब्रह्मणोनामधेयेनेतेतयोर्दानामरूपयोरंतरामध्येपन्नामरूपाभ्यामस्यंपदिष्टेनदृष्टनामरूपविलक्षणानामरूपाभ्यामस्यंतंयाभितयोर्निर्वोढृब्रह्मलक्षणंब्रह्मेत्य
र्थं॥ इदंमवमंत्रीयीब्राह्मणोनाकंचिन्मात्रानुप्रमाणमत्रचित्सहपतेवेतिप्रमंतरंकाकाशपाकर्षंतदव्याप्तंतस्माद्दृष्टआत्मा-आत्माहिनामसर्वेषांतन्नामत्यकृतनःस्वत
वेषःअहिहसेनेवत्वएषोऽन्तेपोःयाणोयोमबलसर्वांतआत्मानंब्रह्मेत्यवगंतव्यं॥तच्चात्माब्रह्मामतममराणधर्मःतऊर्ध्वेमंत्रःअनापतिश्चतुस्रीवलसप्तभांवेश्मम
धुविमितंवेश्मप्रपद्येशाश्वतेपेऽकिंच॥पशोहंपशूनामात्माहंभवामिब्राह्मणानांब्राह्मणएवहिविशोघनःतमुपागतेनतत्तेषांपशोभवतिपत्याहुतांविशांवनेषु
धिकृताएवैतिततेषांमण्यात्माभवतिनघशोहंमनुप्रापत्तिअनुप्रामुमिधामिसहहंपशूनांसोमात्मनोदेहेंद्रियमनोबुद्धिलक्षणानामात्माकिमर्थंमहमेवंप्रपद्यत्युच्य
ते॥ एषेतेवाणिःपक्षवरात्तमोहितंतथाअरक्तंदंताहितमप्यरक्तंमन्यतेतोबलवीर्यविज्ञानधर्मोणामपहंत्रेविनाशापित्रेतेततसेविनास्त्रीयंतनपरेवेल
णेश्येतेलिंगुपिछिलंतन्मात्रिगंमामिगाछेयंहिर्वचनंश्रेयेतानर्थहेतुत्वप्रदर्शनार्थं॥१५॥ तद्वैतदात्माज्ञानेसोपकरणोमोमित्येतदक्षरंमित्याद्योःसहोवाचनैतच्छक्नो
मंत्रवेनाबाध्यापन्नत्तोनस्तहब्रह्महिरण्मयःपामिश्वरोवाति॥ तद्वैतदिति॥सोपकरणोमुपकरणोःशमादिभिःसहितमितिपावत॥ ॥ ॥ ॥

यमवातमित्याशंक्याह॥ आत्मेति॥ अनात्मत्वंचेद्ब्रह्मतवप्रसंगात्वसाभूतंब्रह्मवक्ष्यमित्यर्थः॥ उपासनासहस्रंवदंश्चिपिनातदुपासनकस्यमर्थिनामंत्रमुख्यायमाकोति॥ अतऊर्ध्व
मिति॥ प्रथतीब्रह्मलक्षणंहेतुमाह॥ ब्राह्मणाएवेति॥ विशेषंनिर्दिशति॥ लावंतनमिति॥ योनिधादितंप्रननंनैष्टियमित्यर्थः॥ कथंतद्ब्रह्मपितमवेत्रदृष्टाहातत्रेविनामिति॥
तद्भि॥ मनेनाप्रमिबाप्तस्यातिशयेनानर्थहेतुत्वंतत्रापतेर्द्विर्वचनमित्यर्थः॥ उक्तंचितानपोत्रेतिकलशकोबुद्रसन्नाद्रियाणपर्णाग्नेर्दर्शप

तद्द्वारेणाप्रजापतेरेकरूपपापयोर्वाच्यावपि मनुष्यपुत्रापमनुष्यपुत्रापम्परत्वेनैवंरूपत्वेनैवाप्रदर्शनपापयोः पापत्वातिप्रसङ्गापनिषदि दृष्टान्तमपि दृष्ट्वा गम्यतेऽपि पदे दृष्टान्तोपन्यासः
पेक्षितात्मविद्याफलावगम्यतेतत्प्राकर्मणानकस्मिन्नार्थेऽतिप्रसक्तेऽपि निवृत्तिर्विधेर्दर्शनं कर्मणोऽविदुषि नुष्ठापमानस्यविशिष्टफलत्वेनार्थवत्त्वमुच्य
ते आचार्यकुलादिदमधीत्यसहार्थतोऽपनेरूत्वापद्यादिधानेऽपद्यात्मुक्तेर्निषेधेषुक्तः सन्नित्यर्थः॥सर्वस्मादिविधेः सत्सुकल्पेषुकर्मणांकर्मनिकर्तव्यत्वेनाहश्रुत्यु
क्तः प्राधान्यप्रदर्शनार्थेमाह॥युक्तेः कर्मणेकर्तव्यंतत्कृत्वाकर्मशेषाद्योयोतिशिष्टः कालस्तेनकालेनवेदमधीत्येत्यर्थः॥एवं हिनियमवताधीतोवेदः कर्मज्ञानफलप्राप्तये
भवतिनान्यथेत्यभिप्रायः॥अथेतरमाश्रमधर्मेतिताहोतमापपित्वागृहकुलान्निवृत्यसापतोदारानग्न्युपकुर्वाणेत्यादिनाहस्थोविहितकर्मेतिनिष्ठेत्यर्थः॥ते
त्रापिगार्हस्थ्यविहितानांकर्मणांस्वाध्यायसमाधान्यप्रदर्शनार्थमुच्यतेशुचौदेविक्रमित्यादिगार्हस्थेदेशेपथावदाहरन्स्वाध्यायमधीयानोनेत्यकर्मस्विकंचपथा
शक्तितःकुर्याद्घप्यासंचकुर्वन्प्राप्तिकान्पुत्रान्शिष्यांश्चधर्मपुरुषान्विदधद्गार्हस्थिकत्वेनाग्निपमपन्नात्मनिसत्यदृष्टेपहार्दब्रह्मणोसर्वेस्त्रियाणांप्रतिष्ठाप्रापंहत्य
र्दृष्टिपरहृणाकर्मणिचसंन्यस्याहिंसन्हिंसांपरीप्सामकुर्वन्सर्वभूतानिस्वेवात्मानंभूतान्यपीप्सन्नित्यर्थः॥एवंस्थानेभिक्षमसाहिनापिपीड्यासाहिंसतआ
हाश्रवतीर्थेभ्यः तीर्थेनामशास्त्रानुज्ञाविधयस्तेभ्यस्तेस्यर्थः॥सर्वाभ्रमिणांचतत्समानतीर्थेप्राप्तवहि तेवेत्यंभवतिचिंतितं॥कुर्वन्नेवेहकर्माणि जिजीविषेच्छतंसमाः

नौपावदात्मुचंपावद्भीवं ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

निषेधनिषेधोप्यपनेकथ्यतेतत्राहएवंहीतिनात्रापीतिनप्रमप्रापप्रतिषेधाक्षेपेकारणंहीतिहेतौ॥एतत्सर्वंसपंकुर्वन्ब्रह्मलोकमभिसंपद्यतइतिसंबंधः॥ ॥ ॥

॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

एवंवर्तयन्निसंसंस्यात्मानंमेवंपथोक्तप्रकारेणाकुर्वन्निति॥अत्राप्रप्रतिषेधाक्षेपंकोवारयति॥पुनरप्येनेतिवंदलोकादिवद्ब्रह्मलोकादपिप्राप्तुनाहनिवर्तस्वेना
हिनाप्रतिषेधान्नाप्राप्तप्रतिषेधप्रसक्तिरित्यर्थः॥अथुनाहनिवर्तस्वेत्यस्यशरीरव्याकरोति॥अविद्यादिनेति॥प्राप्तिनिमप्रलयात्सर्वकालोक्तिसतोब्रह्मलोकादिसर्वः॥वि

एवंपथोक्तेनप्रकारेणवंवर्तयन्ब्रह्मलोकमभिसंपद्यतेहेतोर्नेनवपुनरावर्ततेऽपुनरावृत्तेः प्राप्तायाःप्रतिषेधाद्विद्यादिनाप्राप्तिकार्यब्रह्मलोकमभि
संपद्यमानद्ब॥श्लोकश्छिनत्तिनावर्ततेनिष्ठतिप्राकृतीनावर्ततरत्यर्थोद्वाभ्यामृङ्निषिद्धाभ्यां॥परिसमाप्तार्थः॥छा॥२५॥ छ॥इतिश्रीमद्गो वि
न्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्यपरमहं॥सपरिव्राजकाचार्यस्यश्रीमच्छंकरभगवतःकृतौछांदोग्योपनिषद्विवरणे॥आ॥ष्टमोध्यायः समाप्तः॥ ॥छ॥८॥
॥छ॥श्रीमद्रामेश्वरानंदबलराणनमः॥श्रीमा॥हुरुचराणाविंदाभ्यांनमः॥श्रीरामापसीतासमेतापनमः॥ॐ॥छ॥श्री॥ ॥ ॥

श्रीकृष्णसराणमस्त ॥ ॥ ॥ ॥

परात्रिजगत्प्रातेजगतमस्तानतोपनः॥ तरस्विन्यामहापारविंहिब्रह्मनिभेयं॥१॥नमस्तुष्यंतरंरोहसाहीरुहमानवे॥गुरवेपरमौघघ्नंतथ्यंतपरीपसे॥२॥
इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकमनन्तश्रीविभूषितगौडेश्रीमच्छुद्धानंदपूज्यपादशिष्यभगवदानंदतीर्थकृतायांछांदोग्यभाष्यटीकायामष्टमो
ध्यायःसमाप्तः॥छ॥ ॥८॥ ॥छ॥ श्रीरामापशिवापनमः॥छ॥ 9300

Digitized with financial assistance from the Government of Maharashtra on 11 June, 2017

MEMORIAL DR. BHAU DAJI